ИЗВЕСТИЯ

НА

СЕМИНАРИТѢ ПРИ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТЪ НА УНИВЕРСИТЕТА СВЕТИ КЛИМЕНТЪ ОХРИДСКИ — СОФИЯ

I

ACTA

SEMINARIORUM FACULTATIS HISTORICO-PHILOLOGICAE UNIVERSITATIS SANCTI CLEMENTIS ACHRIDENSIS SERDICAE

I

СОФИЯ — SERDICAE
УНИВЕРСИТЕТСКА ПЕЧАТНИЦА — EX OFFICINA UNIVERSITATIS
1942

УН. БИБЛИОТЕКА
Инв. №

ИЗВЕСТИЯ

НА

СЕМИНАРИТѢ ПРИ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТЪ НА УНИВЕРСИТЕТА СВЕТИ КЛИМЕНТЪ ОХРИДСКИ — СОФИЯ

I

ACTA

SEMINARIORUM FACULTATIS HISTORICO-PHILOLOGICAE UNIVERSITATIS SANCTI CLEMENTIS ACHRIDENSIS SERDICAE

I

СОФИЯ — SERDICAE
УНИВЕРСИТЕТСКА ПЕЧАТНИЦА — EX OFFICINA UNIVERSITATIS
1942

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

Предговоръ
отъ проф. д-ръ В. Бешевлиевъ V

1. Ангелъ Бънковъ
Психологичнитѣ схващания на д-ръ Никола Алексиевъ. . . . 1— 38

2. Обрешко Обрешковъ Димиевъ
Ученическата кооперация у насъ . . . . 39— 84

3. Христина Бетева
Български преводи на антични автори отъ 1800—1900 г. . . . 85—118

4. Кирилъ Г. Кръстевъ
Върху льосовия релефъ въ С.-З. България . . . . 119—134

5. Д. Ангеловъ
Влияния на чужди ереси върху богомилството . . . . . . 145—180

6. Г. Илиевъ
Сведения за градъ София презъ XVI вѣкъ. . . . . 181—226

7. Иванъ Венедиковъ
Фонетика на латинскитѣ надписи отъ българскитѣ земи . . 227—246

ПРЕДГОВОРЪ

Измежду писменитѣ работи, които студентитѣ представятъ преди II-я университетски изпитъ въ историко-филологическия факултетъ, се срѣщатъ не рѣдко работи, които се отличаватъ съ особено трудолюбие. Тѣ представятъ малки научни приноси или даватъ цененъ суровъ или преработенъ материалъ, годенъ за по-нататъшно използване. Би била една истинска загуба за нашата научна мисъль, ако трудътъ на тѣзи млади работници въ полето на науката, макаръ и начинающи, остане известенъ само на единъ много тѣсенъ крѫгъ читатели и съ течение на времето бѫде съвсемъ забравенъ. Несправедливо би било, ако проявеното усърдие бѫде пренебрегнато по този начинъ и писменитѣ работи на студентитѣ получатъ само чистъ формаленъ характеръ за допускане до изпитъ. Обнародването на добритѣ студентски работи ще ги спаси отъ забрава, като ги направи достѫпни на по-широкъ крѫгъ читатели, ще направи възможно тѣхното по-нататъшно научно използване, ще даде заслужено удовлетворение за положения трудъ, ще поощри младитѣ работници къмъ нови научни занимания или ще подтикне тѣхнитѣ другари студенти къмъ съревнование и найсетне ще осмисли и самитѣ студентски работи, давайки имъ съ обнародването по-сериозенъ наученъ характеръ.

За постигането на горнитѣ цели Съветътъ на историко-филологическия факултетъ реши съ одобрение на Академическия съветъ да започне по подобие на сѫществуващитѣ вече „Известия на семинара по славянска филология" издаването на „Известия на семинаритѣ при историко-филологическия факултетъ на университета Свети Климентъ Охридски" въ размѣръ до 20 коли, въ които да се помѣстватъ студентскитѣ работи, изработени подъ рѫководството на професори и представени отъ сѫщитѣ отъ всички специалности на историко-филологически факултетъ съ изключение на славянска филология. Въ настоящия първи томъ работитѣ сѫ помѣстени по реда на постѫпването, като по възможность е спазванъ и редътъ на специалноститѣ, както е даденъ въ разписа на лекциитѣ. Издавайки този първи томъ отъ студентски трудове нека се надѣваме, че той ще бѫде едно щастливо начало и ще намѣри заслуженъ приемъ и интересъ всрѣдъ нашия наученъ свѣтъ.

Редакторъ

ПРОФ. Д-РЪ В. БЕШЕВЛИЕВЪ

ПСИХОЛОГИЧНИТѢ СХВАЩАНИЯ НА Д-РЪ НИКОЛА АЛЕКСИЕВЪ

Отъ **Ангелъ Бънковъ**

Изъ писменитѣ работи на семинара по систематическа философия, ржководенъ отъ проф. Д. Михалчевъ

I

Д-ръ Никола Алексиевъ падна убитъ презъ Балканската война на 4 ноемврий 1912 год. на бойното поле при с. Кестеникъ, Чаталджа. Съ неговата смърть българската философска наука загуби единъ многообещаващъ и талантливъ работникъ, който бѣ почналъ съ широкъ замахъ изследвания въ областьта на експерименталната психология, историята на философията, образованието и историко-общественитѣ въпроси. Жизнениятъ пжть на д-ръ Н. Алексиевъ бѣ кратъкъ, но плодовитъ. Той почина едва на 35-годишна възрасть, а остави значително книжовно наследство, което надминава 2000 печатни страници. Ранната му смърть го лиши отъ възможностьта да разгърне напълно своя талантъ и своята енергия и да обогати още повече нашата психологическа и философска мисъль.

Никола Алексиевъ е роденъ въ Габрово на 9 юлий 1877 година. Основното и срѣдното си образование той е добилъ въ В.-Търново, гдето баща му е билъ установенъ на лѣкарска практика. Въ 1895 год. се записва студентъ по философия въ Лайпцигския университетъ, гдето по това време работятъ и четатъ лекции видни учени. Алексиевъ слуша тукъ лекциитѣ и участвува въ упражненията на Вилхелмъ Вундтъ по психология и философия, посещава преподаванията на видния естетикъ Йоханесъ Фолкелтъ, голѣмия нѣмски историкъ Лампрехтъ и много други учени. Въ Лайпцигъ Вундтъ създава първата психологическа лаборатория. Н. Алексиевъ е работилъ дълго време въ нея. Тукъ той изработи, подъ ржководството на Вундта, и докторската си дисертация: Reactionszeiten bei Durchgangsbeobachtungen, печатана въ Вундтовото списание „Philosophische Studien“ (1900, Bd. XV, Heft 1). Въ нея Алексиевъ изследва въпроса за психологичнитѣ причини, които каратъ различнитѣ наблюдатели въ астрономическитѣ обсерватории да отбелязватъ различно време при преминаването на нѣкое небесно тѣло презъ меридиана. При това си изследване той намѣри нови методи за изясняване на този въпросъ

и посочи причинитѣ на тѣзи грѣшки. Оттукъ нататъкъ експерименталната психология става любимъ предметъ на Н. Алексиевъ.

Като се завръща въ България, следъ едногодишната си военна служба, той постжпва учитель въ I Софийска мжжка гимназия и на другата година, по собствено желание, бива премѣстенъ въ В.-Търновската гимназия. По покана на проф. П. Нойковъ презъ м. септемврий 1906 г. Н. Алексиевъ напуска гимназията и става асистентъ по педагогия. А въ началото на 1908/1909 учебна година бива избранъ за частенъ доцентъ при катедрата по философия. Още като младъ асистентъ Алексиевъ създава първата психологическа лаборатория при нашия университетъ, която въ голѣмата си часть е запазена и до днесъ. Въ нея той поема съ голѣмо усърдие редица експериментални изследвания. Плодъ на тѣзи изследвания сж нѣколко сериозни трудове: „Основни форми на чувствата“ (1907 г., печатано сжщата година на нѣмски въ Вундтовото списание „Psychologische Studien“, Bd. III, 2 и 3 Heft), „Приносъ къмъ учението за афектитѣ“ (1908), „Приносъ къмъ учението за волята“ (1910).

Като частенъ доцентъ и асистентъ Н. Алексиевъ е челъ лекции и е водилъ упражнения по експериментална психология. Неговото дѣло въ разни области биде продължено отъ Михаилъ Димитровъ, който бѣ близу 20 години асистентъ по експериментална психология, а въ областьта на общата психология — отъ проф. С. Казанджиевъ. Презъ 1910 г. съ труда си „Учението на Г. Т. Фехнеръ за отношението между душа и тѣло“ нашиятъ младъ ученъ се хабилитира за редовенъ доцентъ по история на философията. Покрай преподаването на история на философията, Н. Алексиевъ продължава да чете лекции и по любимата му експериментална психология, както и да води упражнения по нея. И въ своето посмъртно съчинение „Иполитъ Тенъ и неговата философия на историята“ (1915) той засѣга, наредъ съ историко-философскитѣ въпроси, и психологични: изложение и критика на Теновата психология като основа на неговитѣ философско-исторични схващания.

Ако и да загина съвсемъ младъ, Н. Алексиевъ остави ценни трудове изъ областьта на експерименталната психология, философията, учението за образованието и историко-общественитѣ въпроси. Въ настоящата си студия ние ще разгледаме само неговитѣ психологични схващания. Въ нея бѣха използувани не само обнародванитѣ трудове на Н. Алексиевъ, но и останалитѣ негови ржкописи и лекции по психология. Ржководихъ се отъ мисъльта да дамъ едно кратко, но по възможность пълно и закржглено изследване върху психологичнитѣ схващания на Н. Алексиевъ.

Въ моитѣ проучвания азъ бѣхъ улесненъ, и то твърде много, отъ близкитѣ на покойния, които поставиха на мое разпо-

ложение и ми повѣриха всички негови ржкописи. Ползувамъ се отъ случая да имъ изкажа тукъ моята голѣма благодарность и признателность. Дължа още да заявя на това мѣсто, че въ настоящето мое изследване не е засегнато цѣлото научно дѣло на Н. Алексиевъ, а само неговитѣ психологични схващания. Това е часть отъ моето изследване досежно философското дѣло, личностьта и живота на Никола Алексиевъ.

II

1. Въ своитѣ лекции по психология и въ книгата си „Учението на Г. Т. Фехнеръ за отношението между душа и тѣло" Н. Алексиевъ застжпва емпиричния психофизиченъ паралелизъмъ, едно отъ ученията за отношението между душа и тѣло. Споредъ нашия ученъ, всички отговори на въпроса за отношението между психично и физично могатъ да се сведатъ къмъ три: теория за взаимодействието, за тъждеството и паралелизма. Теорията за идентичностьта (тъждеството) на психичното и физичното е въ упадъкъ и въ сжщность оставатъ днесъ да се борятъ помежду си теорията за взаимодействието и психофизичниятъ паралелизъмъ.

Учението за взаимодействието приема, че душата и тѣлото сж две различни и самостойни сжщности, които се намиратъ въ взаимодействие. Ала тоя възгледъ се натъква на много мжчнотии. Не е ясно, какъ би могла душата, като нѣщо просто, да въздействува върху мозъка, който е безкрайно сложенъ. Учението за взаимодействието влиза въ противоречие съ две основни начала на естествознанието: съ принципа за самосъхранението или постоянството на енергията и съ принципа за причинностьта. Ако се приеме, че мозъчнитѣ процеси причиняватъ усѣщания, мисли, чувства и желания, тогава физическата енергия се губи, тя преминава въ нѣщо психично, което, следователно, не е материално, а туй е равнозначно съ нейното изчезване. Това ще рече още: че законътъ за постоянството на енергията не важи вече. Въ действителность, учи Н. Алексиевъ, работата не стои така. Физическата енергия е постоянна величина: тя преминава само отъ една форма въ друга (отъ потенциална въ кинетична и обратно), но никога не се губи.

Въ тѣлесния свѣтъ ние виждаме, продължава Н. Алексиевъ, че всѣко материално явление има за своя причина или за свое следствие (или действие) пакъ материално явление. Тука имаме завършеность въ причинната верига. Този принципъ важи за цѣлия материаленъ свѣтъ. При това положение, пита се той, може ли да се приеме, че мозъчнитѣ процеси правятъ изключение, сиречь, че тѣ предизвикватъ психически действия или обратно? Разбира се, отвръща Н. Алексиевъ, ние ще трѣбва да отговоримъ на тоя въпросъ отрицателно.

Проблемата за отношението на душата къмъ тѣлото не може да се реши и отъ теорията за идентичностьта на физическитѣ и психическитѣ процеси. Главнитѣ форми на тая теория сѫ: материализъмъ и спиритуализъмъ. Тѣ сѫ, споредъ нашия авторъ, еднакво едностранчиви. Но не сѫ съвсемъ безъ значение за психологията. Отъ материализма тя се учи, че мозъчнитѣ процеси иматъ голѣмо значение за изучаването на душевнитѣ явления. Отъ едностранчивостьта на материализма (първично е материалното) и на спиритуализма (първично е психичното) психологията идва до заключение, че душевното и тѣлесното сѫ еднакво реални и първични. Но, пита се, какво е отношението между тѣхъ? На този въпросъ отговаря сравнително най-задоволително психофизическиятъ паралелизъмъ.

Споредъ Никола Алексиевъ, тъкмо това учение е, което избѣгва всички слабости на теориитѣ за взаимодействието, спиритуализма, материализма и други учения. Въ съгласие съ възгледа за взаимодействието, но въ пълна противоположность на материализма и спиритуализма, психофизическиятъ паралелизъмъ приема, че психичното и физичното сѫ две реалности, несводими една къмъ друга, и че двѣтѣ сѫ, прочее, еднакво първични. „Човѣкъ представлява една цѣлостна сѫщность, съставена отъ физични и душевни процеси“. Тѣ сѫ тѣсно свързани помежду си. И езнитѣ и другитѣ представляватъ затворенъ крѫгъ отъ еднородни явления: нервнитѣ процеси иматъ за своя причина и свое действие пакъ нервни процеси, докато психичнитѣ процеси иматъ за своя причина и действие само психични процеси. Последнитѣ сѫ обусловени отъ едновременното сѫществуване на нервнитѣ процеси, но тѣ, въпрѣки това, не се намиратъ въ причинна връзка съ тѣхъ. Физическитѣ и психическитѣ процеси се очертаватъ по-скоро като една и сѫща верига отъ явления, разглеждани отъ две различни становища: външно и вѫтрешно. Съ други думи, душевното и физичното сѫ две страни на една и сѫща „реалность“. Взаимодействието между тѣхъ е само привидно. Ала съ приемането на паралелизма, добавя Н. Алексиевъ, не изчезватъ трудноститѣ въ връзка съ въпроса за отношението между душа и тѣло.

Нашиятъ авторъ съзнава всичката мѫчнотия на тия проблеми и съ удивителна откровеность признава, че психофизическиятъ паралелизъмъ не може да разреши окончателно метафизичната проблема за отношението между душа и тѣло, защото не е ясно — какво представлява отъ себе си тази единна реалность, която ни се явява по два начина. Спиноза казва, че тя е една единна субстанция. Фехнеръ, Паулсенъ и други автори поддържатъ, че психичното изразява най-добре нейната сѫщина, а Спенсеръ намира, че тази реалность нѣма никога да бѫде позната. При това положение, добавя Алексиевъ, метафизичната проблема за отношението между душа и тѣло остава открита.

Въпрѣки моята голѣма почить къмъ личностьта и философското дѣло на Н. Алексиевъ, не мога да не отбележа, че той е оставилъ нѣкои твърде неясни мѣста при разглеждането на въпроса за отношението между душа и тѣло. И тъкмо поради това, при поддържаното отъ него учение — психофизическиятъ паралелизъмъ, — много факти отъ нашия душевенъ животъ оставатъ съвсемъ неразбрани. Преди всичко, не може да се обясни нашиятъ волевъ животъ. Ние знаемъ днесъ, че човѣшката воля представлява едно причинно самоотношение на съзнанието къмъ нѣкаква бѫдеща възможна промѣна. Това ще рече: който иска настѫпването на известна промѣна, той иска издействуването на тая промѣна. И тъкмо за това въ всѣко искане се крие едно причинно отношение на искащото съзнание къмъ предвкусваната бѫдеща промѣна. Ако азъ искамъ да премѣстя книгата отъ масата върху лавицата и съмъ издействувалъ тая промѣна, явно е, че моето искащо съзнание е дошло въ едно причинно отношение къмъ тѣлесната промѣна. Не всѣко съзнание, което иска нѣкаква промѣна, е вече действуващо. Но едно е сигурно: който иска нѣщо, той винаги иска да действува, сиречь да издействува една или друга промѣна. Допустнемъ ли сега, че между съзнанието (психичното) и тѣлесното (материалнитѣ процеси) нѣма и не може да има причинна връзка, респ. взаимодействие, както учи психофизическиятъ паралелизъмъ, тогава волята, като типична форма на причинното отношение, става невъзможна и остава напълно непонятна. Безъ допускането на причинната връзка между душевното и тѣлесното волевиятъ животъ на човѣка не може научно да бѫде разбранъ. Застанемъ ли на становището на психофизическия паралелизъмъ, ние не бихме могли да обяснимъ, напр., влиянието, което е ималъ гениалниятъ духъ на Хр. Ботева върху неговото поетично творчество, защото това учение приема, че психичнитѣ промѣни иматъ за причина само нѣщо психично, докато физиологичнитѣ процеси се обуславятъ отъ нѣщо физиологично. И еднитѣ и другитѣ представляватъ две затворени причинни вериги. Споредъ тая теория излиза, че духътъ на Ботева не е влиялъ върху онази верига отъ физиологични и физични процеси, които е извършилъ той при написването на своитѣ пламенни и чудни стихотворения! А това влияние е очевидно и несъмнено. Излишно е да изтъкваме тукъ, че промѣнитѣ въ нашето предметно и емоционално съзнание не могатъ да се разбератъ вънъ отъ взаимодействието между тѣлесното и душевното. Самитѣ факти ни насочватъ къмъ мисъльта, че учението за взаимодействието между тѣлесно и душевно далечъ не влиза въ противоречие съ закона за причинностьта и за съхранението на енергията въ естествознанието, защото при взаимодействието между душевното и тѣлесното ние имаме работа само съ качествени промѣни (потен-

циалната енергия минава въ действуваща и обратно), а не и съ нѣкаква количествена промѣна на енергията.

Въ труда си „Учението на Г. Т. Фехнеръ за отношението между душа и тѣло“ и въ всички свои писания, гдето засѣга въпроса за връзката между тѣлесното и душевното, д-ръ Н. Алексиевъ особно наблѣга на мисъльта, че, дори ако психофизическиятъ паралелизъмъ не може да разреши напълно задоволително философската проблема за отношението между физичното и психичното, все пакъ тази хипотеза има голѣма заслуга за изграждането на психологията като самостойна и емпирична наука. Споредъ него, психологията трѣбва да приеме онова гледище за отношението между душа и тѣло, което ще ѝ позволи да разреши правилно задачата си: да проучи душевнитѣ процеси и да открие тѣхнитѣ закони. А това тя могла да постигне, само като възприеме становището на паралелистичната теория и като гледа на последната не като на окончателно разрешение на свѣтовната проблема, а „като на една работна хипотеза“, като на единъ „евристиченъ принципъ“. Туй схващане се застѫпва отъ Вундта, Мюнстенберга, Хьофдинга и други нѣкои психолози. Въ това отношение, казва Н. Алексиевъ, паралелизмътъ има голѣма заслуга за психологията. Чрезъ него тя се издигна като самостойна и емпирична наука и се намира днесъ въ хармония съ естествознанието, безъ да изчезне въ него.

Въ туй твърдение на д-ръ Н. Алексиевъ се крие известна доза отъ истина. Психологията, ако и да е специална наука, за нея не е безразлично, отъ какво схващане за отношението между душевното и тѣлесното тя ще изхожда. А не ще и дума: съвременната психология тръгва отъ положението, че между душевното и тѣлесното има нѣкаква връзка. Вънъ отъ съмнение е, че тая мисъль е извънредно плодотворна за психологическитѣ изследвания. И навѣрно тъкмо нея има предъ видъ д-ръ Н. Алексиевъ. Но тая връзка, волно или неволно, се е мислила отъ тия, които създадоха психологията, по-скоро като причинна, отколкото като отношение на паралелизъмъ, дори отъ онѣзи психолози, които стоятъ на становището на психофизическия паралелизъмъ.

Отъ изложеното до тукъ се вижда, че Н. Алексиевъ застѫпва психофизическия паралелизъмъ, споредъ който между душевнитѣ и физическитѣ процеси нѣма причинна връзка, а сѫществува само едно отношение на успоредность. Знае се, че емпиричниятъ психофизиченъ паралелизъмъ стои въ връзка съ т. н. актуалистично схващане на душевния животъ. Психофизическиятъ паралелизъмъ, като приема, че всѣка душевна промѣна се обуславя само отъ душевни явления, които предхождатъ тая промѣна, се вижда принуденъ да поддържа, че е на лице нѣкаква психологическа причинность. По такъвъ начинъ, тъкмо

съществуването на психологичната каузалность е, която прави едно чисто психологическо обяснение на душевнитѣ явления горе-долу възможно.

2. Никола Алексиевъ отхвърля субстанциалното схващане на душата, а приема актуалистичното обяснение на душевния животъ. Абстрактното тълкуване на нашето „азъ“ е служило винаги за създаването на едно метафизично учение за душевния животъ. „Единството“ н „простотата“ на човѣшкия духъ, взети като постоянна връзка въ нашия душевенъ животъ, даватъ основание да се приеме, че съществува „душа“ и то като субстанция, „задъ“ обединяванитѣ отъ нея душевни явления и независимо отъ тѣхъ. Д-ръ Н. Алексиевъ иска да каже: човѣкъ намира себе си като едно единство. Иванъ Петровъ, да речемъ, е сѫщиятъ, макаръ че преди 20 години е билъ дете, сетне юноша, студентъ, войникъ и пр.; той говори за себе си като за една единна и постоянна величина, въпрѣки очевиднитѣ промѣни, които съзнава да е преживѣлъ. Ето защо тая единность, това постоянство и тая простота на душевния животъ у човѣка образуватъ основата, върху която разнитѣ мислители сѫ градѣли своето убеждение, че „задъ“ текущото въ нашата психика, „задъ“ промѣнливитѣ душевни явления се крие нѣщо трайно и постоянно, което си остава сѫщото, въпрѣки промѣнитѣ. А то е именно душата като субстанция.

Въ противоположность на тоя възгледъ, емпиричната психология извежда душевнитѣ явления отъ самитѣ тѣхъ, а не отъ нѣкаква субстанция. По сѫщия начинъ, както се субстанциализува понятието „азъ“, могатъ да се субстанциализуватъ и понятията „воля“, „умъ“ и пр., а психологичната анализа ни казва, че тѣ сѫ групови понятия, представляващи само съвъкупность отъ сродни конкретни преживявания. „Сѫщото положение — пише д-ръ Н. Алексиевъ — имаме и при понятието душа. Въ опитната психология това понятие може да бѫде употрѣбено само като изразъ на единството на нашия душевенъ животъ. Въ такъвъ случай субстанциалното схващане на душата бива замѣнено съ актуалистичното, тя бива разглеждана не като непозната причина на душевнитѣ явления, а като закономѣрното имъ съединение въ едно непрекъснато цѣло“ (489 стр., „Лекции по психология“, 1911).

Психологията на Н. Алексиевъ е актуалистична и емпирична. И тукъ той застѫпва схващането за душата на своя учитель В. Вундтъ. Споредъ Н. Алексиевъ, съзнанието (душата) представлява „една цѣлостна връзка отъ душевни процеси“ („Учението на Г. Т. Фехнеръ за отношението между душа и тѣло“, стр. 76). Съдържанието на нашето съзнание постоянно се мѣни. Това, що сме преживѣли (чувства, желания и пр.) вчера или по-рано, не съществува вече. Нашето съзнание се състои отъ единъ ходъ отъ процеси, които се раждатъ,

развиватъ и умиратъ, за да се замѣнятъ съ нови, очаквани отъ сѫщата сѫдба. Нашето съзнание прилича на една рѣка, съдържанието на която е всѣки моментъ ново (това схващане и сравнение напомня учението на Джеймсъ за съзнанието). Съзнанието е сборъ отъ неговитѣ съдържания. То не е едно ново съдържание, покрай другитѣ съдържания, а е „изразъ на тѣсната и закономѣрната връзка на тия съдържания помежду имъ". Н. Алексиевъ намира прилика между единството на съзнанието и единството, което представлява органическото тѣло. Организмътъ се състои отъ части (мускули, кости и пр.), но той не е нѣщо вънъ отъ тия части, а е изразъ на тѣхното закономѣрно съединение. Единството на съзнанието се крепи на закономѣрната връзка между старитѣ и новитѣ душевни състояния: всѣко ново психично състояние се опредѣля отъ старитѣ душевни преживявания. Съдържанията на съзнанието се мѣнятъ, но връзката между психичнитѣ процеси остава сѫщата.

Отъ това схващане за съзнанието следва, че нѣма душевна субстанция, взета като „носитель" на душевния животъ и мислима отдѣлно отъ него. Съзнанието е чисто и просто една връзка или съвкупность отъ душевни процеси. Нѣма душа вънъ отъ душевнитѣ процеси. Съзнанието (душата) е единъ процесъ (актъ). Къмъ душевния животъ не може да се приложи понятието субстанция, защото той е непосрѣдно даденъ, той е постояненъ актъ (процесъ) и не сѫществува нищо неизмѣнно въ него. Понятието „субстанция", споредъ нашия психологъ, може да се приложи само къмъ материалния свѣтъ.

Ние смѣтаме тука, че д-ръ Н.Алексиевъ значително се е доближилъ до истината относно естеството на съзнанието. И все пакъ, той не е смогналъ да я схване напълно и безъ остатъкъ. Защото — надъ застѫпваното отъ него актуалистично схващане за душата тежи една голѣма неяснота, макаръ и то да е изпъстрено съ редица вѣрни твърдения. Напримѣръ, той е правъ, като поддържа, че нѣма „душевна субстанция" вънъ отъ душевния животъ; нѣщо повече, че душата не може да бѫде нѣкаква вѣчно еднаква субстанция, защото тя е всѣкога нѣщо промѣнливо; че съзнанието не се изчерпва съ нѣкакви „съдържания", а е нѣщо по-друго отъ тѣхъ; че то е единството на душевния животъ, — всички тия положения сѫ вѣрни. И все пакъ, въ актуалистичното учение, поддържано отъ нашия младъ ученъ, никакъ не е ясно, въ какво се състои единството, което съзнанието представлява, и кои сѫ неговитѣ съставки, респ. неговитѣ опредѣлителности. Съзнанието не може да бѫде разбрано научно само като „единство отъ процеси и съдържания". Ако бѣше така, тогава не би било ясно, кое е онова, що се мѣни. А промѣнитѣ и процеситѣ въ душевния животъ не могатъ да бѫдатъ научно разбрани, безъ да се предпостави съзнанието като индивидъ, който се мѣни. Едно е да се каже, че

съзнанието се мѣни, а съвсемъ друго е да се поддържа, че то е процесъ (актъ). Ето това е, което си остава недостатъчно разяснено въ учението на Н. Алексиевъ.

3. Психологията на Алексиевъ е волунтаристична. Въ основата на съзнанието се криятъ волевитѣ процеси. Всѣки актъ на съзнанието е волевъ. Волевитѣ процеси сѫ онова, което създава единството на съзнанието. Застѫпваната отъ Н. Алексиевъ психолотия е още и аперцепционистична. Аперцепцията се свежда къмъ ясното схващане съдържанията на съзнанието. Чрезъ аперцепцията едно психическо явление бива доведено до пълно съзнаване. Аперцепцията обединява съдържанията на съзнанието въ едно цѣло. Яснитѣ представи господствуватъ надъ нееснитѣ и ги направляватъ. Аперцепцията лежи въ основата на изборната или подборната дейность на съзнанието и на всички душевни съединения. По свойствата си, тя малко се отличава отъ волевия актъ. Тя е, твърди Алексиевъ, волевъ актъ, който не иска самия предметъ, сиречь, който не е насоченъ къмъ него, а само къмъ неговото възприемане. Чрезъ учението за аперцепцията, вървейки по стѫпкитѣ на своя учитель В. Вундтъ, Н. Алексиевъ йдва до едно волунтаристично схващане на душевния животъ. Споредъ това учение, въ основата на всички душевни преживявания лежи аперцепцията, взета като вѫтрешенъ волевъ актъ. Безъ тоя актъ и безъ душевнитѣ съединения нѣма съзнание. Аперцепцията и вниманието сѫ два термина за едно и сѫщо явление, разгледано отъ две страни: отъ гледището на съдържанието и отъ това на субекта. Вниманието се състои въ живото изпѫкване на известни съдържания въ срѣдището на съзнанието, даващи насока на бѫдещата душевна дейность. Вниманието е основенъ процесъ на съзнанието. То се състои въ промѣната на състоянията на съзнанието и съдържанието му. Тази промѣна се обуславя отъ външно въздействие, отъ предхождащи я преживявания, или отъ едновременно дадени съдържания на съзнанието. Споредъ това, ние говоримъ за произволно (активно) внимание или за непроизволно (пасивно) внимание. И въ двата случая имаме промѣна въ съзнанието или въ състоянието на дадено съдържание на последното. Вниманието е двоенъ процесъ: ясно схващане на едни съдържания на съзнанието и съпротива спрямо други, които се домогватъ да дойдатъ въ центъра на съзнанието. Съ това вниманието се характеризува като изборенъ процесъ. „Вниманието е основенъ психиченъ актъ, чрезъ който става свързването на душевнитѣ съдържания въ едно цѣло“. Вниманието се дѣли главно на пасивно или непроизволно и активно или произволно. Тая дѣлитба има важно значение за класифицирането на душевния животъ. При пасивнитѣ душевни съединения действува непроизволното внимание. Тѣ сѫ: възприятия, представи, ду-

шевни вълнения. При активнитѣ преживявания имаме съединения, които се образуватъ подъ влиянието на произволното внимание. Въ основата на тия процеси лежи единъ „произволенъ“ изборенъ актъ, едно детерминиране на промѣнитѣ чрезъ ясно схващане на господствуващитѣ процеси. Това детерминиране се характеризува съ едно чувство на активность.

Чувството е тѣсно свързано съ волята, а висшитѣ мисловни процеси сѫ вѫтрешни волеви процеси. За мислене, казва Алексиевъ, говоримъ тогава, когато въ основата на дадени интелектуални съдържания въ нашето съзнание стои една вѫтрешна волева дейность, или, съ други думи казано, когато съединението на дадени представни съдържания е подготвено и рѫководено отъ нашето активно внимание. При мисленето ние съзнаваме, че съединението на опредѣлени съдържания на съзнанието става съ участието па нашето „азъ“, съ вѫтрешно одобрение, при съдействието на нашето произволно внимание. Отношението между съдържанията, които съставляватъ мисленето, е строго опредѣлено. Мисловнитѣ процеси не се обуславятъ отъ случайни външни и вѫтрешни подбуди, а се обуславятъ отъ предишния развой на душевния животъ. Мисловнитѣ процеси представляватъ едно завършено цѣло, въ което положението на всѣка часть е строго опредѣлено. Между съставнитѣ части на мисловния процесъ има единство. Това единство се поддържа отъ една господствуваща представа или комплексъ отъ представи. Тя се явява като цель на вѫтрешния волевъ актъ и носи обикновено названието тема или задача на мисловния ходъ. И мисловниятъ процесъ, подобно на волевия, е една изборна дейность. Цельта на мисловната дейность обуславя кои възприятия и представи да бѫдатъ лесно схванати и кои не.

Между мисленето и асоциацията има принципна разлика, но, при все това, между тѣхъ има тѣсна връзка: асоциациитѣ даватъ материалъ на мисленето. Разликата между мислене и асоциация не се състои въ съдържанието, което ги съставя, а въ начина, по който става съединението на съдържанието, както и въ отношението къмъ предходния и бѫдещия душевенъ развой.

Отъ всичко казано дотукъ се вижда, че въ основата на съзнанието лежатъ аперцепцията и вниманието, като две страни на единъ и сѫщъ процесъ, а този процесъ, по сѫщината си, е волевъ. Затова типиченъ и сѫщественъ процесъ на съзнанието си остава волевиятъ актъ. Ето, въ това се състои психологическиятъ волунтаризъмъ на В. Вундтъ и неговия ученикъ Н. Алексиевъ. Явно е, че тукъ не става дума за единъ метафизиченъ волунтаризъмъ, който смѣта, че сѫщината и основата на свѣта е волята и че всичко е воля. Н. Алексиевъ е далечъ отъ тази мисъль, макаръ че Вундтъ я прокарва въ своето схващане за свѣта.

За Алексиева волята не е единствена и първична проява на съзнанието. Напротивъ, той признава съществуването и на други прояви на съзнанието (усѣщане, чувство и пр.) наредъ съ волята, които служатъ като материалъ на волевия процесъ. За него волята е едно отношение между съдържанията на съзнанието, но не и съдържание на последното. И въ тоя смисълъ волевитѣ процеси създаватъ единството на нашето съзнание. Волунтаризмътъ на Н. Алексиевъ се свежда до едно актуалистично схващане на съзнанието, споредъ което съзнанието е нѣщо активно, единъ процесъ (актъ). Тая мисъль намира оправдание въ много факти на нашия душевенъ животъ. Въ хиляди случаи отъ тоя животъ, съзнанието ни е действително активно, дейно. И доколкото има предъ видъ тия факти, Н. Алексиевъ е напълно правъ. Но тази мисъль не може да обясни всички факти на нашия душевенъ животъ. Ние сме активни, дейни, доколкото сме едно искащо съзнание. Но хиляди пжти ние искаме, сиречь, нашето съзнание е волево, отнася себе си причинно къмъ нѣкоя бждеща възможна промѣна, безъ да действува, безъ да е активно. Затова, всѣко искане, може да се каже, е искане да се действува, но не всѣко искане е действуване и не всѣко волево съзнание е вече действуващо или дейно. Между искане и действуване има разлика: не винаги, когато искаме, ние действуваме вече. На това отгоре, не всѣкога нашето съзнание е волево. Има множество случаи, когато ние нищо не искаме. По тия съображения не може да се поддържа, че винаги нашето съзнание е активио и волево. И затова волята не може да бжде типичното и сжщественото въ нашия душевенъ животъ: волята не е сжщина на съзнанието, а е нѣщо друго.

4. Психологията на Н. Алексиевъ е и асоциационистична, ако и той да се бори на мѣста противъ асоциационистичната психология. Такъвъ характеръ има и психологията на Вундтъ, отъ която той изхожда. Алексиевъ намира, че асоциационната психология е интелектуалистична и механистична. Тя обяснява всички душевни прояви съ усѣщанията и представитѣ. А механистична е, защото твърди, че всички душевни явления сж въ основата си пасивни. Алексиевъ, напротивъ, поддържа, че не може цѣлиятъ душевенъ животъ да се обясни само съ интелектуални елементи (усѣщания, представи) и съ пасивни психични процеси. Наредъ съ усѣщанията, като елементарни душевни явления, ние имаме и чувства, а наредъ съ пасивнитѣ душевни преживявания притежаваме и активни. Активната дейность на съзнанието е синтетична. А последната се състои въ преработване на пасивнитѣ душевни съдържания (възприятия, представи и пр.), които съзнанието получава отъ външни въздействия или по инакъвъ начинъ. Отъ друга страна, основенъ процесъ на съзнанието е аперцеп-

цията, а въ края на краищата тя е единъ волевъ актъ (оттамъ и опредѣлението „волунтаризъмъ“). Съ всичко това Алексиевъ се отличава отъ асоциационната психология.

И все пакъ, въ неговата психология се криятъ доста асоциационистични елементи. Той казва, напр., че „цѣлиятъ нашъ душевенъ животъ може да се сведе къмъ съединението на два вида елементарни процеси — усѣщания и чувства“ (Лекции по психология, стр. 162). При анализуването на душевния животъ ние сме установявали три съставки: 1) елементарни душевни процеси — усѣщания и чувства; 2) душевни съединения и 3) душевни предразположби.

Усѣтитѣ сѫ съставни части на ония душевни съдържания, чрезъ които познаваме външния свѣтъ, а чувствата сѫ субективни съставки на нашето съзнание и сѫ свързани съ нашето „азъ“. Между усѣтитѣ и чувствата има основни различия. Докато усѣтитѣ сѫ обективни (отнасятъ се до опредѣленъ дразнитель), чувствата сѫ субективни и се разливатъ (ирадииратъ) върху цѣлото съдържание на съзнанието въ даденъ моментъ.

Душевнитѣ съединения биватъ пасивни и активни. Пасивни душевни съдържания сѫ възприятията, представитѣ и душевнитѣ вълнения. Възприятията и представитѣ сѫ сливания на усѣти (представитѣ сѫ предимно възпроизведени усѣти). Душевнитѣ пъкъ вълнения сѫ сливане на чувства и други интелектуални елементи. Активни душевни процеси, споредъ Н. Алексиевъ, сѫ волевитѣ, висшитѣ чувствени и мисловни процеси.

Волевиятъ процесъ е сложенъ и основенъ процесъ на съзнанието. Той възниква по-късно въ развоя на съзнанието и възприятията и представитѣ му служатъ като „материалъ“. Душевнитѣ вълнения пъкъ се явяватъ като „основа“ на повисшитѣ и сложни чувства.

Мисленето е сложенъ душевенъ процесъ, който, ако се разложи на своитѣ съставни елементи, ще се види, че се състои отъ усѣти и тѣхнитѣ трансформации. Въ края на краищата, мисленето е съединение на представи въ едно цѣло посрѣдствомъ активното внимание. И мисленето се схваща асоциативно и механистично. При това, въ трудоветѣ на Алексиева не е изяснено достатъчно естеството на психологичното мислене, за да изпѫкне разликата между него и логическото мислене.

Въ връзка съ мисленето, Н. Алексиевъ разглежда и проблемата за образуването на понятието. Той изгражда своето съответно схващане върху учението на Джорджъ Беркли, отъ което изхожда и неговиятъ учитель В. Вундтъ. Понятието се образува отъ представи. Отначало ролята на понятието се изпълнява отъ представа, наричана тука „застѫпваща представа“. Последната се отличава отъ другитѣ представи по

това, че въ нея сѫ подчертани общитѣ белези на останалитѣ представи, които тя представлява. Въ последствие понятието се свързва направо съ думата и, вмѣсто застѫпващата представа, остава чувството на познатость. Това схващане се поддържа днесъ и отъ проф. С. Казанджиевъ, който му е далъ по-съвършенъ видъ, като е използувалъ изследванията по този въпросъ на Густавъ Щьорингъ и други автори. И тоя възгледъ за образуването на понятието напомня доста асоциационната психология. Тукъ е прокарано едно отъ традиционнитѣ разбирания за понятието. Приема се, че понятието се образува отъ представи. Ала днесъ този възгледъ намира решителенъ и сериозенъ отпоръ. Поддържа се, че понятието не се „образува" отъ единични представи, понеже то е общото на самитѣ реални единични явления или нѣща, доколкото служи като опредѣлитель (предикатъ) въ сѫждението. На това отгоре, проблемата за понятието съвсемъ не е психологична, а е една специфична задача на логиката.

Трета съставка на съзнанието, споредъ Алексиева, сѫ душевнитѣ предразположби (диспозициитѣ). Ние установяваме душевнитѣ елементи и съединения, като анализуваме единъ моментъ отъ развоя на нашето съзнание. Но това не изчерпва последното. Всѣки моментъ отъ живота на съзнанието се подготвя и обуславя отъ миналото. Действието на миналото върху настоящето става чрезъ душевнитѣ предразположби: паметь, разсѫдъкъ, фантазия и пр. Душевнитѣ елементи, съединения и предразположби сѫ части или страни на съзнанието като цѣло. Тѣ сѫ отдѣлни прояви на последното, които се обединяватъ отъ нашето самосъзнание.

Трѣбва да признаемъ, че застѫпваната отъ Алексиева психология не е грубо-механистична и асоциационистична. Самъ той казва: „Погрѣшно е да се мисли, че нашиятъ душевенъ животъ е продуктъ на усѣщания, чувства, желания, които да се разглеждатъ като първоначални, самостойни елементи, отъ съединението на които се създава нашето съзнание" (87 стр., Лекции по психология, 1911). Усѣтитѣ, чувствата и пр. могатъ да се схванатъ като части на нашето съзнание, ала тѣ нѣматъ самостойно сѫществуване. Душевнитѣ елементи и съединения сѫ продуктъ на абстракция, а реално сѫществува само съзнанието. Тѣ винаги сѫ дадени въ връзка съ другитѣ съдържания на съзнанието. Ние отдѣляме елементитѣ и съединенията само логически. Но при логическата анализа не бива да забравяме, че душевниятъ животъ на човѣка „ни е даденъ като единъ цѣлостенъ непрекъсванъ процесъ и че свойствата и функциитѣ на отдѣлнитѣ душевни явления сѫ свойства и функции на цѣлия душевенъ животъ на съзнанието" (стр. 89, пакъ тамъ). Къмъ това трѣбва да прибавимъ още, че Н. Алексиевъ се бори срещу механистичната и асоциационистичната психология на

Тенъ въ своята книга „Иполитъ Тенъ и неговата философия на историята“ (1915). И въпрѣки това, тази психология, ако и да не е последователенъ асоциационизъмъ, въ основата и конструкцията си е асоциационистична. Тя е по-скоро едно особно съчетание на асоциационизъмъ и волунтаризъмъ, доколкото обяснява многообразието на душевния животъ съ душевнитѣ елементи и тѣхното съединение: цѣлото съзнание и неговитѣ съдържания се схващатъ като верига отъ процеси, които сж по сжщината си волеви явления.

5. При разглеждане проблемата за субекта на съзнанието — „азъ“ (самосъзнание), Н. Алексиевъ засѣга отново естеството на съзнанието и го освѣтлява отъ друга страна. Субектътъ на съзнанието е нѣщо постоянно въ разнообразнитѣ промѣни на съзнанието. Н. Алексиевъ се пита, върху какво почива самосъзнанието на човѣка? И отговаря по следния начинъ. Самосъзнанието се гради върху органнитѣ усѣти, представитѣ за нашето тѣло и чувствата. Тѣ се сливатъ въ едно цѣло и образуватъ по този начинъ нашето самочувствие, което е основа на самосъзнанието. Душевнитѣ процеси, които ни запознаватъ съ нашето тѣло, сж постоянни, а тѣзи, що ни запознаватъ съ външния свѣтъ, сж промѣнливи и крайно разнообразни. Усѣтитѣ и чувствата, идещи отъ нашето тѣло, придружаватъ всички съдържания на съзнанието. Тѣ сж постоянни съставки на съзнанието. Тѣзи комплекси отъ усѣти и чувства придружаватъ всѣки волевъ и мисловъ актъ. Тѣ съпжтствуватъ свързването на новитѣ съ старитѣ преживявания. Не сж нѣкакъвъ агрегатъ или случайно съчетани душевни преживявания, а представятъ пълно сливане на постоянно свързани психични преживявания. Тѣзи непромѣнливи душевни преживявания служатъ за основа, върху която се гради връзката между останалитѣ промѣнливи душевни съдържания. Този комплексъ отъ душевни преживявания Алексиевъ нарича „самосъзнание“, а тоталното (цѣлостното) чувство, което се получава отъ сливането на тѣхнитѣ чувствени тонове, се изразява съ понятието за нашето „азъ“. И това чувство е постоянно, защото неговата основа е трайна. Както нашето мислене, така и самосъзнанието ни, има отначало усѣтенъ произходъ, но въ последствие самосъзнанието ни постепенно се обособява отъ съзнаването на тѣлото като нѣщо отдѣлно. Въ развоя на самосъзнанието настжпва единъ преходъ отъ усѣтитѣ къмъ мисленето, при който нашето „азъ“ се освобождава отъ усѣтния си характеръ и изразява само непрекжсната връзка между душевнитѣ преживявания и единството на нашето съзнание. Този преходъ настжпва, когато психичнитѣ съединения, образуващи самосъзнанието, се отдѣлятъ отъ усѣтитѣ и чувствата, които изразяватъ състоянието на нашето тѣло. По тоя пжть ние отдѣляме тѣлото отъ субекта. Въ такъвъ случай, подъ субектъ се разбира съединението на

ония душевни явления, които не зависятъ отъ външни и вѫтрешни дразнения, а изразяватъ само една дейность на нашето внимание, взето като вѫтрешенъ волевъ актъ (Вж. Лекции по психология отъ Н. Алексиевъ, 1911, стр. 178). Когато самосъзнанието се фиксира съ едно име или лично мѣстоимение, и по такъвъ начинъ то добива абстрактенъ характеръ, всички усѣщания и представи потъмняватъ и за душата остава само едно цѣлостно чувство.

Явно е, че и схващането на Алексиева относно самосъзнанието и субекта на съзнанието носи асоциационистиченъ и волунтаристиченъ характеръ. Това самосъзнание се изгражда отъ усѣти и чувства и въ развитието си достига постепенно до това състояние, че изразява дейностьта на вниманието като вѫтрешенъ волевъ процесъ.

6. Алексиевъ намира хипотезата досежно сѫществуването на несъзнателенъ душевенъ животъ за несъстоятелна. Споредъ него, не може и дума да става за несъзнаванъ душевенъ животъ. Нѣма съдържание на съзнанието вънъ отъ самото съзнание. Съдържанията на съзнанието иматъ различна яснота. Но отъ туй, че едно съдържание на съзнанието не е ясно, никакъ не следва, че то е несъзнателно. Щомъ като единъ душевенъ процесъ изчезне отъ съзнанието, за опита той престава да сѫществува. Ако при емпиричното изследване казваме, че такъвъ психиченъ процесъ е станалъ „несъзнателенъ“, съ това искаме само да речемъ, че въ нашето съзнание сѫществува възможность за неговото появяване, сиречь, за неговото повторно влизане въ актуална (дейна) връзка съ психическитѣ процеси. Несъзнателнитѣ процеси сѫ само диспозиции за появата на бѫдещитѣ съставни части на психичнитѣ процеси (Вж. стр. 76 отъ „Учението на Г. Т. Фехнеръ за отношението между душа и тѣло“, 1910). Затова, споредъ Н. Алексиевъ, психологията е наука за съзнателния душевенъ животъ. И, наистина, сѫществуването на несъзнателенъ душевенъ животъ крие въ себе си едно противоречие и не отговаря на фактитѣ изъ областьта на нашия душевенъ животъ. Поради това, Н. Алексиевъ застѫпва една напълно вѣрна теза, която, въ днешната научна психология, си пробива все повече и повече пѫть.

7. За изясняването психологичнитѣ схващания на Н. Алексиевъ не е безъ значение да се види още, какъ той гледа на методологията на психологията, защото схващанията на единъ психологъ досежно методитѣ на науката за душевното опредѣлятъ до голѣма степень неговото общо психологично гледище и изобщо психологичната насока, къмъ която той принадлежи.

Предметъ на психологията сѫ душевнитѣ явления и тѣхнитѣ закони. Алексиевъ е застѫпникъ на емпиричната психология. Тази психология държи смѣтка за „субективнитѣ“ и „обективнитѣ“ методи, сиречь, за даннитѣ, получени както отъ

самонаблюдението, така и отъ външното наблюдение. Това схващане за психологичнитѣ методи на изследване Алексиевъ е приложилъ при изучването на чувствата и други душевни прояви. „Въ основата на една метода за изследване на чувствата винаги трѣбва да лежи едно планомѣрно самонаблюдение. То трѣбва, обаче, да бѫде контролирано и урегулирано чрезъ паралелното регистриране на придружаващитѣ го физиологически процеси“ („Основни форми на чувствата“, 1907, стр. 47). Чистото самонаблюдение не би могло да ни даде точно познание за душевния животъ. Ала такова не може да се получи и по пѫтя на чистото наблюдение (обективна метода). Необходима е, казва Алексиевъ, една психологична метода, при прилагането на която да се избѣгнатъ недостатъцитѣ на чистото наблюдение, безъ да се изпада въ слабоститѣ на обективната психология. При прилагането на такава метода душевниятъ животъ ще се изучи, като се извършва наблюдение едновременно както надъ него самия, тъй и надъ тоя на другитѣ. Чрезъ такава метода ние можемъ да направимъ точна анализа на душевния животъ, отъ една страна, а отъ друга — да контролираме даннитѣ на тая анализа чрезъ регистрирането на придружаващитѣ ги обективни процеси. Тази задача се решава чрезъ експерименталната метода. Тя представлява въ сѫщность едно планомѣрно самонаблюдение, контролирано съ изучаването на обективнитѣ процеси. Съ други думи, днешната експериментална метода е съединение на „обективната“ и „субективната“ метода.

Съ експерименталната метода не може да се изследва цѣлиятъ душевенъ животъ. Тя може да се приложи само при ония психични явления, чиято връзка съ обективнитѣ душевни процеси е очевидна. Такива сѫ усѣтитѣ и тѣхнитѣ съединения. Достѫпни за експериментално изследване сѫ и чувствата, както и вънщнитѣ волеви прояви, свързани съ известни изразни процеси и движения. Като познаваме последнитѣ, ние можемъ да заключаваме и за първитѣ.

Висшитѣ душевни процеси — мисловни процеси, висши чувства и пр. — не се поддаватъ направо на експериментално изследване. Тѣхното изучване може да стане само като съединимъ експерименталното изследване на по-елементарнитѣ процеси, отъ които тѣ се състоятъ, съ генетичното изучване на духовнитѣ продукти, взети като резултатъ на тѣхния развой. И тукъ се съединява „обективната“ съ „субективната“ метода. Мѣстото на обективнитѣ физиологически процеси се заема отъ сравнително-постояннитѣ психични продукти. Докато при изследването на по-елементарнитѣ душевни процеси психологията търси помощьта на физиологията, при изучването на висшитѣ психични прояви тя прибѣгва до помощьта на духовнитѣ науки (езикознание, етнография, история, социология и пр.).

III

Следъ тази обща характеристика, дадена за психологията на д-ръ Никола Алексиевъ, ще разгледаме сега и неговитѣ схващания относно сѫщината и формитѣ на чувствата, афектитѣ, настроенията, волята и други свързани съ тѣхъ въпроси. По тѣзи проблеми той е написалъ трудове, които сѫ плодъ на собствени експериментални изследвания. Ние видѣхме въ втората часть на тази студия, че д-ръ Н. Алексиевъ по общитѣ психологически въпроси застѫпва схващането на В. Вундтъ, чийто ученикъ е билъ той до края на живота си, макаръ да е изпиталъ по-малко или повече влиянието и на други психолози и философи. Затова по тѣзи въпроси не може да се говори за оригинални и самостойни схващания. Ала другъ характеръ иматъ неговитѣ изследвания относно чувствата и волята. Тѣ сѫ самостойни и въ много отношения оригинални изучвания, макаръ че и тукъ нашиятъ авторъ изхожда отъ Вундтовитѣ схващания. По тия съображения върху тѣхъ ще се спремъ по-обстойно.

Учението за сѫщината и основнитѣ форми на чувствата е изложено въ неговата книга „Основни форми на чувствата“ (1907). Въ това свое изложение Н. Алексиевъ застава на становището на Вундтъ и Липсъ за естеството на чувствата. Чувството е елементарно душевно явление, наредъ съ усѣщането. Обаче чувствата сѫ субективни психични явления, докато усѣщанията сѫ обективни. Първитѣ отъ тѣхъ не могатъ да се обективиратъ, а изразяватъ изключително състоянието на съзнанието ни и сѫ свързани съ нашето „азъ“.

Следъ единъ критиченъ разборъ на разнитѣ схващания за чувствата Н. Алексиевъ идва до следнитѣ резултати: „Отъ всичко дотукъ казано следва, че ние гледаме на чувствата като на самостоятелни елементарни психически съдържания, които винаги се придружаватъ отъ интелектуални процеси, но сѫ независими отъ тѣхъ. Чувствата сѫ чисто субективни процеси, които се отнасятъ само до възприемащия субектъ и изразяватъ състоянието на неговото съзнание. Като такива, тѣ не могатъ да се локализуватъ, както и не обогатяватъ нашето съзнание. Чувствата сѫ реакции на нашето съзнание спрямо всички промѣни, които ставатъ въ неговото съдържание. Тѣ сѫ сѫществени състояния на субекта, негово собствено притежание, изразъ на неговата активность“ (15 и 16 стр., „Основни форми на чувствата“).

Главнитѣ задачи на този току-що цитуванъ трудъ сѫ: да опредѣли, кои сѫ основнитѣ форми и направления на чувствата. В. Вундтъ приема, че чувствата иматъ три измѣрения или шесть форми: удоволствие-неудоволствие, възбуда-успокоение и напрѣгане-отпускане. Тази теория е била оспорвана въ психологическата литература. Н. Алексиевъ, ма-

каръ и ученикъ на Вундта, не я приема слѣпо, нито я отхвърля догматично, но предприема една експериментална провѣрка на тая теория, чиито резултати ще изложимъ по-долу.

Не е безъ значение да се посочатъ и методитѣ, съ които Алексиевъ е изучвалъ основнитѣ форми на чувствата, преди да разгледаме самитѣ резултати. Споредъ него, „най-добрата метода за изследване на чувствата е съединението на изразителната съ впечатлителната метода". И той си служи съ тѣхъ при издирването основнитѣ форми на чувствата. Изследванията и опититѣ сѫ станали по следния начинъ. Наблюдателитѣ се докарватъ въ спокойно състояние. Въздействува се върху тѣхъ съ опредѣленъ дразнитель. Веднага следъ свършване на опита, наблюдательтъ разказва за всичко преживѣно не само презъ време на въздействието, но и презъ нормалното състояние преди и подиръ опита. Въ време на опита за регистрирането на дишането младиятъ изследователь си е служилъ съ пневмографа на Марей, въ преработка отъ Вердена, а на пулса — съ Мареевъ сфигмографъ. За регистриране кривитѣ на пулса и на дишането той е прибѣгвалъ до кимографа на Цимерманъ. Въ края на опита, разказътъ на наблюдателя (даннитѣ на самонаблюдението) е свѣряванъ винаги съ кривитѣ на кимографа. Когато въ кривитѣ е отбелязвана нѣкоя промѣна, за която лицето не е разказало нищо, отново се провѣрява, дали то не е преживѣло нѣщо по това време.

При изучване основнитѣ форми на чувствата, Н. Алексиевъ е направилъ редица подобрения въ методитѣ на изследване чрезъ предварителни собствени опити и е отстранилъ грѣшкитѣ на психолози, работили преди него въ сѫщата область. Въ тая своя студия ние нѣма да описваме опититѣ, които е правилъ д-ръ Н. Алексиевъ за провѣряване основнитѣ форми на чувствата, а ще дадемъ само резултатитѣ отъ тѣхъ. Той е изследвалъ експериментално най-напредъ чувството на дейность. То е свързано съ вниманието и затова нѣкои автори го наричатъ „концентрация на вниманието". Чисто чувство на дейность експериментално не може да се долови. Анализата на това чувство по „обективенъ" и „субективенъ" пѫть довежда Н. Алексиевъ до заключението, че то е сложно състояние на съзнанието, което включва въ себе си две чувства: „напрѣгане" и „възбуждане". Изследването на тѣзи чувства показва, че тѣ винаги се придружаватъ отъ една концентрация на вниманието.

Споредъ д-ръ Н. Алексиевъ, „напрѣгането" и „отпускането" сѫ субективни състояния на съзнанието и принадлежатъ, поради това, къмъ основнитѣ форми на чувствата. При своето изследване той е ималъ предъ очи две теории относно чувството на напрѣгане: за едната отъ тѣхъ „напрѣгането" е сборъ отъ органни усѣти, а за другата — елементарно субективно състояние: емоционално състояние (Вундтъ). Експериментал-

нитѣ изследвания на Н. Алексиевъ потвърждаватъ теорията на В. Вундтъ. Всички наблюдатели на Алексиева казватъ, че състоянието на напрегнатость се преживява като „елементарно субективно състояние“, което не може да се анализува и опише. И затова то се опредѣля като чувство, което е изразъ на състоянието на съзнанието. Отъ опитъ се вижда, че състоянието на напрегнатость не може да се разложи на усѣти. То запазва своя субективенъ и общъ характеръ, макаръ и усѣтитѣ да се мѣнятъ. При „напрѣгането“, казва Н. Алексиевъ, има единъ постояненъ комплексъ отъ усѣти, които идатъ отъ затруднения въ дишането, но напрѣгането като чувство не може да съвпадне съ тѣхъ. Ала съ това не се отрича значението на тѣзи усѣти. Тѣ могатъ да извикатъ това състояние, напр., при изкуствено затруднение въ дишането.

Д-ръ Н. Алексиевъ приема, че и състоянието на отпускане е една отъ основнитѣ форми на чувствата. Всички негови наблюдатели твърдятъ, че следъ „напрѣгането“ иде едно състояние на „отдъхване“, „отпущане“, „олекване“, като преходъ къмъ нормалното състояние. Всички наблюдавани лица указватъ на това състояние като на особенъ родъ субективно преживяване. Тѣ го характеризуватъ като състояние, което не може да се опише и анализува. Наблюдателитѣ посочватъ белези, характерни за чувството, и сѫщевременно го противопоставятъ на „напрѣгането“. На туй отгоре, на различието на тѣзи две емоционални състояния отговарятъ и различни обективни симптоми (при дишането и пулса).

При чувството на дейность намираме, наредъ съ напрегнатостьта, и чувство на възбуда. Н. Алексиевъ поддържа, че чисто състояние на възбуда мѫчно може да се получи по експерименталенъ пѫть, понеже е трудно да се премахне съвсемъ удоволствието и неудоволствието, което го придружава.

И досежно „възбудата“ сѫществуватъ сѫщитѣ теории. Едни поддържатъ, че тя е комплексъ отъ усѣти, а други — че е елементарно субективно състояние (чувство). Наблюдателитѣ, казва Н. Алексиевъ, установяватъ, че „възбудата“ е общо душевно състояние, характеризуващо съзнанието при силна душевна работа. То нито може да се анализува, нито да се локализува. Поради това състоянието на възбуденость не би могло да се сведе къмъ нѣкакъвъ комплексъ отъ усѣти. Нито единъ наблюдатель не сочи на такова нѣщо. Това състояние се придружава и отъ характерни физиологически промѣни. При „възбудата“ имаме неравномѣрно дишане, което става въ много случаи по-често, но затова пъкъ е по-плитко. По-характерни сѫ промѣнитѣ въ пулса. „При възбуждението сърдцето започва да бие по-силно и по-често, ние имаме, следователно, кѫси и високи пулсове“ (стр. 103, пакъ тамъ).

Като взема всичко това предъ видъ, Н. Алексиевъ заключава: „Възбуждането е, следователно, елементаренъ, чисто субек-

тивенъ процесъ и затова ние трѣбва да го отнесемъ къмъ основнитѣ форми на чувствата“ (стр. 106, пакъ тамъ).

Успокоението е състояние противоположно на възбуждането. И тѣлеснитѣ промѣни, които го придружаватъ, сѫ противоположни на възбудата. „Дишането става равномѣрно и обикновено по-рѣдко, пулсътъ дългъ и нисъкъ“ (108 стр.). Н. Алексиевъ казва, че неговитѣ опити и при „успокоението“ установяватъ, че тукъ се касае за елементарно емоционално състояние, но не за комплексъ отъ органни усѣти. Органнитѣ усѣти, добавя той, могатъ да усилятъ успокоението; ала тѣ не го съставляватъ. Неговитѣ наблюдатели не сѫ могли да локализуватъ състоянието на „пасивность“, „сънливость“, „успокоение“, нито да го отнесатъ къмъ нѣщо вънъ отъ себе си. Тѣ сѫ говорили винаги за чисто вѫтрешно състояние, което изразява само състоянието на съзнанието въ моментъ на бездейность, на крайна пасивность. Но то не може нито да се анализува, нито да се опише. Възъ основа на тия белези, характерни само за емоционалнитѣ състояния на съзнанието, трѣбва да отнесемъ успокоението, пише Алексиевъ, сѫщо тъй къмъ основнитѣ форми на чувствата (стр. 110, пакъ тамъ).

Удоволствието и неудоволствието, като особни емоционални състояния (форми на чувството), не се оспорватъ отъ никое учение за чувствата. Спорни форми на чувствата сѫ: „възбуда“ и „успокоение“, „напрежение“ и „отпускане“. Н. Алексиевъ, обаче, подлага на експериментално изследване удоволствието и неудоволствието и доказва, че и тѣ сѫ елементарни субективни състояния и притежаватъ всички характерни белези на чувствата. Тѣзи две състояния сѫ противоположни, както по начина на тѣхното преживяване, така и по обективнитѣ си симптоми. Н. Алексиевъ твърди, че чисто удоволствие и неудоволствие не може да се добие. Въ повечето случаи се получава удоволствие и неудоволствие съчетано съ „напрѣгане“, „възбуждане“ и „успокоение“.

За да предизвика удоволствие у наблюдателитѣ, Алексиевъ е действувалъ съ дразнители въ всички усѣтни области: галене по челото, миризми, разни сладки сокове, цвѣтове, тонове и други. Отъ тѣзи многообразни опити той идва до заключение, че „удоволствието е чисто субективно състояние, което изразява отнасянето на съзнанието ни къмъ нови раздразнения. То е просто, нелокализируемо състояние, което не може да се опише и което е винаги придружено отъ други субективни състояния. Неговитѣ обективни симптоми сѫ високъ, въ повечето случаи дългъ пулсъ и често, въ повечето случаи, плитко дишане“ (стр. 130, пакъ тамъ).

Н. Алексиевъ е изследвалъ експериментално и неудоволствието. Ето и крайниятъ резултатъ на това негово изучване. „Неудоволствието е преживяване, което се отнася до състоянието на съзнанието въ даденъ моментъ. То не се явява

почти никога изолирано, а е свързано съ напрѣгане, възбуждане или успокоение. Обективнитѣ симптоми на това състояние сѫ кѫси, ниски пулсове и въ повечето случаи дълбоки и бавни дишания“ (стр. 143).

Противоположнитѣ емоционални състояния—напрежение-отпускане, възбуда-успокоение и удоволствие-неудоволствие — сѫ особни субективни състояния на съзнанието и затова не могатъ едновременно да сѫществуватъ. Ебингхаусъ, обаче, твърди, че можемъ едновременно да изпитваме неудоволствие отъ едно главоболие и удоволствие отъ едно вкусно ядене, както въ сѫщото време можемъ да усѣщаме студено на краката си и топло на рѫцетѣ си. И този споренъ въпросъ Н. Алексиевъ провѣрява експериментално. Той действува върху наблюдателитѣ съ два различни дразнители едновременно: поставя разтворъ отъ хининъ върху езика на наблюдателя и, презъ време на неговото действие, поставя шишенце съ розово масло подъ носа. Отъ тѣзи опити се вижда, че емоциитѣ на удоволствие и неудоволствие се преживяватъ последователно, а не едновременно: неудоволствието отъ усѣщането на горчиво се смѣня съ удоволствието отъ усѣщането на розовото масло. Успоредно съ смѣната на неудоволствието съ удоволствието, последователно се редуватъ и обективнитѣ симптоми, които придружаватъ двѣтѣ емоционални състояния. Всичко това доказва по несъмненъ начинъ, че тия две емоционални състояния не могатъ да се преживяватъ едновременно и че нѣмаме смѣсено чувство. Тукъ наблюденията на Н. Алексиевъ сѫ много точни и вѣрни. Тѣ се подкрепятъ и отъ непосрѣдния ни опитъ.

Н. Алексиевъ е склоненъ да приеме, че освенъ шесттѣ основни форми на чувствата или тритѣ измѣрения, разгледани по-горе, сѫществува едно многообразие отъ чувствени направления, сиречь, едно многообразие отъ качествено различни чувства въ крѫга на основнитѣ форми на чувствата. Така напримѣръ, има различни по качество чувства на удоволствие и неудоволствие въ зависимость отъ предметнитѣ съдържания, които ги обуславятъ. Различни сѫ удоволствията отъ гладенето на челото, при усѣтитѣ отъ сладкото, при миризмата отъ розата, а сѫщо неудоволствието отъ хинина или валериана. На тия разлики се натъкватъ наблюдателитѣ при самонаблюдението, но тѣ не биха могли да се докажатъ обективно, сиречь, не могатъ да се установятъ различни физиологически процеси, които да отговарятъ на качествено различнитѣ чувства. И затова Н. Алексиевъ, макаръ и да е склоненъ да приеме сѫществуването на чувствени направления, не може да смѣта тая теория за напълно доказана

Изтъкнахме, че д-ръ Н. Алексиевъ изхожда отъ учението на В. Вундтъ за естеството и основнитѣ форми на чувствата. Ако и резултатитѣ отъ експериментални изследвания въ Софийската

психологическа лаборатория да съвпадатъ съ възгледитѣ на В. Вундтъ*, неговото дѣло е самостойно и оригинално. Той не се явява тукъ само като популяризаторъ на едно учение, а като истински ученъ, който подлага на опитна провѣрка основнитѣ положения на въпросното учение. Изследванията на Н. Алексиевъ сѫ научни по метода, по отнасяне къмъ предмета и по замахъ. Въпрѣки това, азъ смѣтамъ, че проблемата за естеството и формитѣ на чувствата не е изяснена отъ него достатъчно. Схващанията на Вундта и Алексиева сѫ спорни. Ала не може да се каже, че тѣхнитѣ съответни възгледи сѫ днесъ напълно преодолѣни, защото ние виждаме, че повече отъ три десетилѣтия следъ като Н. Алексиевъ обнародва своя трудъ, и до день днешенъ се намиратъ достатъчно автори, които поддържатъ почти сѫщитѣ възгледи. Но ние нѣмаме право да пренебрегнемъ обстоятелството, че тази теория досежно естеството и формитѣ на чувствата не може да обясни всички факти изъ нашия емоционаленъ животъ и е оспорвана отъ друга теория, доказваща, съ не по-малка убедителность, че сѫщественото за чувствата е емоцията на удоволствие и неудоволствие, а не нѣкакво „субективно състояние", което не може да се анализува и локализува. Всички чувства, учи тая втора теория, могатъ да се сведатъ до тѣзи две емоционални състояния. И това, което В. Вундтъ и Н. Алексиевъ наричатъ чувство на напрегнатость и отпускане, на възбуда и успокоение — сѫ пакъ емоции на удоволствие и неудоволствие: разликата между тѣхъ иде само отъ предметнитѣ съдържания, които ги обуславятъ, а не отъ нѣкаква особна емоция, различна отъ удоволствието и неудоволствието. Всѣка емоция се отличава по степень и родъ: имаме различни по степень (сила) удоволствия и не-

* Презъ 1907 г. Н. Алексиевъ отива въ Лайпцигъ и поднася резултатитѣ отъ своето експериментално изследване на учителя си В. Вундтъ, който е силно възрадванъ отъ факта, че тѣзи грижливи изучвания на ученика му потвърждаватъ неговата теория. Трудътъ на Н. Алексиевъ бива напечатанъ на нѣмски въ Вундтовото списание „Psychologische Studien". Ние разполагаме съ едно писмо на Вундта до Алексиева въ връзка съ печатането на този трудъ, което обнародваме тука въ преводъ на български:

„Драги г-нъ докторе!

Моятъ отговоръ на Вашето писмо и на изпращането на рѫкописа Ви, за съжаление, позакъснѣ, понеже нѣколко дни не се чувствувахъ добре, а това ме задържа отъ работа. Азъ четохъ Вашия рѫкописъ съ голѣмъ интересъ и охотно ще помѣстя статията Ви въ следната книжка на Psychologische Studien. Възнамѣрявамъ, обаче, за краткость евентуално да залича нѣколко отъ примѣритѣ, въ които се повтаря еднаквата по сѫщина схема. Кривитѣ линии, за да мога да ги вмъкна въ текста, ще оставя да ги докаратъ до половината на тѣхната голѣмина. Ще наредя да Ви се изпрати една коректура и моля Ви да препратите поправената кола обратно на В. Енгелманъ. За по-нататъшната коректура ще има кой да се погрижи тука. Съ най-добри поздрави, преданъ Вамъ В. Вундтъ".

Това писмо е изпратено до д-ръ Н. Алексиевъ отъ Лайпцигъ на 9 май 1907 г.

удоволствия. Разликата между отличаванитѣ отъ насъ **чувства** иде само отъ придружаващитѣ ги предметни съдържания или отъ мѣродавното предметно съдържание. Придружаващата емоциитѣ предметность обгръща винаги и т. н. „**вжтрешни усѣти**“ или общотѣлесни усѣти. Отъ тѣзи усѣти зависи особностьта на чувствата напрегнатость, възбуда, отпускане и успокоение. Самитѣ думи „напрежение“, „възбуда“ и пр. показватъ, че тѣ сж **свързани съ общотѣлесни усѣти**. Ала въ всички случаи емоциитѣ се отличаватъ само по **родъ** (удоволствие или неудоволствие) и **сила**. Когато Вундтъ и Алексиевъ говорятъ за противоположностьта „удоволствие-неудоволствие“, тѣ иматъ предъ видъ изключително **емоцията**, а когато пишатъ и за другитѣ две двойки противоположности („напрежение-отпускане“, „възбуда-успокоение“), тѣ разглеждатъ не вече **самата** емоция, а **една заедность отъ емоция и предметность**.

Ние сме далечъ отъ мисъльта да отричаме резултатитѣ отъ изследванията на Н. Алексиевъ. Напротивъ, смѣтаме, че изследванията и даннитѣ, които ни дава той въ труда си „Основни форми на чувствата“, сж една значителна придобивка за психологията. Споръ може да става само досежно **тълкуването** на тѣзи факти. Нѣма съмнение, че състоянието на „възбуда-успокоение“ и „напрежение-отпускане“ сж чувствени състояния и Алексиевъ правилно е доловилъ характерното въ тѣзи чувства. Ала остава си спорно, дали ние имаме тука особна емоция, **различна** отъ удоволствието и неудоволствието, или само различни нюанси на тия две емоционални състояния. И, като се вгледаме по-внимателно въ опитнитѣ изследвания на Н. Алексиевъ, ще доловимъ, че той не може да се освободи отъ удоволствието и неудоволствието като сжществени особности на емоционалното съзнание, въпрѣки поддържаната отъ него теория за сжществуването и на **други** елементарни емоционални състояния. Напримѣръ, той признава, че не би могло да се добие **чисто състояние** на възбуда, защото то се придружава съ емоция на удоволствие и неудоволствие: въ повечето случаи на лице е удоволствието и неудоволствието, съчетано съ „напрѣгане“, „възбуда“ и „успокоение“. Всички тия признания и други подобни ни навеждатъ на сжщата мисъль.

IV

И афектитѣ Н. Алексиевъ е изследвалъ експериментално Плодъ на неговитѣ съответни изучвания е трудътъ му. „**Приносъ къмъ учението за афектитѣ**“ (1908). Въ тази своя студия Алексиевъ си поставя за задача да изясни отношението между чувственъ ходъ, органни усѣти, ходъ на представитѣ и тѣлеснитѣ промѣни при афектитѣ, а чрезъ всичко тсва да даде едно правилно схващане и опредѣление на афек-

титѣ. Освенъ туй, той разглежда и въпроса: може ли „внезапностьта“, респ. „изненадата“, да се смѣта като сжществена черта на афектитѣ и каква е разликата между афектъ и настроение.

Алексиевъ е изследвалъ афектитѣ съ впечатлителната и изразителна метода. Вундтъ е смѣталъ, че при изучването на афектитѣ по-добре е да си служимъ съ репродукционната метода (възпроизвеждане на минали афекти и наблюдаването имъ), защото мжчно е да се извикватъ волно естествени афектни състояния. Н. Алексиевъ е преодолѣлъ тая мжчнотия. Той си служи съ директната метода. Успѣлъ е доста сполучливо да създаде по изкуственъ начинъ афектни състояния. Това е една придобивка за експерименталната психология и за неговия трудъ. Младиятъ български ученъ отива една крачка по-напредъ отъ своя учитель — В. Вундтъ, който е смѣталъ, че съ директната метода не може или мжчно може да се работи при изследването на афектитѣ.

Н. Алексиевъ дѣли афектитѣ, споредъ хода на душевнитѣ процеси, които ги съставятъ, на три групи: „1) внезапни афекти, сиречь такива, които при появата си притежаватъ голѣма сила и още въ първия моментъ завладяватъ цѣлото ни съзнание; 2) постепенно усилващи се афекти, т. е. такива, които започватъ съ слабо начално чувство, което, обаче, постепенно расте, обема цѣлото ни съзнание и достига своя максимумъ въ края на афекта и 3) колебливи афекти, при които чувствениятъ ходъ се колебае, както по сила, тъй и по качество, и въ развитието на които афекти могатъ да се отбележатъ нѣколко максимума“ (стр. 70, „Приносъ къмъ учението яа афектитѣ“). Къмъ първата група — внезапни афекти — спадатъ: уплаха, гнѣвъ и изненада. Къмъ постепенно усилващитѣ се афекти могатъ да бждатъ съотнесени: очакване, страхъ и надежда; а къмъ колебливитѣ — безпокойствието (и неговото преминаване въ ядосване), както и съмнението.

Съставни части на всички внезапни афекти сж, споредъ Н. Алексиевъ, силнитѣ чувства, които владѣятъ съзнанието и промѣнятъ хода на представитѣ. Освенъ това, наблюдателитѣ посочватъ като съставни части на афекта и „комплекси отъ органни усѣщания, които съ своитѣ чувствени тонове се сливатъ тъй добре съ господствуващото чувство, че често мжчно могатъ да се отдѣлятъ едно отъ друго“ (81 стр., пакъ тамъ). Тѣзи вжтрешни усѣти се преживяватъ заедно съ афектитѣ и затова, твърди Н. Алексиевъ, не можемъ да не ги признаемъ като съставки на афектитѣ. До сжщото заключение се идва и отъ изследването на останалитѣ две групи афекти.

Внезапностьта не може да се смѣта като отличителна черта на афектитѣ, защото има такива, които съдържатъ всички други отличителни черти на афектитѣ, но не сж внезапни. Тѣ се отличаватъ отъ тѣхъ само по хода на чувствата. Напримѣръ, разликата между уплахата и страха (по-

степенно засилващъ се афектъ) е само въ хода на чувствата, иначе съдържанието имъ е едно и сжщо чувство: докато уплахата е внезапенъ афектъ, страхътъ е постепенно усилващъ се афектъ. Както за внезапнитѣ, тъй и за постепенно усилващитѣ се афекти сж характерни органнитѣ усѣти, тѣлеснитѣ промѣни и влиянието имъ върху хода на представитѣ. При колебливитѣ афекти има колебание между противоположни чувства: удоволствие-неудоволствие и възбуба-успокоение. Сжщото колебание се забелязва и въ представитѣ, мислитѣ и органнитѣ усѣти.

При изследванията си Н. Алексиевъ е искалъ да долови връзката между хода на чувствата и характера на афектитѣ. Колкото и да е важенъ ходътъ на чувствата за характера на единъ афектъ, все пакъ той не може да бжде взетъ за сжщественъ белегъ на афектитѣ, по който тѣ да могатъ да се различаватъ отъ другитѣ чувствени състояния. Нито внезапното, нито бързо засилващото се начално чувство могатъ да характеризуватъ афекта. Освенъ това, ходътъ на чувствата не би могълъ да послужи и като основа за класификацията на афектитѣ, защото два афекта, напр. надеждата и страхътъ, колкото и да си приличатъ по хода на чувствата, не могатъ да се оставятъ единъ до другъ, въ единъ класъ. Сжщественъ белегъ на афектнитѣ състояния си остава господствуващото чувство: то е, което опредѣля характера на афектитѣ. Отъ чувствата опредѣляща роля при афектитѣ играе на първо мѣсто удоволствието и неудоволствието, както и възбудата и успокоението, а на второ мѣсто — напрегнатостьта и отпускането. Възъ основа на преобладаващото чувство, афектитѣ могатъ да се раздѣлятъ на възбудителни и угнетителни, приятни и неприятни афекти.

Повечето отъ авторитѣ дѣлятъ афектитѣ на възбудителни и угнетителни, или стенични и астенични. Възбудата придружава всички афекти отъ срѣдна сила. При преживяването на тия афекти, наблюдателитѣ, казва Н. Алексиевъ, сж твърдѣли, че се намирали въ особна душевна възбуда, че сж били обхванати отъ едно „вжтрешно душевно вълнение“. При посилнитѣ афекти възбудата изчезва и се замѣня съ силно угнетение (депресия). При такива състояния изчезватъ отъ съзнанието не само всички представи, но и всички чувствени състояния. Всичко потъмнява въ съзнанието и цѣлиятъ душевенъ животъ спира. Това изпжква особно ясно въ първата фаза на уплахата и изненадата, при най-голѣмата сила на гнѣва, или при много голѣма радость и скръбь. Въпрѣки това, една рѣзка граница между угнетителенъ и възбудителенъ афектъ не може да се направи. „Единъ и сжщъ афектъ въ една фаза може да има угнетителенъ характеръ, въ друга — възбудителенъ“.

Приятни афекти сж: „сладка“ изненада, постепенно засилващата се надежда, задоволство, удовлетворение вследствие на едно предходно очакване и пр. Тукъ преобладаващото

чувство е у д о в о л с т в и е т о. Представитѣ и мислитѣ започватъ да текатъ по-бързо и по-плавно. То се придружава и съ единъ комплексъ отъ вѫтрешни усѣти, които, съ своитѣ чувствени тонове, засилватъ удоволствието, взето като господствуващо чувство.

Неприятни афекти сѫ: уплахата, гнѣвътъ, неприятната изненада, страхътъ, безспокойството, разочарованието, недовѣрието и пр. Изобщо, неприятнитѣ афекти се отличаватъ съ голѣмо разнообразие. Преобладаващата тукъ емоция е н е у д о в о л с т в и е т о. Характерътъ на неприятнитѣ афекти се опредѣля отъ различнитѣ нюанси на неудоволствието и неговото съчетание съ възбудата и успокоението. Участието на придружаващитѣ вѫтрешни усѣти съ тѣхнитѣ чувствени тонове остава на второ мѣсто. При афектитѣ, казва Алексиевъ, има взаимодействие между чувства, усѣти и ходъ на представитѣ, но въ това взаимодействие главна роля играятъ чувствата.

За да очертае напълно естеството на афекта, Н. Алексиевъ иска да го разграничи отъ н а с т р о е н и е т о, което е рожба сѫщо, както и афектътъ, на взаимодействието между чувства, усѣти и представи.

Ние различаваме по произходъ два вида настроения: настроения, които произлизатъ отъ афекти, и настроения, които сѫ получени отъ външни, слаби, но продължителни раздразнения. Настроенията сѫщо така биватъ приятни и неприятни. Приятнитѣ се предизвикватъ отъ приятни, но слаби или продължителни р а з д р а з н е н и я, или отъ с п о м е н и за приятни настроения. При тѣхъ мислитѣ и представитѣ текатъ леко и безъ затруднение. Неприятнитѣ пъкъ афекти се пораждатъ сѫщо отъ неприятни раздразнения или отъ неприятни спомени. При тѣхъ ходътъ на представитѣ е затрудненъ и е по-бавенъ. Представата или раздразнението, което е предизвикало настроението, обикновено н е с е с х в а щ а ясно, а на преденъ планъ възникватъ усѣтитѣ и чувствата. Ала всички афекти завършватъ съ настроение. Настроението, безразлично дали е произлѣзло отъ афектъ или отъ външно раздразнение, има единъ и сѫщъ характеръ. Настроенията сѫ „сливане на слаби, но продължителни чувства съ вѫтрешни органни усѣщания и тѣхнитѣ чувствени тонове“ (119 стр., „Приносъ къмъ учението за афектитѣ“).

Настроението се отличава отъ афектитѣ по силата на господствуващото чувство. Чувството при настроението е по-слабо. Настроението трае дълго и често може да се превърне въ първично състояние. Главната разлика между афектитѣ и настроението трѣбва да търсимъ въ произхода имъ и въ отношението между чувството и представитѣ въ тѣхъ. При афекта е ясно п р е д м е т н о т о с ъ д ъ р ж а н и е, което дава насока на чувството, а при настроението въ много случаи това предметно съдържание е съвсемъ смѫтно и затова

често пѫти не знаемъ, защо сме весели или защо имаме тѫжно настроение. При това, настроението и афектътъ, казва Н. Алексиевъ, не сѫ две различни душевни преживявания, а сѫ отъ единъ и сѫщъ родъ психични явления, отличаващи се едно отъ друго само по преобладаващото чувство. Иначе, настроението съдържа всички основни съставки на афекта и лесно може да мине въ него.

Изследванията на Н. Алексиевъ върху различнитѣ афектни състояния довеждатъ до следнитѣ резултати. Чувството е най-важната съставка на афекта. Въ афектитѣ не участвува само чувството на удоволствие и неудоволствие, но и чувството на напрегнатость и възбуда. Алексиевъ отрича твърдението, че афектитѣ се състоятъ само отъ чувства или ходъ отъ чувства. Покрай чувствата, въ афектитѣ важна роля играятъ и вѫтрешнитѣ усѣти. При афектитѣ чувството се слива съ вѫтрешнитѣ усѣти посрѣдствомъ тѣхнитѣ чувствени тонове. Подъ влиянието на афектитѣ се промѣня и ходътъ на представитѣ и мислитѣ въ нашето съзнание. Въ такива моменти чувството владѣе нашето съзнание и направлява мислитѣ ни. Лицето остава спрямо тѣхъ съвсемъ пасивно.

За афектитѣ сѫ характерни и силнитѣ тѣлесни промѣни. Тѣ не влияятъ само върху душевния животъ въ даденъ моментъ, но и върху тѣлесния животъ на човѣка: настѫпватъ вазомоторни, двигателни и други тѣлесни промѣни. Резултатътъ отъ самонаблюдението и изучването на тѣлеснитѣ промѣни ни показва, че афектитѣ не сѫ особенъ родъ душевни явления, а сложни процеси, въ които главна роля играятъ особни съединения отъ чувства.

Като обобщава всички резултати на своето изследване върху афектитѣ, Н. Алексиевъ идва до следното опредѣление на афекта: „Афектитѣ сѫ сложни душевни процеси, при които ходъ отъ чувства господствува въ нашето съзнание. Като започва съ едно начално чувство, възбудено отъ влизането на едно външно или вѫтрешно раздразнение въ съзнанието, тоя ходъ отъ чувства нараства въ скоро време до известенъ максимумъ и като се слива съ придружаващитѣ го вѫтрешни усѣщания посрѣдствомъ тѣхнитѣ чувствени тонове, указва голѣмо влияние както върху хода на представленията въ даденъ моментъ, тъй и върху тѣлеснитѣ процеси, които се развиватъ паралелно съ него. Промѣнитѣ въ хода на представленията и изразителнитѣ движения отъ своя страна въздействуватъ върху хода на чувствата като усилватъ и понѣкога видоизмѣняватъ даже господствуващитѣ чувства. Цѣлиятъ този процесъ се рѣзко отличава отъ обикновеното състояние на съзнанието, на което разваля равновесието; той изпѫква като нѣщо цѣло, което прѣчи на нормалното развитие на мислитѣ, на логическото мислене. Този процесъ се развива при това бързо, не трае дълго, като въ повечето случаи преминава

въ по-слаби форми, за да избухне отново при първия благоприятенъ случай“ (124 стр., „Приносъ къмъ учението за афектитѣ“).

Въ труда си „Приносъ къмъ учението за афектитѣ“ д-ръ Н. Алексиевъ подлага на критика и експериментална провѣрка теориитѣ за афекта на Джеймсъ — Ланге, Вундтъ, Освалдъ, Кюлпе и други учени и отстранява нѣкои едностранности на тѣзи теории и схващания, а здравото въ тѣхъ запазва. И въ това отношение неговиятъ трудъ напълно заслужава да носи името: приносъ къмъ учението за афектитѣ.

Въ учението за афектитѣ, застжпвано отъ Н. Алексиевъ, има много положения безспорни и несъмнени, но има и нѣкои неясни мѣста и твърдения, които мжчно могатъ да бждатъ научно разбрани. Споредъ нашия младъ ученъ, при афектнитѣ състояния има взаимодействие между чувство, усѣти и представи. При това, афектътъ влияе върху хода на представитѣ и мислитѣ. Тука, напр., съвсемъ не е ясно, какъ става това взаимодействие и по кой пжть може афектътъ да влияе върху хода на представитѣ и мислитѣ. Чувствата не могатъ да влияятъ прѣко върху представитѣ и мислитѣ, както не може формата на единъ предметъ да действува върху неговата голѣмина и да предизвика промѣни въ нея. Не може да има причинно отношение между опредѣлителноститѣ на единъ индивидъ, а такова има само между индивиди. Афектътъ може да влияе непосрѣдно само върху мозъка и върху основнитѣ функции на организма, а тѣ, отъ своя страна, упражняватъ въздействие върху съзнанието. Паметьта и асоциациитѣ на представитѣ се изграждатъ върху мозъчнитѣ промѣни. Афектътъ, действувайки върху тѣхъ, затруднява репродукциитѣ на паметнитѣ следи и асоциативнитѣ връзки. И по такъвъ начинъ той прѣчи на съзнанието да си спомня много нѣща въ афектно състояние, а сжщо така и да мисли логически. Ето тази страна на проблемата за афекта е, която е останала недостатъчно освѣтлена отъ д-ръ Н. Алексиевъ.

V

Н. Алексиевъ излага възгледитѣ и изследванията си върху волята въ своята книга „Приносъ къмъ учението за волята. Експериментално изследване възъ основа на реакционната метода“ (Год. на Софийския университетъ, Ист.-филологически факултетъ, 1908—909; срв. и лекциитѣ му по психология). Той се обявява противъ интелектуалистичнитѣ и емоционалистичнитѣ теории за волята, както и противъ учението, което приема, че, наредъ съ чувствата и усѣщанията (респ. представитѣ), има и трето елементарно душевно явление — „волевъ елементъ“ и съ него се обясняватъ всички волеви прояви. Общиятъ недостатъкъ на разнитѣ тѣзи теории е, че

обрѫщатъ внимание главно влрху съставнитѣ части на волевитѣ прояви (усѣщания, представи, чувства и „волевъ елементъ"), а не обрѫщатъ внимание на връзкитѣ и отношенията между тѣхъ. Интелектуалистичната теория обяснява волевитѣ прояви и всички душевни факти чрезъ интелектуалнитѣ елементи — усѣщания (представи), а емоционалистичната теория — съ чувствата. Третата пъкъ теория приема, че волевитѣ прояви се обясняватъ съ особенъ „волевъ елементъ", който сѫществува самостойно и независимо отъ усѣщанията и чувствата. Алексиевъ, както казва още въ подзаглавието на своя трудъ, изучва волята чрезъ реакционната метода. При това изследване той подлага на анализа моторнитѣ, сензорнитѣ, естественитѣ, изборнитѣ и други нѣкои реакции и по този пѫть идва до анализата на конкретнитѣ волеви актове. Отъ тази анализа Алексиевъ установява, че въ волевитѣ прояви нѣма отдѣленъ волевъ елементъ (наредъ съ усѣщанията и чувствата) и че тѣ не могатъ да се обяснятъ нито само съ чувствата, нито само съ усѣщанията и представитѣ. Волевиятъ актъ е сложенъ душевенъ процесъ и въ него чрезъ анализата откриваме само усѣщания, представи, чувства и тѣхното съединение. Чувствата играятъ важна роль въ волевия животъ, но не може да се приеме, както учи емоционалистичната теория, че волевиятъ актъ е особенъ ходъ отъ чувства. Чувствата сѫ свързани съ цельта на волята. „Ние се стремимъ къмъ това, което очакваме да ни достави удоволствие, или най-малкото — да ни освободи отъ едно господствуващо неудоволствие" (стр. 190, „Приносъ къмъ учението за волята"). При всѣки волевъ случай ние предвкусваме противоположното чувство или задържаме даденото, ако то е удоволствие и има опасность да изчезне. Това предвкусване на резултата ни кара да търсимъ срѣдства, за да се доближимъ по-скоро до цельта. Тази мисъль на Алексиева е досѫщъ вѣрна, но не е достатъчно оползотворена въ труда му. Отношенията между чувства и представи играятъ важна роля въ волевитѣ явления. Ако тѣ не сѫществуватъ, тогава не може да се говори за волеви прояви. Въ волевия актъ играе значителна роля и чувството на активность (възбуждане и напрѣгане). Чувствата заематъ важно мѣсто въ волевия актъ, но тѣ не съставятъ самия волевъ актъ. Въ волевия актъ нѣма значение, че „се преживява ходъ отъ чувства, а че тия чувства сѫ поставени въ известни строго опредѣлени отношения едно къмъ друго" (190, пакъ тамъ). Остава още една възможность: не се ли състои волевиятъ актъ отъ единъ ходъ отъ усѣщания и представи? Въ волевия актъ, споредъ Алексиева, влизатъ усѣщания и представи, но тѣ не съставятъ волевия актъ. Затова и тая възможность пада.

Въ волевия актъ участвуватъ усѣщания, представи и чувства, но съ тѣхното установяване ние далечъ

не можемъ да го обяснимъ. Защото волевитѣ прояви не сѫ особни съдържания на съзнанието — усѣщания, представи, чувства и пр. — а сѫ особни отношения между дадени съдържания. Прочее, волята е особно отношение между елементарнитѣ душевни преживявания. Но, докато съдържанията на волевитѣ процеси сѫ извънредно промѣнчиви, общото и постоянното за всички волеви случаи е особното отношение, въ което тѣ сѫ поставени.

Волевиятъ актъ се характеризува винаги съ промѣна въ съдържанията на съзнанието, които господствуватъ въ момента. Тази промѣна се обуславя отъ особното отношение, въ което се намиратъ съдържанията на съзнанието. „Волевиятъ актъ не е съдържание на съзнанието, а е една дейность на съзнанието“ (стр. 194, пакъ тамъ). Оттукъ следва, че активностьта е сѫщественъ белегъ на волята. При волевия актъ лицето смѣта себе си създатель на промѣнитѣ. Причината за тази активность се крие въ отношението на господствуващитѣ преживявания къмъ предходния душевенъ развой на индивида.

Ако речемъ сега да допълнимъ това, което Алексиевъ установява като сѫщина на волята въ труда си „Приносъ къмъ учението за волята“, съ една конкретна анализа на отдѣлнитѣ моменти въ волевия актъ (както я е направилъ той въ своитѣ лекции по психология), ще кажемъ следното: Всѣки волевъ случай, споредъ него, се раздѣля на две части: мотивиращи процеси и изпълнение на волевия актъ. Най-важни сѫ мотивиращитѣ процеси, защото ние можемъ да искаме, безъ да действуваме, и затова на тѣхъ ще се спремъ по-обстойно.

При волевия актъ ние откриваме, споредъ Алексиева, следнитѣ моменти:

1) Най-напредъ въ нашето съзнание се явява възприятие или представа, свързана обикновено съ силна емоция на неудоволствие. Примѣръ: изпитвамъ жажда. Усѣщанията за жажда предизвикватъ неудоволствие. Въ този случай възприятието е (може да бѫде и представа) потикъ, а чувството на неудоволствие — подбуда на волята. Подбудата и потикътъ предизвикватъ редица представи, които се свързватъ съ особни чувства. Тия мотиви (представи) сѫ по-силни, когато сѫ свързани съ по-мощни чувства. Между тѣзи представи централно мѣсто заема представата за цельта.

2) Цельта на волята. Цельта е представа за единъ външенъ или вѫтрешенъ процесъ. Въ цельта се предвкусва крайниятъ резултатъ на действието. Представата за цельта господствува въ съзнанието до края на волевия актъ. Когато се осѫществи представената промѣна (процесъ), засилва се или задържа се удоволствието, или пъкъ се премахва чувството на неудоволствие.

3) Представата за цельта предизвиква различни представи за срѣдствата, чрезъ които ще може да се постигне цельта. Представата, напр., за цельта „да пия нѣщо" — предизвиква редица представи: да пия една чаша вода, лимонада или бира и т. н. Между тѣзи представи-мотиви се започва „борба" и побеждава винаги оня мотивъ или оная представа, която намира най-голѣма подкрепа въ предишнитѣ преживявания, въ непосрѣднитѣ възприятия или въ господствуващитѣ представи на съзнанието.

Борбата на мотивитѣ е сѫщественъ белегъ на волевия актъ. Къмъ тая борба именно се свежда изборниятъ волевъ актъ. Тази борба и изборътъ се придружаватъ отъ чувството на активность (напрегнатость и възбуда). Чувството на активность изпѫква, когато представитѣ и чувствата, обуславящи извършването на волевия актъ, влезнатъ въ връзка съ предишнитѣ душевни преживявания. Въ нашия случай, изборътъ се състои въ това: съ какво да удовлетворимъ жаждата си, дали съ вода, или съ друго нѣкое питие. Кое ще изберемъ, това зависи отъ нашия предишенъ животъ, отъ нашитѣ близки или по-далечни преживявания. Тази борба на мотиви и изборътъ сѫ изразъ на съзнанието, че действието зависи отъ нашето „азъ", одобрено е отъ насъ и е резултатъ на цѣлокупнитѣ наши преживявания. Връзката на мотивитѣ съ предишнитѣ наши преживявания не е винаги ясна, защото мотивитѣ се явяватъ като край на единъ причиненъ редъ, който се губи въ историята и предисторията на съзнанието, дадени намъ подъ формата на навици, вродени или придобити предразположби. Всѣки волевъ актъ е краятъ на единъ дълъгъ редъ отъ душевни явления, който ние не можемъ да възприемемъ, но го чувствуваме. А това е тъкмо чувството на активность, което ни показва, че готвеното действие зависи отъ предишния нашъ душевенъ животъ. Когато победи една представа или, въ нашия случай, когато изберемъ едно отъ срѣдствата за удовлетворяване на нашата жажда — напримѣръ да изпиемъ чаша съ вода — настѫпва успокоение и отпускане. По такъвъ начинъ емоционалното състояние се промѣня. Напрегнатостьта и възбудата се замѣнятъ съ отпускането и успокоението. Това състояние се нарича волево решение.

4) Следъ волевото решение следва действието. Представата за движението предизвиква действието. То бива вѫтрешно (мислене) и външно (движение), споредъ това, дали въздействува на външния свѣтъ, или само на съдържанията на съзнанието. Волевитѣ действия се отличаватъ отъ неволнитѣ. Тѣ зависятъ отъ нашата воля, получаватъ нашето одобрение и сѫ въ зависимость съ предишнитѣ наши преживявания.

VI

Остава ни да се спремъ сега и на вѣковния въпросъ за т. н. свобода на волята. Въ връзка съ сѫщината на волята стои всѣкога и проблемата за психичната причинность. Волевитѣ прояви представляватъ промѣни въ съдържанието на съзнанието, потиквани и обусловени отъ предходнитѣ наши преживявания. Въ волевия актъ ние различаваме, споредъ Н. Алексиевъ, два вида процеси: мотивиращи и действуващи. Между тѣхъ има причинна връзка: процеситѣ, свързани съ действието, зависятъ отъ мотивиращитѣ процеси. Азъ действувамъ така, защото преследвамъ тѣзи и онѣзи цели и имамъ едни или други намѣрения. Нашитѣ действия биватъ, на последна смѣтка, еднозначно опредѣлени. При подготвителния процесъ сѫществува борба между повече мотиви, но на края действието е опредѣлено отъ единъ само мотивъ — този, който взема надмощие въ тази борба. Ала щомъ е така, пита се, въ какво се състои свободата на волята? Защо въ единъ случай имаме съзнанието, че действуваме свободно, а въ други — принудено?

Отговоръ на въпроса — кога сме свободни и кога принудени — може да ни даде анализата на преживяванията, свързани съ борбата на мотивитѣ. Всѣки волевъ актъ започва съ потикъ, който въ повечето случаи е външно въздействие. То възбужда у насъ представата за цельта и действието, които трѣбва да се извършатъ, за да се постигне цельта. Ясното схващане на цельта и представата за действията, необходими за нейното постигане, още не води къмъ действието. Тѣзи представи обикновено предизвикватъ спомени за последицитѣ отъ подобно действие (отъ извършваното по-рано такова действие). Възъ основа на тѣзи спомени се създаватъ нови представни комбинации, чрезъ които се предвкусва бѫдещето. И тѣзи преживявания представятъ действието привлѣкателно или нежелателно. По такъвъ начинъ тѣ могатъ да улеснятъ или да спънатъ действието. Подъ тѣхно влияние се оформяватъ представи за нови цели и нови срѣдства. Създаватъ се чувства, които се домогватъ да завладѣятъ съзнанието и да детерминиратъ бѫдещия душевенъ развой. Въ тази борба побеждава онзи мотивъ, който намира най-голѣма подкрепа въ предходния душевенъ развой, както и въ условията, които господствуватъ въ дадения моментъ отъ живота на съзнанието. Обикновено побеждава не възприятието, което е послужило за поводъ на дадения волевъ актъ. То туря само началото на борбата. Промѣня се и цельта, която се поставя въ началото както и срѣдствата за нейното постигане. Действията не се извършватъ само подъ влияние на външнитѣ въздействия. Тѣ зависятъ и отъ други съдържания и отъ развоя на душевния животъ у индивида. Изразъ на последния намираме въ нашето

„азъ“. И затова казваме, че нашитѣ действия произлизатъ отъ нашето „азъ“: тѣ намиратъ неговото одобрение или неодобрение. Действията на човѣка биватъ двояко опредѣлени: 1) отъ душевния развой на индивида (мотивитѣ могатъ да лежатъ въ самия индивидъ), а само поводътъ да е даденъ отъ външнитѣ въздействия, и 2) действията могатъ да бѫдатъ опредѣлени отъ свойствата и особноститѣ на външнитѣ въздействия. Въ първия случай говоримъ за свободни, а въ втория — за принудителни или принудени действия. И въ двата случая ние имаме работа съ детерминирани процеси. Свободното действие не е безпричинно, а е всѣкога вѫтрешно мотивирано действие. Свободни волеви актове сѫ всички ония, при които мотивиращитѣ процеси иматъ възможность да достигнатъ до пъленъ развой. Свободни сѫ ония човѣшки действия, които сѫ строго детерминирани отъ нашия душевенъ животъ и неговия развой, които изглежда, следователно, да се раждатъ отъ случайни мотиви, имащи значение само за момента. Свободни наричаме ние добре обмисленитѣ действия. „Самиятъ пъкъ душевенъ развой на индивида е строго детерминиранъ отъ наследствени или придобити душевни и физически разположения и отъ характера на индивидуалния опитъ. Последниятъ се е развилъ при взаимодействието на индивида и условията, при които е живѣлъ“ (стр. 426, „Лекции по психология“, 1911 год. отъ Н. Алексиевъ). — Принудени пъкъ сѫ всички ония волеви действия, които сѫ спънати отъ прѣчки, независещи отъ душевния развой на дадения индивидъ. Тѣзи прѣчки могатъ да бѫдатъ външни или вѫтрешни. Изворътъ на първитѣ сѫ силнитѣ външни въздействия, а на вторитѣ — господството на силни моментни съдържания въ съзнанието, които спъватъ правилния развой на асоциативнитѣ и мисловни процеси. Последното личи при силнитѣ афекти (гнѣвъ, страхъ, радость и пр.). Въ всички тия случаи ние имаме съзнанието, че даденитѣ действия сѫ извършени въпрѣки нашата воля, безъ участието на нашето „азъ“, безъ вѫтрешно одобрение.

Нѣкои автори твърдятъ, че причинностьта въ физическия и психическия свѣтъ е различна. Въпросътъ за психическата причинность си остава откритъ. Въпрѣки това, несъмнено е, казва Алексиевъ, че душевниятъ животъ е еднозначно опредѣленъ отъ своитѣ причини. Душевнитѣ процеси не могатъ да се развиятъ другояче, освенъ тъй, както се развиватъ. Това е еднакво както въ физическия свѣтъ, така и въ психическия. Анализата на волевитѣ факти ни показва, че „волевитѣ прояви сѫ детерминирани, отъ една страна, отъ моментнитѣ преживявания, а отъ друга — отъ цѣлото минало на човѣка, както и отъ неговитѣ вродени и придобити разположения“ (стр. 428, „Лекции по психология“). Ние оставаме съ съзнанието, поддържа Алексиевъ, че нашитѣ волеви прояви сѫ строго мотивирани и обосновани, защото не съзнаваме ясно всички

мотиви, които ги обуславятъ. Сѫщото имаме и въ физическия свѣтъ.

Споредъ Н. Алексиевъ, индетерминистичното схващане за волята не почива върху една научна анализа на фактитѣ на волевия животъ. Това схващане е породено отъ практични, религиозни и етични съображения. Най-главното доказателство на индетерминиститѣ въ полза на свободата на волята е нашето непосрѣдно преживяване. Тѣ казватъ, че при всѣко волево действие ние се чувствуваме свободни и имаме съзнанието, че бихме могли да постѫпваме и по-иначе (да извършимъ и по-друго действие). Срещу това Алексиевъ изтъква, че непосрѣдното преживяване кара и лудия и пияния да мислятъ, че всѣки моментъ ще действуватъ свободно и могатъ да вематъ и по-друго решение и да извършатъ и по-друго действие. Тѣ иматъ това убеждение, добавя той, защото не съзнаватъ ясно мотивиращитѣ процеси. Сѫщото е и при нормалния човѣкъ: тамъ, гдето той не съзнава ясно мотивиращия процесъ, говори за свободни и немотивирани действия. Убеждението, следъ като сме извършили опредѣлено действие, че ние сме могли да веземемъ и по-друго решение и да извършимъ и по-друго действие отъ това, което сме извършили, съвсемъ не говори, че нашитѣ волеви действия не сѫ детерминирани. То показва само, че ние сме еволюирали. Сега нашето съзнание има други съдържания, то не е тъждествено съ първото. При това ново съдържание на съзнанието ние можемъ да извършимъ и друго действие, но при първото състояние на съзнанието ние не сме могли да извършимъ по-друго волево действие отъ онова, което сме извършили.

Другъ доводъ на индетерминиститѣ е фактътъ на отговорностьта. Споредъ тѣхъ, хората не могатъ да се държатъ отговорни за тѣхнитѣ действия, ако не сѫ свободни. Детерминизмътъ прави проблематични всички правни и морални норми. Не можемъ да искаме отъ едно лице да постѫпва правомѣрно или морално, ако неговата воля не е свободна. Оттукъ следва, че правнитѣ и моралнитѣ действия предпоставятъ свободата на волята. Сѫщото важи и за възпитанието и наказанието. Срещу тѣзи доводи Никола Алексиевъ възразява по следния начинъ. Отъ само себе се разбира, че не може човѣкъ да бѫде отговоренъ за своитѣ постѫпки, ако неговитѣ действия не зависятъ отъ неговия характеръ и не сѫ еднозначно опредѣлени отъ душевния му развой. Сѫщото важи и за наказанието. Обаче никой не е доказалъ, че тия действия сѫ действително независими отъ характера и душевния животъ на искащия и действуващия човѣкъ. Възпитанието има смисълъ само при предпоставката, че човѣшкитѣ действия сѫ детерминирани отъ характера на човѣка. Въ противенъ случай, нѣма смисълъ да възпитаваме човѣка и да създаваме единъ или другъ характеръ, ако последниятъ не

е добъръ. Отъ тѣзи разсѫждения Алексиевъ заключава, че правнитѣ и морални норми, както и възпитанието, могатъ да сѫществуватъ само върху почвата на детерминизма, а не върху тая на индетерминизма.

Оттукъ можемъ да схванемъ ясно, че Н. Алексиевъ отрича индетерминизма като учение за свободата на волята. Споредъ нашия психологъ, всички човѣшки искания сѫ обусловени: а туй е тезата на детерминизма. Но въпрѣки това, Алексиевъ приема, че свобода на волята има дотолкова, доколкото нашитѣ искания сѫ обусловени отъ нашия душевенъ животъ и отъ неговия развой, а не отъ случайни или моментни мотиви.

Следъ като очертахме на кѫсо схващанията на Н. Алексиевъ досежно волята и свободата на волята, нека хвърлимъ сега единъ критиченъ погледъ върху тѣхъ. Въ учението за волята, застѫпено отъ първия нашъ голѣмъ психологъ, има значителна доза отъ истината. Въ труда си „Приносъ къмъ учението за волята", резултатъ на негови собствени експериментални изследвания, той установява, че волята не е съдържание на съзнанието, а е отношение между елементарнитѣ душевни съдържания. Н. Алексиевъ иска да рече: волята не е опредѣлителность на съзнанието, а е едно особно отношение между неговитѣ съдържания. Вѣрно е, че волята действително не е опредѣлителность на съзнанието, а е всѣкога отношение на съзнанието, но въ изложеното по-горе учение на Алексиева не е ясно, въ какво се състои това отношение, което човѣшката воля представлява. То не може да бѫде разбрано като отношение между съдържанията на съзнанието, а само като причинно себеотнасяне на съзнанието къмъ нѣкаква представлявана промѣна. Волевото съзнание е винаги причинно съзнание (срв. по-горе, стр. 11). Тъкмо това сѫществено положение отъ учението за волята се е изплъзнало отъ иначе тъй проницателния умъ на Алексиева.

Друго едно сѫществено положение въ теорията за волята — това е учението за мотивитѣ и цельта на волята. Докато Н. Алексиевъ дава едно правдоподобно тълкуване на цельта на волята — взета като представа за една промѣна — мотивитѣ на волята се схващатъ отъ него изцѣло въ духа на традиционната психология. Той смѣта, че борбата на т. н. „мотиви" е сѫщественъ белегъ за изборния волевъ актъ. Въ това учение „мотивътъ на волята" се мисли — волно или неволно — като нѣщо, което стои вънъ отъ волята, срещупоставя се логически и реално на нея и я тласка въ една или друга насока. А въ сѫщность „мотивътъ на волята" принадлежи къмъ самата воля. Мотивъ е това, което прави нашето съзнание волево, сиречь искащо. Туй е т. н. практическа противопоставка, която се изразява въ следното: нашето съзнание е искащо, когато има представа за

една бѫдеща възможна промѣна, дадена въ свѣтлината на удоволствието, и изпитва едновременно едно неудоволствие отъ състоянието, въ което се намира. Това е основанието, мотивътъ на нашето съзнание да бѫде искащо. — Отъ това гледище, всѣко искане е обусловено, мотивирано. Затова нашитѣ искания сѫ необходими. Н. Алексиевъ е правъ, когато твърди, че всички човѣшки искания и действия сѫ обусловени и необходими. Неговитѣ възражения срещу индетерминизма сѫ напълно основателни. Свободата на волята съ пълно право е сложена въ крѫга на необходимостьта. Споредъ Алексиева, и свободнитѣ и принуденитѣ искания и действия сѫ необходими, сиречь обусловени процеси. Това твърдение е досѫщъ вѣрно. Но макаръ Н. Алексиевъ да се е добралъ до едно правилно основно положение досежно свободата на волята, той не е могълъ да развие тая мисъль последователно и докрай, защото въ учението му не е изяснено, при какви условия имаме изборенъ волевъ случай, въ какво се състои самиятъ изборъ, какво представлява „мотивътъ на волята“ и где е разликата между искане и действуване, респ. свобода на искането и свобода на действуването. Това, което Н. Алексиевъ нарича „борба на мотивитѣ“, то е въ сѫщность самиятъ „актъ“ на избиране. Ние избираме тогава, когато за постигането на една цель има на лице нѣколко срѣдства. Изборътъ не е никаква борба на представи и чувства, а е едно сравнително опредѣляне, кое отъ възможнитѣ срѣдства е най-подходно за постигането на нашата цель. Въ случая имаме на лице само единъ „мисловенъ актъ“.

При това, Н. Алексиевъ говори за „принудени“ и „свободни“ действия, вмѣсто за „принудени“ и „свободни“ искания. А тия нѣща не съвпадатъ. Споредъ него, свободни действия сѫ тия, които сѫ обусловени отъ душевния развой на индивида (вѫтрешни мотиви), а принудени сѫ онѣзи, които сѫ обусловени отъ свойствата на външнитѣ въздействия (външни причини), или пъкъ отъ моментни душевни преживявания (афектъ и пр.), непозволяващи да се развие единъ обмисленъ волевъ актъ. Ние можемъ да имаме не само принудени и свободни действия, но и принудени и свободни искания. Когато за постигането на една цель разполагаме само съ едно срѣдство, напр. за да запазя своето здраве има само едно срѣдство — да оперирамъ сливицитѣ си — и то само̀ по себе си ми е дадено въ свѣтлината на неудоволствието,—тогава моето искане е принудено. Въ случая азъ съмъ принуденъ да искамъ операцията на сливицитѣ си, макаръ че това ми е неприятно. И обратното: когато за постигането на моето искане (цель) има много срѣдства и азъ мога да избирамъ едно отъ тѣхъ, моето искане, въ такъвъ случай, е свободно. Може, следователно, едно искане да е вѫтрешно мотивирано и все пакъ да се окаже принудено. А може моето искане да е сво-

бодно и, въпрѣки това, действуването ми да не е свободно, сиречь да се окаже спъвано.

VI

Дотукъ ние се опитахме да изтъкнемъ и разяснимъ основнитѣ положения въ психологичнитѣ схващания на д-ръ Никола Алексиевъ. Нека, обаче, въ края на настоящата студия опредѣлимъ съ две думи и мѣстото, което тоя младъ ученъ заема въ историята на българската психологическа мисъль.

Интересътъ къмъ психологията у насъ не е новъ. Въ 1844 год. е преведена отъ гръцки първата часть (споредъ едни отъ Ботьо Петковъ, а споредъ други отъ К. Фотиновъ) отъ психологията на Ф. Х. Галлаудета подъ заглавие: „Психологія или Душесловие за ученіе на дѣцата“. Втората часть е преведена отъ К. Г. Фотиновъ и издадена въ 1852 год. въ Смирна. Третото издание на тая книга излѣзе въ Цариградъ презъ 1861 год. Д-ръ Петъръ Беронъ се занимава съ проблемата за душата въ труда си „Slavische Philosophie“ (Прага, 1855). Непосрѣдно преди Освобождението и следъ него интересътъ къмъ психологическитѣ въпроси нараства. Наредъ съ преводната психологическа литература и учебницитѣ по психология, малко по-късно изпѫкватъ и психологическитѣ работи на Ив. Н. Гюзелевъ, д-ръ К. Кръстевъ, проф. Ив. А. Георговъ, д-ръ Н. Бобчевъ, д-ръ Ат. Димитровъ, Цв. Радославовъ и други. Като изключимъ Цв. Радославовъ, който е оставилъ единъ цененъ експерименталенъ трудъ върху паметьта, д-ръ Н. Алексиевъ е безспорно първиятъ, който е поставилъ у насъ психологията на широка експериментална почва. Докато преди него повечето психологически писания у насъ носятъ популяризаторски видъ, неговитѣ трудове иматъ наученъ и изследователски характеръ. Той поставя у насъ психологическата мисъль на строго научна нога. Вънъ отъ това, той се опитва да ни даде едно закрѫглено и опредѣлено схващане върху психологическитѣ проблеми. Може човѣкъ да не е съгласенъ съ отдѣлни схващания на Н. Алексиевъ, но не може да отрече, че той бѣ творецъ въ психологията и че неговото научно дѣло има голѣмо значение за развоя на нашата психологическа мисъль. Разгледанитѣ и обсѫдени отъ насъ трудове на д-ръ Никола Алексиевъ съставляватъ епоха въ историята на българската психологическа мисъль, отъ която ще черпятъ поука и вдъхновение бѫдещитѣ наши труженици въ областьта на психологическата наука.

УЧЕНИЧЕСКАТА КООПЕРАЦИЯ У НАСЪ

Отъ **Обрешко Обрешковъ Димиевъ**

(Изъ писменитѣ работи на Педагогическия институтъ, уредникъ проф. Д. Кацаровъ)

---

1. История и отношение къмъ нея

Разпространението на ученическата кооперация у насъ е единъ добъръ белегъ за отзивчивостьта на училището ни къмъ по-значителнитѣ прояви въ живота. Такава проява въ нашия животъ — общественъ и стопански, е кооперативното дѣло, чието развитие е достигнало такава степень, че то слага отпечатъкъ върху различни страни на културния ни животъ, става носитель на новъ идеенъ миръ и сигуренъ пѫть къмъ социално обновяване и нравствено съвършенство. Училището би било твърде глухо за живота, ако не се отзовѣше на една отъ неговитѣ прояви. Въ това отношение особена отзивчивость показа основното училище, въ резултатъ на което ученическитѣ кооперации въ него едва ли не достигатъ къмъ 700 на брой, и въ скоро време рѣдко ще има училище безъ дружеството на малкитѣ кооператори.

Начало на кооперативно сдружаване срѣдъ ученицитѣ у насъ имаме отъ 1909—10 учебна година въ търговската гимназия на гр. Свищовъ и Априловската гимназия въ гр. Габрово. Първата е развила разнообразна дейность, като далечъ е надхвърлила непосрѣдственитѣ нужди на ученицитѣ, обхващайки тѣхнитѣ по-широки културни интереси. Почти сѫщото може да се каже за друга ученическа кооперация, именно тая, основана само преди нѣколко години при Пловдивската търговска гимназия. Има, несъмнено, и на други мѣста — било въ търговскитѣ или други професионални училища, било въ нѣкои отъ гимназиитѣ, основани ученически кооперации, които сѫ развили интересна дейность, но сведения за тѣхъ липсватъ. При това, кооперациитѣ въ срѣднитѣ училища сѫ малко по броя си, тѣ, съ нѣкои само изключения, се ограничаватъ въ т. н. кооперативни столове и поради това не представляватъ особенъ интересъ, такъвъ поне, съ какъвто се налагатъ на вниманието ученическитѣ кооперации при основнитѣ училища.

Като пръвъ опитъ за създаване ученическа кооперация въ основното училище ни се сочатъ отъ Г. П. Минчевъ въ брошурката му „Ученически кооперации“, стр. 6, основанитѣ

въ гр. София презъ 1921 г. ученически кооперации при прогимназиитѣ „Графъ Игнатиевъ“, „Тодоръ Минковъ“ и „Г. С. Раковски“. А формалното санкциониране на тоя родъ дружества въ основното училище отъ официалната власть става сѫщо презъ 1921 год., когато, по предложение на проф. Хр. Негенцовъ, тогава главенъ инспекторъ при Мин. Нар. просвѣщение, Висшиятъ учебенъ съветъ включва и тѣхъ къмъ позволенитѣ споредъ правилника за народнитѣ основни училища дружества.

Сериозенъ опитъ да се внесе кооперативната идея и практика въ основното училище, освенъ горепосоченитѣ случаи, имаме и при прогимназията въ с. Романъ, Врачанско, както и при първоначалното училище въ с. Текенджа, Карабунарска околия (Бургаско).

Ученическата кооперация въ с. Романъ, рѫководена отъ учителката Карагьозова, е развила интензивна и разнообразна дейность. Самата рѫководителка направи известни постигнатитѣ резултати чрезъ педагогически и кооперативни списания, и по тоя начинъ идеята за коопериране на ученицитѣ стана популярна срѣдъ по-широкъ крѫгъ учители. Другата кооперация — въ с. Текенджа, просѫществувала много кѫсо време, рѫководена отъ ентусиазиранъ учитель — кооператоръ, постига не по-малко важни резултати и не по-малко е било влиянието ѝ върху ония учители, които следятъ и участвуватъ по-прѣко въ живота на селскитѣ кооперации. Органътъ на Общия съюзъ на земедѣлскитѣ кооперации в. „Кооператоръ“ на нѣколко пѫти дава мѣсто на дописки и отчети отъ въпросната кооперация и особенитѣ успѣхи на тая малка кооперация изъ забутания край на Странджа сѫ произвели бездруго своя ефектъ.

Интересътъ къмъ кооперативнитѣ проявн въ основното училище започва да расте ежегодно, броятъ на ученическитѣ кооперативни сдружавания сѫщо, и въпросътъ най-после се налага за втори пѫть на вниманието на просвѣтната власть, която съ окр. № 8901 отъ началото на учебната 1935—36 год. изразява своята симпатия къмъ ученическата кооперации и следъ доста изчерпателни тълкувания и напѫтствия въ това окрѫжно, дава насърдчение за работа на учителитѣ въ тая насока, като разпраща и свой образецъ — уставъ за рѫководство при основаване и управление на ученическитѣ кооперации.

Навлизането на кооперацията въ живота на училището подъ формата на детски кооперации се налага на вниманието и на различни други срѣди и не е безинтересно да се посочи какви отношения се пораждатъ отъ тия срѣди къмъ ученическата кооперация. Като допълнение и за по-точна характеристика заслужава да се кажатъ още нѣколко думи за отношението на официалната власть въ лицето на просвѣтното министерство и неговитѣ органи — околойски и областни училищни инспектори.

Отношение на официалната властъ

Съ горното окръжно № 8901 официалната власть изразява нагледъ твърде благосклонното си отношение къмъ ученическата кооперация, но фактически интересътъ къмъ тия дружества не изглежда да е особено силенъ и отговарящъ на значението, което съ окръжното имъ се признава. Интересенъ е фактътъ, че споменатото окръжно не е разпратено до всички училища въ страната. Следъ излизането на това окръжно следватъ разпореждания, които внасятъ известни ограничения, нехармониращи съ духа на окръжното № 8901. Споредъ признанието на единъ околийски инспекторъ, като причина да не се работи въ околията му за основаване на ученически кооперации е непоследователностьта на просвѣтното министерство по въпроса за тия кооперации.

Съ тая именно непоследователность, липса на прямота и ясность въ регламентирането на тоя родъ дружества може да се характеризира отношението на официалната просвѣтна власть къмъ ученическитѣ кооперации. Колкото се отнася до отношението на околийскитѣ училищни инспектори — прѣкитѣ надзорници и ръководители на учебното дѣло въ страната, къмъ ученическата кооперация може да се каже като положително само онова, което отъ личенъ контактъ съ тѣхъ може да се узнае. Отъ такъвъ личенъ контактъ съ трима отъ инспекторитѣ на Шуменската область можа да се констатира интересъ и правилно схващане за ролята на кооперацията. Самиятъ областенъ инспекторъ на споменатата область имаше присърдце свързанитѣ съ кооперативнитѣ дружества въпроси, което между другото се вижда отъ значителния брой на дружества въ областьта му и отъ улесненията, които даде за произвеждане анкетата за ученическитѣ кооперации въ повѣрената му область.

Отношения на други срѣди

Особенно е силенъ интересътъ на кооперативнитѣ срѣди къмъ ученическитѣ кооперации. Това се обяснява съ тенденцията на кооперативното дѣло да се изгради като система за преустройство на цѣлия общественъ битъ върху нови идейни и нравствени начала. Голѣма заслуга за успѣха на тия дружества има Общия съюзъ на българскитѣ земедѣлски кооперации, който отдавна работи за кооперативна просвѣта чрезъ училището. Въ началото на тая учебна година той посвѣти единъ брой отъ в. „Кооператоръ“ на ученическата кооперация, издаваното отъ него детско списание „Росица“ е проникнато отъ кооперативенъ духъ, редовно въ него се отпечатватъ съобщения изъ живота на детскитѣ кооперации и т. н.

Въ противоположность на кооперативнитѣ срѣди, твърде враждебни къмъ кооперацията въ училището сѫ търговскитѣ

срѣди, които често спъватъ по всевъзможни начини деятелностьта на ученическитѣ кооперации.

Отношение на учители, ученици и др.

Какво е отношението на учителитѣ и ученицитѣ къмъ ученическата кооперация, това най-ясно ще се види отъ отговоритѣ, дадени на тоя въпросъ при произведената анкета. Отъ тая сѫщата анкета ще се видятъ и отношенията на родителитѣ и други мѣсти срѣди.

2. Сегашното състояние на ученическата кооперация у насъ. Анкета

Статистически данни за ученическитѣ кооперации още не се събиратъ нито отъ Дирекцията на статистиката, нито отъ Министерството на просвѣтата. Миналата 1036/37 год., къмъ началото на годината, Министерството е поискало, благодарение молбата на нѣкой интересуващи се, сведения за ученическитѣ кооперации отъ областнитѣ инспекции, последнитѣ ги изискватъ отъ околийскитѣ инспектори, а тѣ отъ своя страна — отъ училищата. Съ тия поисквания на Министерството се прави първия сондажъ къмъ училищата съ цель да се види какво вършатъ и изъ кои училища се намиратъ ученическитѣ кооперации; иначе сведения отъ учителитѣ сѫ се представяли по тѣхенъ починъ, като нѣкои не сѫ считали това за нуждно. Въ резултатъ на поисканитѣ отъ Министерството сведения, получаватъ се следнитѣ данни за броя на ученическитѣ кооперации и тѣхнитѣ членове за времето къмъ м. ноемврий 1936 год.

Въ Бургаска область има 76 ученически кооперации съ 4973 члена, въ Врачанска область — 131 кооп. съ 9264 члена, Плѣвенска — 80 кооп. съ 4772 члена, Софийска — 52 кооп. съ 5954 члена, Ст.-Загорска — 23 кооп. съ 1208 члена, Шуменска обл. — 150 кооп. съ 12821 члена.

Тъй като по-точни и, най-важно, изчерпателни сведения не можаха да се вематъ отъ Министерството, трѣбваше да се търсятъ сведения отъ различни други мѣста, предимно отъ срѣдищни директори и инспектори. Благодарение готовностьта на Шуменския областенъ училищенъ инспекторъ да позволи една анкета за ученическитѣ кооперации въ областьта му, такава се произведе презъ м. октомврий 1937 год. За тая цель бѣ приготвенъ въпросникъ и разпратенъ до всички училища въ областьта, независимо отъ това има ли въ тѣхъ или не ученически кооперации. Цельта бѣ да се събератъ сведения и за ония кооперации, за които инспекцията нѣмаше още съобщено, че сѫществуватъ. Ето и изложението на събранитѣ данни отъ анкетата.

Резултати

отъ произведената презъ м. октомврий 1937 год. анкета за ученическитѣ кооперации въ Шуменска область

А. Общи сведения

Анкетирани сѫ всичко	197	срѣдишни училища.
Отъ тѣхъ неотговорили	2	„ „
Отговорили всичко	195	„ „

Отъ всички срѣдишни училища само при 106 има основани ученически кооперации.

Всички ученически кооперации, за които сѫ дадени сведения сѫ 227, включително и новооснованитѣ презъ текущата 1937/38 г. до 20 октомврий 1937 год., които се изключватъ при разработка на даннитѣ.

Функционирали презъ 1936/37 год. 214 ученически кооперации.

По броя си анкетиранитѣ срѣдишни училища и ученически кооперации за 1936/37 учебна година се разпредѣлятъ по околии така:

I. Разпредѣление по околии:

№ по редъ	Околии	Брой на срѣд. общини	Брой на общинитѣ съ учен. кооп.	Брой на учен. кооп.	Приспада се броя на основ. презъ 1937/38 уч. година	Брой на функциониралитѣ презъ 1936/37 уч. година
1.	Бѣленска	11	9	16	2	14
2.	Варненска	18	17	60	—	60
3.	Исперихска	9	—	—	—	—
4	Кубратска	13	5	9	1	8
5.	Нови-Пазарска	13	11	22	—	22
6.	Омортагска	9	7	21	1	20
7.	Поповска	15	9	15	—	15
8.	Преславска	13	10	19	—	19
9.	Провадийска	18	15	25	4	21
10.	Разградска	24	4	4	—	4
11.	Русенска	22	3	4	—	4
12.	Търговищенска . . .	13	11	28	5	23
13.	Шуменска	19	4	4	—	4
	Всичко . .	197	105	227	13	214

Най-голѣмъ брой ученически кооперации има основани въ Варненска околия — близо $^1/_3$ отъ общия брой на кооперациитѣ. Нѣма никаква кооперация въ Исперихска околия, а само по 4 дружества има въ околиитѣ Разградска, Русенска и Шуменска.

II. Разпредѣление по вида на училищата

Всички 214 ученически кооперации, въ зависимость отъ това дали сѫ при първоначално училище, прогимназия или при дветѣ едновременно т. е. дали иматъ въ състава си само ученици отъ първоначалното училище, отъ прогимнацията или отъ първоначалното и прогимназията едновременно, се разпредѣлятъ така:

1. Само при първ. у-ще . . .	94	учен. кооперации
2. „ „ прогимназията . .	25	„ „
3. При първ. у-ще и прогим. .	88	„ „
4. Недадени сведения за . .	7	„ „
Всичко . . .	214	„ „

Обяснение: Приблизително половината (44%) отъ всички ученически кооперации сѫ при първоначалнитѣ училища, другата значителна часть (41%) сѫ смѣсенъ съставъ, а само 11% отъ всичкитѣ сѫ при прогимназии.

Б. Редъ на изложение резултатитѣ

Изложението на резултатитѣ отъ анкетата по-надолу следва реда на въпроситѣ отъ анкетния листъ, въ който всички въпроси се групиратъ въ следнитѣ 10 пункта:

I. Дата на основаването.

II. Работа извършена презъ 1936/37 учебна година.

III. За какви работи има благоприятни условия и кои отъ тѣхъ сѫ въ проекта на кооперацията за идущата 1937/38 учебна година.

IV. Срѣдства.

V. Членове.

VI. Управление.

VII. Книговодство и отчетность.

VIII. Отношение къмъ ученическата кооперация.

IX. Ученическата кооперация въ връзка съ обучението и възпитанието.

X. Учительтъ — ржководитель членъ ли е на мѣстната кооперация?

Пунктовитѣ II, III, IV, V, VI, и VII и подробнитѣ въпроси къмъ нѣкои отъ тѣхъ сѫ извлѣчени и нагодени споредъ устава — образецъ за ученическитѣ кооперации, даденъ отъ Министерството, по който уставъ се е направлявалъ живота на анкетиранитѣ ученически кооперации.

I. Дата на основаването

а) Основани:

1. презъ	1930/31	уч. год. . .	1	ученическа	кооперация
2. „	1931/32	„ „ . . .	1	„	„
3. „	1932/33	„ „ . . .	3	„	„
4. „	1933/34	„ „ . . .	26	„	„
5. „	1934/35	„ „ . . .	64	„	„
6. „	1935/36	„ „ . . .	59	„	„
7. „	1936/37	„ „ . . .	60	„	„
		Всичко . . .	214	„	„

б) Презъ всѣка година сѫ функционирали:

1. презъ	1930/31	уч. год. . .	1	ученическа	кооперация
2. „	1931/32	„ „ . . .	2	„	„
3. „	1932/33	„ „ . . .	2	„	„
4. „	1933/34	„ „ . . .	31	„	„
5. „	1934/35	„ „ . . .	95	„	„
6. „	1935/36	„ „ . . .	154	„	„
7. „	1936/37	„ „ . . .	214	„	„

Отъ всички сега сѫществуващи ученически кооперации най-напредъ е основана тая въ с. Борисово, Поповско, учредена на 23 септемврий 1930 год. Следующата по редъ е ученическата кооперация при първоначалното училище въ с. Войводино, Варненска околия, основана на 5 октомврий 1931 г.

Броятъ на ученическитѣ кооперации почва да расте по-бързо отъ 1933/34 уч. год., като най-голѣмъ брой на новоосновани кооперации ни дава учебната 1934/35 год. — всичко 64. Следователно, окрѫжното на М. Н. просвѣщение, за което вече ставаше дума, излѣзло въ началото на учебната 1935/36 год., се явява само да санкционира единъ създаденъ вече и твърде повишенъ интересъ между учителитѣ и ученицитѣ къмъ кооперацията. Това, казано между другото, е добро указание за жизнеспособностьта на ученическата кооперация.

II. Работата извършена презъ 1936/37 год.

Всички дейности сѫ разпредѣлени въ следнитѣ групи:

1. Трудово-стопанска дейность (потрѣбление, производство, спестовность, размѣна, трапезарии и др.)

2. Поддържане хигиената и лѣкуване при заболяване.

3. Грижи за материалната обстановка въ учицищата (набавяне покѫщнина, украса на училището, двора и др.)

4. Културно-просвѣтна дейность: а) кооперативна: реферати, четения, пропаганда, беседи и др.; б) обща: уреждане библиотека, читалня, даване забави, поддържане народни традиции, издаване вестникъ и пр.

5. Дейность свързана по-прѣко съ обучението по различнитѣ учебни предмети.

6. Подпомагане бедни ученици.

7. Подпомагане чужди инициативи.

III. За какви работи има благоприятни условия и кои отъ тѣхъ сѫ въ проекта на кооперацията за идущата 1937/38 уч. год.

По тоя пунктъ се посочватъ само дейноститѣ, които сѫ въ проекта на кооперативнитѣ дружества за предстоящата 937/38 г., като почти не се изброяватъ ония дейности, които биха могли да се развиятъ въ бѫдаще. Само тукъ таме е посочено, че има условия за нѣкои или всички дейности предвидени въ устава, но не личи изобщо, че отъ страна на рѫководителитѣ е направенъ опитъ да се вижда живота на кооперацията въ една по-далечна бѫдеща перспектива.

Дейноститѣ, които се предвиждатъ като проектъ на дружествата за 1937/38 уч. год. сѫ, съ малки изключения, сѫщитѣ, които сѫ вече застѫпени. Тѣ сѫ разпредѣлени въ сѫщитѣ групи. Дейноститѣ сѫ сѫщитѣ по видъ, но като проектъ за всѣка кооперация поотдѣлно тѣ сѫ нови и съ тѣхното застѫпване се разширява броя на дейноститѣ при всѣка ученическа кооперация.

Въ долната таблица сѫ изброени всички видове дейности и резултатитѣ отъ тѣхъ съ възможнитѣ подробности, като въ колонитѣ, срещу всѣка посочена дейность, е показанъ и броя на кооперациитѣ, които сѫ я застѫпили и които проектиратъ да я застѫпятъ презъ текущата 1937/38 уч. год.

За така изложенитѣ въ списъка работи, извършени или поставени като проектъ на ученическитѣ кооперации, може накратко да се каже следното:

1. Най-много видове дейности имаме посочени въ групата на трудово-стопанскитѣ — всичко 33, отъ които 16 вида работи се поставятъ като проектъ за 1937/38. уч. год.

Ако направиме едно съпоставяне на така застѫпенитѣ въ тая група дейности съ стопанския животъ вънъ отъ училището, за да видимъ, кои отдѣли отъ него сѫ намѣрили отражение въ самото училище чрезъ ученическата кооперация, ще имаме следнитѣ стопански браншове: покупко-продажба на книжарски материали, продажба на земедѣлски произведения, спестовность, гостилничарство (бюфетъ), земедѣлие въ следнитѣ му видове: овощарство, градинарство, пчеларство, бубарство, скотовъдство, домакинство и опитно дѣло.

Ако къмъ различнитѣ тия работи прибавимъ и опититѣ да се обзаведатъ работилници по рѫчна работа, ще имаме една доста пълна картина на трудово-стопанския животъ, който

№ по редъ	Видъ на всѣка работа извършена презъ 1936/37 год. или проектирана да се извърши презъ 37/38.	Брой на кооперациитѣ, които сж извършили вписаната тукъ дейность	проект. да я вършатъ за 37/38 год.	сж я вършили и проектиратъ да я вършатъ
	1. Трудово-стопански дейности (потрѣбление, производство, спестовность, размѣна и пр.).			
1	Потрѣбително магазинче	205	9	214
2	Бюфетъ	5	3	8
3	Подпомагане трапезария	6	16	25
4	Подържане собствена трапезария	1	—	1
5	Спестовна каса	40	25	66
6	Овощна и зеленчукова градина	6	5	11
7	Само овощна градииа	5	7	12
8	Само зеленчукова градина	4	9	13
9	Работа въ училищната градина	3	3	6
10	Опитно поле	2	2	4
11	Отглеждане на буби	1	8	9
12	Унищожение на вредни птици: яйцата и малкитѣ имъ	1	—	1
13	Събиране желжди	1	1	2
14	Отглеждане ангорски зайци	1	—	1
15	Уреждане кооперативенъ пчелникъ	1	4	5
16	Овощснъ разсадникъ	3	—	3
17	Засѣване кръмно цвѣкло	1	—	1
	Само въ проектъ:			
18	Събиране липовъ цвѣтъ за трапез.	—	3	3
19	Доставка на всички учебници	—	3	3
20	Събиране на капиталъ	—	2	2
21	Уреждане училищно стопанство за трапезарията	—	1	1
22	Уреждане магазинче за предмети по ржкодѣлие	—	1	1
23	Изхранване на прасе	—	1	1
24	Събиране на лековити билки	—	3	3
25	Засѣване учил. нива съ цвекло и др.	—	1	1
26	Засѣване дръвчета въ училищна овощна градина	—	1	1
27	Уреждане ракитова градина	—	1	1
28	Уреждане курсъ за облагородяване дръвчета	—	1	1
29	Засѣване учил. нива съ слънчогледъ	—	1	1
30	Засаждане черничева ливада	—	1	1
31	Събиране яйца за смѣтка на мѣстната кредитна кооперация	—	1	1
32	Обработване земя взета подъ наемъ	—	1	1
	2. Поддържане хигиената и лѣкуване при заболяване.			
1	Кооперативна бръснарница	1	2	3
2	Само машинка за стрижене	12	2	14
3	Набавяне четки за дрехи и обуща	3	—	3

№ по редъ	Видъ на всѣка работа извършена презъ 1936/37 год. или проектирана да се извърши презъ 37/38.	Брой на кооперациитѣ, които: сж извършили вписаната тукъ дейность	проект. да я вършатъ за 37/38 год.	сж я вършили и проектиратъ да я вършатъ
4	Набавяне чисталки	1	—	1
5	Набавяне подово масло за училището	9	—	9
6	Поемане хигиената на цѣлото училище	1	2	3
7	Беседи по хигиена	1	—	1
8	Поддържане аптечка:			
	а) собствена	4	9	12
	б) училищна	12	3	15
	в) тая на д-во „Червенъ кръстъ“	1	—	1
	Само въ проектъ:			
9	Залесяване на игрището	—	1	1
10	Създаване на училищна баня . .	—	1	1
11	Изпращане слаби ученици въ лѣтни колонии	—	1	1
	3. Грижи за материалната обстановка въ училището (набавяне покжщнина, украса на училището, двора и пр.).			
1	Помогнали при поправка и покупка на покжщнина	4	—	4
2	Купили или ще купятъ шкафче . .	3	2	5
3	Уредили училищна спалня . . .	1	—	1
4	Украса на училището съ картини, портрети, цвѣтя и пр.	25	4	29
6	Уреждане цвѣтна градина . . .	3	4	7
6	Набавяне лейка	1	—	1
	Само въ проектъ:			
7	Набавяне обощни дръвчета и лози за украса на двора	—	1	1
8	Направа на цвѣтни лехи, посаждане кипариси и лози	—	1	1
9	Направа на настилки, пейки, беседки и пр	—	1	1
	4. Културно-просвѣтна дейность.			
	а) кооперативна:			
1	Четене реферати отъ ученици . .	5	—	5
2	Чстене коопер. разкази и пр. . .	1	1	2
3	Изнасяне коопер. беседи	2	—	2
4	Организиране пропаганда за ученич. кооперация	1	—	1
5	Издаване на коопер. вестниче . .	1	—	1
	Само въ проектъ:			
6	Да се обхванатъ всички прояви въ училището отъ кооперацията .	—	3	3
7	Приучване циганчета къмъ трудъ .	—	1	1

№ по редъ	Видъ на всѣка работа извършена презъ 1936/37 год. или проектирана да се извърши презъ 37/38.	Брой на кооперациитѣ, които		
		сж извърши-ли вписаната тукъ дейность	проект. да я вършатъ за 37/38 год.	сж я върши-ли и проекти-ратъ да я вършатъ
8	Образуване коопер. библиотека	—	2	2
9	Членуване на всички ученици	—	3	3
10	Използуване трапезарията при районната прогимназия като основа за обединение на ученицитѣ	—	1	1
11	Култивиране коопер. духъ у възрастнитѣ съ цель да се основе потрѣбителна коопер. въ селото	—	1	1
	б) Обща: уреждане библиотека, читалня, забави и пр.			
1	Уреждане собствена библиотека	35	35	70
2	Подпомагане училищната библиотека	55	—	55
3	Представления	11	12	23
4	Набавяне материали за представление	1	—	1
5	Безплатенъ концертъ за всички у-ци	1	—	1
6	Коледуване	1	3	4
7	Лазаруване	4	3	7
8	Направа на коледна елха и раздаване подараци	1	1	2
9	Създаване театрална трупа	—	1	1
	Само въ проектъ:			
10	Издаване ученически вестникъ	—	1	1
11	„ „ ржкописенъ в-къ	—	1	1
12	Изнасяне детска оперетка	—	1	1
13	Уреждане читалня	—	11	11
	5. Дейности по-тѣсно свързани съ обучението по различнитѣ учебни предмети.			
	а) по ржчна работа:			
1	Купуване инструменти, материали, модели и др. по ржкодѣлие и ржчна работа	4	2	6
2	Подвързване на книги	2	2	2
3	Купуване лакъ за глинени модели	3	1	1
	Само въ проектъ:			
4	Набавяне инструменти по рѣзбарство	—	2	2
5	Изработване рамки за рисунки и портрети	—	2	2
6	Уреждане работилница по ржчна работа	—	2	2
	б) по тѣлесно възпитание:			
1	Набавяне футболна топка	8	—	8
2	„ уреди	2	1	3
3	„ мрежа за волейболъ	1	—	1
4	Устройване игрище	—	1	1

№ по редъ	Видъ на всѣка работа извършена презъ 1936/37 год. или проектирана да се извърши презъ 37/38.	Брой на кооперациитѣ, които: сж извършили вписаната тукъ дейность	проект. да я вършатъ за 37/38 год.	сж я вършили и проктиратъ да я вършатъ
	б) по другитѣ учебни предмети:			
1	Подпомагане уреждането на кабинети по физика и химия	3	—	3
2	Уреждане училищни музеи и сбирки:			
	сбирка отъ минерали	2	—	2
	археолог. (истор.) сбирка	1	1	3
	други сбирки	1	3	4
3	Набавяне пособия за обща употрѣба: мастилници, перодръжки и др.	3	—	3
4	Подпомагане екскурзии и излети	5	14	19
5	Набавяне учебни помагала (препарирани животни, устна хармоника и др.)	3	—	3
6	Уреждане класна библиотека	—	3	3
	6. Подпомагане на бедни ученици.			
1	Съ пособия	86	—	—
2	Чрезъ трапезария за бедни	31	39	—
3	Подпомагане бедни да отидатъ на екскурзия	12	—	—
4	Въ друго отношение	14	—	14
	7. Подпомагане чужди инициативи и организации.			
1	Подпомагане д-во „Червенъ кръстъ“	5	1	6
2	Отпущане помощь за покупка на радио за читалището	1	—	1
3	Украсяване паметникъ чрезъ засаждане на дръвчета	1	1	2
4	Купуване нѣкои канцеларски материали за училището	1	—	1
	Само въ проектъ:			
5	Устройване забави съ цель приобщаване родителитѣ къмъ училището	—	1	1
6	Създаване фондъ „отличили се ученици“	—	1	1
7	Създаване следнитѣ подѣления на кооперацията: юнашка чета, християнско дружество, футболна дружина, въздържателно дружество, театрална трупа	—	1	1
8	Поправка съ собствени срѣдства на чешмата въ училищния дворъ	—	1	1
9	Устройване томбола	1	1	2

кооперацията е могла или би могла да внесе въ училището, като го нагажда споредъ нуждитѣ и силитѣ на децата.

2. Въ тѣсна връзка, по своя характеръ, къмъ трудово-стопанскитѣ дейности стоятъ и тия отъ 2-та група: поддържане на хигиената и лѣкуване при заболяване. Тукъ имаме около 11 вида работи, между които сѫ: грижи за чистотата въ училището, грижи за личната хигиена, като за тая цель има уредена при едно училище бръснарничка, а 12 ученически кооперации сѫ набавили машинки за стрижене; други сѫ купили четки за дрехи, за обуща, разни чисталки и пр. За помагане при случай на заболяване поддържа се аптечка — собственость на кооперацията, общо училищна или на д-во „Червенъ кръстъ“.

3. Не много различни отъ първитѣ две групи дейности сѫ и тия, които иматъ за предметъ поддържането на материалната обстановка въ самото училище. Тукъ ученическата кооперация е извършила следнитѣ по-важни работи: поправка и покупка на покѫщнина, украса на училището, украса и на двора съ цвѣтна градина, лози, кипариси и пр.

4. Общото въ тия три вида дейности, посочени до тукъ, е, че чрезъ тѣхъ се задоволяватъ било материални нужди на ученицитѣ, било нуждата отъ една по-богата и приветлива веществена срѣда въ училището. Но тая видима, материална обстановка и всички изброени грижи за по-прѣкитѣ, икономически или дори биологични нужди на децата, се допълватъ съ твърде разнообразна дейность и отъ културно-просвѣтенъ, естетиченъ, благотворителенъ и битовъ характеръ. Тукъ спадатъ работитѣ отъ 4. и 6. групи — културно-просвѣтната дейность на дружествата (4.) и подпомагането на бедни ученици (6.) Къмъ първата отъ тия две групи заслужава да се споменатъ следнитѣ работи: изнасяне реферати отъ ученицитѣ, кооперативна пропаганда, издаване на вестникъ, уреждане библиотека съ читалня, изнасяне забави, коледуване, лазаруване и пр. Къмъ втората, респ. 6., група спада подпомагането на бедни ученици съ пособия, храна, дрехи, пари и пр. Тия дейности извикватъ на животъ и подхранватъ различнитѣ душевни сили и способности на децата — фактъ, който придава на ученическата кооперация неоспорима образователна стойность. Но това значение тя има и въ друго отношени, именно, чрезъ прѣкото си участие въ учебната работа по различнитѣ учебни предмети.

5. Тукъ можемъ да споменемъ за опититѣ да се уредятъ работилници по рѫчна работа, купуване материали и инструменти за работа по сѫщия учебенъ предметъ, набавяне уреди по тѣлесно възпитание обзавеждане кабинети по физика и химия, създаване музеи, сбирки и помагане на екскурзии, тѣсно свързани съ обучението по известни предмети.

6. Най-после кооперацията се домогва да свърже усилията на децата съ нуждитѣ и на външния животъ или съ

тия на други училищни инициативи, което засилва връзкитѣ на разнитѣ прояви въ самото училище и на последното съ вънщния животъ. Тукъ спадатъ работитѣ отъ последната група, между които сѫ: помагане на мѣстното читалище украса на мѣстенъ паметникъ, поправка на чешма, помощь съ материали на училищната канцелария, подпомагане д-во „Червенъ кръстъ“, приобщаване родителитѣ къмъ училището чрезъ забави и пр. Заслужава да се отбележи интереса на една ученическа кооперация къмъ особено даровититѣ ученици, за които тя учредява фондъ „отличили се ученици“.

Въ заключение, като прибавимъ и тая очевидна сама по себе си страна отъ дейностьта на кооперацията, че всички поставени задачи тя разрешава по пѫтя на взаимното сътрудничество, на организираното участие на ученицитѣ, можемъ да посочимъ на кооперацията взета въ нейната цѣлость, като на подходяще срѣдство да се създаде въ училището достатъчно богата и разнообразна материална, дружествена и духовна срѣда, за да видимъ сѫществено промѣненъ облика на нашето училище въ духа на съвременнитѣ идеи за образованието. Но за това ще стане дума пакъ по-нататъкъ.

По-подробенъ разборъ на нѣкои дейности

1. Кооперативно магазинче

Отъ всички 214 ученически кооперации 205 иматъ кооперативно магазинче. Купената стока презъ 1936/37. год., оценена по покупна стойность възлиза на 1,477,184 лева.

По оборота въ потрѣбителнитѣ си магазинчета, кооперациитѣ се разпредѣлятъ така:

Съ оборотъ	до			500	лева	— 18	ученич. кооперации
„	отъ	500	до	1000	„	— 23	„
„	„	1000	„	2000	„	— 29	„
„	„	2000	„	3000	„	— 24	„
„	„	3000	„	5000	„	— 23	„
„	„	5000	„	8000	„	— 29	„
„	„	8000	„	10000	„	— 13	„
„	„	10000	„	15000	„	— 15	„
„	„	15000	„	20000	„	— 19	„
„	„	20000	„	25000	„	— 5	„
„	„	25000	„	30000	„	— 2	„
„	надъ	30000	лева			— 5	„

Или: Съ оборотъ до 10000	лева	— 159	ученич. кооперации
„ отъ 10000 до 20000		— 34	„
„ надъ 20000 лева		— 12	„

По-голѣмата часть отъ кооперациитѣ — 78%, иматъ оборотъ отъ 2000 до 8000 лева.

Тия изчисления сѫ направени само за 140 ученически кооперации, защото само при толкова имаме дадени едновременно и оборота на кооперацийта и броя на ученицитѣ отъ съответното училище.

Вижда се, че на ученикъ се пада срѣдно къмъ 30 лева. Едно точно изчисление за кооперативнитѣ магазинчета отъ Варненска околия ни дава купени ученически потрѣби за всѣки ученикъ поотдѣлно срѣдно за 27·20 лева, а само за гр. Варна — 42·10 лева.

Заключението е, че кооперациитѣ не сѫ поели навсѣкѫде доставката на всички учебни потрѣби, защото единъ ученикъ употрѣбява помагала на стойность по-голѣма отъ горнитѣ срѣдни числа.

2. Спесовна каса

Отъ всички 214 ученически кооперации само при 40 отъ тѣхъ има уредена спестовна касичка. Броя на децата спестители е 1416.

Внесенитѣ презъ годината спестявания възлизатъ на лв.	59208
Изтегленитѣ „ „ „ „ „	34819
Остатъкъ въ края на годината лева	24399

Срѣдно на ученикъ-спеститель се падатъ:

При	2	ученич. кооперации		до 10	лева
„	14	„	отъ 10	до 30	„
„	10	„	„ 20	„ 30	„
„	3	„	„ 30	„ 40	„
„	9	„	„ 40	„ 100	„
„	2	„	надъ	100	„

Спестяванията се движатъ срѣдно къмъ 20—25 лева на ученикъ-спеститель.

Въ училища, кѫдето има ученическа кооперация съ спестовна касичка, срѣдно $^1/_4$ отъ всички ученици сѫ спестители. А сравнени съ броя на членоветѣ въ кооперациитѣ тѣ сѫ почти колкото половината имъ — 43%, като при 5 ученически кооперации спестовницитѣ надминаватъ броя на кооператорчетата.

Тия данни говорятъ, че ученическата кооперация се ползува съ довѣрие срѣдъ ученицитѣ.

3. Библиотека

Тридесеть и петь ученически кооперации иматъ своя библиотека и читалня, а 55 сѫ помогнали на училищната библиотека. Купени сѫ книги за 25279 лева, а списания за 7500 лева. Естествено, чрезъ библиотеката и читалнята ученическата кооперация иде да поощрява ученицитѣ къмъ самообразование.

4. Подпомагане на бедни ученици

а) 86 ученически кооперации сѫ помогнали съ пособия близо 1,800 ученици съ сумата . . . . . . 43,025 лева,

б) 31 ученически кооперации сѫ подпомогнали трапезарии за бедни съ сумата . . . . 16,984 лева

в) 12 ученически кооперации сѫ помогнали на бедни ученици да отидатъ на екскурзия съ . . . . . . 4,391 лева

г) 4 ученически кооперации сѫ дали помощи въ пари, дрехи и обуща за . . . . 1,470 лева

д) 5 ученически кооперации сѫ образували фондъ „бедни ученици“ на сума . . . . 2,052 лева

е) 1 ученическа кооперация е пратила единъ ученикъ на лѣтна колония, като е платила за него . . . . 400 лева

ж) 1 ученическа кооперация е раздала коледни подарѫци на бедни за . . . . 175 лева

з) 2 ученически кооперации сѫ направили коледни елхи за бедни — похарчено за тѣхъ . . . . 1,730 лева

Всичко разходвано за бедни ученици 70,457 лева

Дейностьта на кооперациитѣ въ това отношение ни представя тия дружества като истинска школа за практическа нравственость.

Срѣдства

Нека видимъ съ какви парични срѣдства разполагатъ ученическитѣ кооперации. Не всички ученически кооперации сѫ посочили приходитѣ си, а отъ тия, които сѫ ги посочили, се вижда, че една малка часть иматъ повече отъ два или три източника на срѣдства. Ето приходитѣ:

1.	При	82	учен. кооп.	приходъ отъ дѣловъ капиталъ	26,783 лв.
2.	„	186	„	печалба отъ магазинчето	234,642 „
3.	„	3	„	приходъ отъ бюфетъ	12,378 „
4.	„	40	„	„ „ представления	20,811 „
5.	„	9	„	„ „ частни дарения	1,764 „
6.	„	11	„	помощи отъ общест. учреждения	8,517 „
7.	„	39	„	други приходи	54,718 „
				Всичко	359,613 лв.

Какво представлява всѣки единъ отъ тия източници? За да се види това ще се разгледа поотдѣлно всѣки приходенъ източникъ.

1. Дѣловъ капиталъ

Общата сума на дѣловия капиталъ за 82 ученически кооперации възлиза на 26,783 лева, или срѣдно на ученическа

кооперация се падатъ по 326 лева. Споредъ събрания дѣловъ капиталъ кооперациитѣ се разпредѣлятъ така:

До	100	лева	сѫ	събрали	25	ученически кооперации
„	300	„	„	„	31	„ „
„	500	„	„	„	13	„ „
„	1000	„	„	„	8	„ „
„	2000	„	„	„	4	„ „
Надъ	2000	„	„	„	1	„ „

Следователно, по-голѣмата часть отъ ученическитѣ кооперации (68·5%) сѫ съ дѣловъ капиталъ подъ 300 лева.

Най-малко събранъ дѣловъ капиталъ — 12 лева най-много — 9978 лева.

Размѣрътъ на дѣловия капиталъ, който се събира отъ всѣки ученикъ поотдѣлно, за различнитѣ кооперации е различенъ. Така:

При	7	учен. кооперации	се събира по	1	левъ
„	10	„	„	2	лева
„	4	„	„	3	„
„	1	„	„	4	„
„	34	„	„	5	„
„	13	„	„	10	„
	69				

Заб. Отъ всички 82 кооперации, при които се събира дѣловъ капиталъ, само 69 посочватъ по колко лева зематъ отъ ученикъ за дѣловъ капиталъ.

2. Печалба отъ магазинчето

Общата сума на печалбитѣ отъ магазинчето за 1936/37 год. възлиза, за 168 уч. кооп., на 234,642 лева, или срѣдно на ученическа кооперация се пада по 1261 лева. Споредъ реализираната печалба въ края на годината ученическитѣ коопереции се разпредѣлятъ така:

Печалба	до	500	лева	при	73	уч. кооп.	—	39%
„	„	1000	„	„	44	„	—	24%
„	„	2000	„	„	37	„	—	20%
„	„	5000	„	„	26	„	—	14%
„	„	10000	„	„	6	„	—	3%
					186			100%

Следователно, по-голѣмата часть отъ кооперациитѣ — 63% реализиратъ печалба отъ магазинчетата си до 1000 лева. При това най-малко реализирана печалба е 20 лева, а най-много — 9820 лева.

3. Приходъ отъ бюфетъ

Общата сума на реализирания излишекъ отъ бюфетитѣ при 3 народни училища е 12378 лева, разпредѣлени така:

5115	лева	при	прогимназията въ гр.	Варна
5564	„	„	основно училище	„
1699	„	„	първонач. „	„
12378	лева			

4. Приходи отъ представления

Общата сума на приходитѣ отъ представления за 40 учен. кооперации презъ 936/37 год. възлиза на 28811 лева или срѣдно на ученическа кооперация се падатъ по 500 лева.

Споредъ размѣра на тоя си приходъ кооперациитѣ се разпредѣлятъ така:

Съ приходъ до	100	лева	— 7	ученически	кооперации
„ „	250	„	— 11	„	„
„ „	500	„	— 12	„	„
„ „	750	„	— 3	„	„
„ „	1000	„	— —	„	„
„ надъ	1000	„	— 7	„	„
			40		

Отъ горното се вижда, че по-голѣмата часть отъ кооперациитѣ — 75%, реализиратъ приходъ отъ представление, забави и т. п. подъ 500 лева. Най-макъкъ приходъ отъ представиение — 38 лева, а най-голѣмъ — 2600 лева.

5. Приходъ отъ частни дарения

Общата сума за 9 ученически кооперации е 1764 лева, срѣдно на кооперация се падатъ по 196 лева. Споредъ размѣра на тоя приходъ тия 9 уч. кооп. се разпредѣлятъ така:

Получени дарения до	50	лева	— 5	ученич.	кооперации
„ „ „	200	„	— 2	„	„
„ „ „	500	„	— 1	„	„
„ „ надъ	500	„	— 1	„	„
			9		

Най-малко дарение — 10 лв., най-голѣмо — 1140 лв.

6. Помощи отъ обществени учреждения

Общата сума на тоя приходъ за 11 учен. кооп. е 8517 лева. При една единствена само кооперация тази сума възлиза на 4915 лв. Отпусната е на кооперацията отъ единъ специа-

ленъ комитетъ за набавяне учебни помагала. Останалата сума отъ 3602 лева се разпредѣля между 10 учен. кооп. така:

До	200 лева	— 1	ученическа	кооперация
„	500 „	— 5	„	„
„	1000 „	— —		
„	1500 „	— 3	„	„
Надъ	1500 „	— 1	„	„
		10		

Колкото и незначителни да сѫ приходитѣ отъ дарнния на частни лица и помощи отъ обществени учреждения, тѣ все пакъ иматъ значение като изразъ на симпатия, довѣрие и доброжелателство къмъ ученическитѣ кооперации.

7. Приходъ отъ други източници

Общата сума на тоя приходъ за 39 учен. кооп. възлиза на 54718 лева. По-главнитѣ източници по тая точка сѫ следнитѣ:

а) При 14 учен. кооп. тукъ сѫ показани остатъци отъ миналата година на обща сума . . . . 30246 лв.

б) При една учен. кооп. това е приходъ отъ опитното поле на сума . . . . 4692 лв.

в) При 2 учен. кооп. отъ томбола . . . . 2577 лв.

г) „ 9 „ „ „ членски вносъ . . 1933 лв.

При съпоставянето на подробно разгледанитѣ източници се налага на вниманието това, че приходътъ отъ магазинчето е най-значителниятъ доходъ почти за всички кооперации. Отъ тоя източникъ предимно или изключително кооперациитѣ черпятъ срѣдства за различнитѣ си инициативи.

Ако направимъ разпредѣление на кооперациитѣ споредъ общия имъ доходъ отъ различнитѣ източници, ще имаме следното:

Съ общъ доходъ до	500	лева	— 61	учен.	кооперации
„ „ „ „	1000	„	— 43	„	„
„ „ „ „	2000	„	— 44	„	„
„ „ „ „	3000	„	— 17	„	„
„ „ „ „	4000	„	— 10	„	„
„ „ „ „	5000	„	— 7	„	„
„ „ „ „	8000	„	— 5	„	„
„ „ „ „	10000	„	— 2	„	„
„ „ „ „	15000	„	— 3	„	„
„ „ „ „	20000	„	— 2	„	„
„ „ „ надъ	20000	„	— 1	„	„
			188	„	„

Повече отъ половината ученически кооперации реализиратъ приходъ едва до 1000 лева. Значителна часть между 1000 и 2000 лв. Или въ подаваляващото си мнозинство — 78%, работятъ съ срѣдства до 2000 лева.

Членове

а) Общъ брой и разпредѣление споредъ броя.

За броя на членоветѣ въ ученическитѣ кооперации сѫ дали сведения 195 дружества. Общо броятъ на всички членове възлиза на 15036 деца, отъ които 8352 момчета и 6684 момичета. Срѣдно на ученнческа кооопeрация се падатъ по 77 членове.

Най-малъкъ брой — 8 члена, най-голѣмъ — 506 члена.

По броя на членоветѣ си ученичесскитѣ кооеперации се разпредѣлятъ както следва.

	До	20	члена	иматъ	15	ученически	кооперации
Отъ	21	„ 40	„	„	48	„	„
„	41	„ 60	„	„	40	„	„
„	61	„ 80	„	„	35	„	„
„	81	„ 100	„	„	12	„	„
„	101	„ 150	„	„	19	„	„
„	151	„ 200	„	„	9	„	„
„	201	„ 300	„	„	12	„	„
„	301	„ 400	„	„	3	„	„
	Надъ	400	„	„	2	„	„

По-голѣмата часть (71%) отъ ученическитѣ кооперации иматъ членове, чийто брой е подъ 80 ученика срѣдно за отдѣлно дружество. Но не сѫ малко и ония ученически кооперации, въ които членуването е масово.

б) Сравнение броя на членоветѣ съ броя на всички ученици отъ съответнитѣ училища.

За да се види отношението между броя на ученицитѣ членове на ученическитѣ кооперации и броя на всички ученици въ съответнитѣ училища, посочвамъ даннитѣ за 152 ученически кооперации, които сѫ дали едновременно съ броя на членоветѣ си и този на всичкитѣ ученици отъ съответното училище.

Въ всички 152 ученически кооперации броятъ на членоветѣ имъ е: 7203 момчета и 5819 момичета — всичко 13022. Въ съответнитѣ училища броятъ на всички ученици — членове и не членове на кооперациитѣ е: 14074 момчета и 11811 момичета — всичко 25885. Или на 100 ученика 50·3 сѫ членове на ученическитѣ кооперации.

Вижда се, че половината отъ ученицитѣ участвуватъ активно въ живота на своитѣ кооперации. Така поне може да се сѫди отъ цифритѣ. Но за да бѫдатъ числата по-вѣрни

показатели за участие на ученицитѣ въ дружествата, отъ горнитѣ 152 ученически кооперации ще трѣбва да приспаднемъ броя на онѣзи отъ тѣхъ, за които е посочено, че всичкитѣ ученици отъ училището сѫ членове на кооперацията. Това приспадане е умѣстно, тъй като има основание да се предполага, какво въ много отъ тия ученически кооперации членуването не е станало толкозъ по желанието и съзнателната преценка на самитѣ ученици, колкото поради заведената отъ нѣкои рѫководители практика да смѣтатъ всички ученици за основатели и членове на кооперацията, безъ да предоставятъ основаването и развитието на последната върху детската самоинициатива. Такива ученически кооперации сѫ на брой 61; между тѣхъ бездруго има и кооперации, масовото членуване въ които е постигнато не по тоя начинъ на формално записване, но за това не може нищо да се сѫди по сведенията.

Въ тия 61 ученически кооперации членуватъ всичко 7300 ученици. Като приспаднемъ това число отъ общия брой на членоветѣ и отъ тоя на всички ученици, получаваме:

Всички членуващи въ кооперации ученици сѫ 5722.
Броятъ на всички у-ци отъ съотв. у-ща — 16680.

Или участието на ученицитѣ като членове на кооперацицитѣ е вече не 50·3%, а 30·5%.

Безъ сѫщитѣ тия 61 кооперативни дружества, ученици се разпредѣлятъ по полъ както следва:

Момчета — 3243
Момичета — 2479.

Като се съпоставятъ тия цифри съ броя на всички ученици отъ респективнитѣ училища, поотдѣлно за момчета и поотдѣлно за момичета, ще имаме:

На 10183	момчета	членове сѫ	3243	или 31·8%
На 8497	момичета	„ „	2479	„ 29·2%.

Следователно, момичетата участвуватъ почти наравно съ момчетата.

За нѣкои други указания и разпредѣление нека дадемъ пълнитѣ сведения, споредъ въпросника, за 37 ученически кооперации, основани презъ течение на 1936—37 уч. год.

Сведения

За 37 ученически кооперации основани презъ 1936—37 уч. год., които сж дали пълни сведения споредъ въпросника

Видътъ на училището, отъ което сж учениц.	Брой на всички ученици			Брой само на членоветѣ — Основатели			Новопост.			напуст.			Останали до края на год.			въ %
	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	
а) Отъ първон. у-ще	1850	1673	3523										982	901	1883	53·1%
				1229	953	2182	365	259	624	29	9	38				
б) Отъ прогим.	956	518	1474										583	302	885	60%
	2806	2191	4997	1229	953	2182	953	259	624	29	9	38	1565	1203	2768	55·4%

Тая таблица ни дава следнитѣ указания:

1. Ученицитѣ отъ прогимназията иматъ сравнително по-голѣмо участие въ кооперациитѣ — 60% срещу 53·1% отъ първ. у-ще.

2. Въ първоначалното училище момичетата участвуватъ наравно съ момчетата. На 100 момичета членове сж 53·2% и и на 100 момчета почти сжщото — 53·1%.

3. Въ прогимназията участието на момичетата е по-малко —58·3% срещу 61% при момчетата.

Но изобщо и отъ тия сведения се вижда, че момичетата и момчетата еднакво членуватъ въ ученическитѣ кооперативни дружества.

4. Съвсемъ малко ученици напускатъ дружеството презъ годината. Отъ посоченитѣ 38 ученика за 34 се обяснява, че напущатъ поради завършване курса на училището.

5. Противно на това, значителенъ брой постжпватъ презъ течение на годината — 24% отъ всички членове сж новопостжпили.

Управление

Ученическата кооперация е една отъ формитѣ на ученическо самоуправление. Въ връзка съ тая страна, въ анкетния листъ сж поставени следнитѣ въпроси:

1) До колко управителниятъ и провѣрителниятъ съвети могатъ самостойно да ржководятъ дейностьта на дружеството?

Отъ полученитѣ отговори се вижда, както това трѣбва да се очаква, че пълна самостойность не е възможна въ работата на управата. Самостойно могатъ да ржководятъ само по-елементарни работи, а въ по-труднитѣ ржководительтъ е неизбѣженъ. Значителна самостойность управителниятъ и кон-

троленъ съветъ проявяватъ при следнитѣ работи; опредѣляне дневния редъ на събранието, приемане нови членове, провѣрка смѣткитѣ на магазинера, събиране дѣловъ капиталъ и членски вносъ, назначаване магазинеръ. Отъ даденитѣ отговори все пакъ има нѣколко, отъ които личи, че ученицитѣ сѫ се вече школували и почти напълно рѫководятъ дѣлата на дружеството. Такива отговори има отъ:

9 ученически кооперации само при прогимназия,
5 „ „ при пълно основно училище,
1 „ „ „ първоначално училище, кѫдето има само магазинче.

Три ученически кооперации при прогимназия отговарятъ, че само при нови и по-голѣми затруднения търсятъ рѫководитель. Задоволителна самостоятелность има при 3 учен. кооп. въ основно училище и 1 въ първоначално училище. Въ работата покрай магазинчето сѫ напълно самостоятелни кооперациитѣ при две прогимназии, 11 основни и шесть първоначални училища. Работятъ съ постоянното съдействие и рѫководство на учителя-рѫководитель:

7 ученически кооперации при прогимназия,
35 „ „ „ основно училище,
74 „ „ „ първоначално училище.

Четири ученически кооперации сѫ подъ пълното рѫководство на учителя, понеже ученицитѣ сѫ отъ първоначалното училище и не могатъ въ нищо да рѫководятъ самостоятелно дружество. Тукъ-таме има отговори, отъ които се вижда, че е немислимо да се разчита на ученишкото самоуправление. Въ кооперацията при едно първоначално училище не се довѣряватъ на ученицитѣ, — другаде — пакъ въ такава кооперация, ученицитѣ работятъ крайно незадоволително, а въ шесть ученически кооперации — 4 при първоначално училище и 2 при основно, не е имало управителенъ и контроленъ съвети.

Въ противоположность на тия последни случаи, рѫководителитѣ на ученическитѣ кооперации изобщо смѣтатъ, че ученицитѣ ще привикнатъ съ тия още нови за тѣхъ работи и се надяватъ да се постигнатъ въ това отношение добри резултати.

2. Вториятъ въпросъ е: какъ се разпредѣлятъ длъжноститѣ и имали създадени комисии (по хигиена, другарски сѫдъ и др.)

По отношение разпредѣлението на длъжноститѣ, по-голѣмата часть отъ рѫководителитѣ не сѫ отговорили. Отъ даденитѣ отговори се вижда, че най-често кооперативнитѣ дружества си иматъ само председатель, секретарь-касиеръ и магазинеръ. Тукъ-таме разпредѣлението е направено напълно споредъ изискванията на устава — образецъ, а именно: въ управителния съветъ влизатъ: председатель, подпредседатель, се-

кретаръ, касиеръ, домакинъ и двама съветници. По-обикновеното е нѣкои отъ тия длъжности да се сливатъ, а вмѣсто домакинъ почти на всѣкѫде има магазинеръ — единъ или двама, съ цель да се редуватъ. Провѣрителниятъ съветъ, кѫдето има такъвъ, обикновенно се състои отъ 3-ма души — съ председатель, секретарь и членъ. Въ нѣкои кооперации има само провѣрителенъ съветъ и магазинеръ, Счело се е, че нѣма нужда отъ управителенъ съветъ. Въ противоположность на това, въ нѣкои кооперации, кѫдето работата е по-вече напреднала и рѫководството по-умѣло, създадени сѫ длъжности вънъ отъ предвиденитѣ по устава, като хигиенисти, библиотекари и др. Дори оформени сѫ специални комисии за нѣкои по-способни функции на дружеството. Така:

Въ 35	ученически	кооперации	има	другарски сѫдъ,
„ 41	„	„	„	комисия по хигиена,
„ 2	„	„	„	„ за музеитѣ,
„ 2	„	„	„	„ за украса на у-щето,
„ 1	„	„	„	библиотеченъ комитетѣ,
„ 1	„	„	„	комисия за отглеждане зайци,
„ 1	„	„	„	просвѣтна комисия.

Съ другарски сѫдъ и комисията по хигиена ученическата кооперация навлиза въ всѣкидневието на училищния животъ и чрезъ нея ученицитѣ непосрѣдствено и самодейно участвуватъ въ поддържане дисциплината и хигиената на училището; сами поематъ срѣдствата за своето морално укрепване и здравно опазване.

3. Третиятъ въпросъ къмъ пунктъ „управление“ е: Какви ученици обикновено се избиратъ? Отговоритѣ на тоя въпросъ сѫ кратки и, на пръвъ погледъ, много разнообразни. Общото, което може да се извлѣче отъ тѣхъ е, че при избора на ученицитѣ за рѫководители на дружеството иматъ решающе значение успѣхътъ, поведението, възрастьта, дееспособностьта, честностьта — изобщо редица положителни качества, съ които ученикътъ се е наложилъ между другаритѣ си и съ които, споредъ подсказването на детската интуиция, той би поддържалъ своя авторитетъ и би вършилъ възлаганата му работа. Ето и разни видове отговори: Избиратъ се:

По-добри по успѣхи и поведение	— 36	отговора.
По-способни и дейни	— 14	„
По-възрастни, отъ горни отдѣления и класове	— 20	„
Най-буднитѣ	— 9	„
Съ по-добъръ успѣхъ	— 9	„
Съ авторитетъ	— 5	„
Прилежнитѣ	— 9	„
Честни, добри и прилежни	— 5	„
Любимци на отдѣлението	— 2	„

При два случая сѫ избрани ученици съ лошо поведение, съ цель да се поправятъ. Въ другъ единъ случай сѫ избрани „най-силни и палави, съ цель да се контролиратъ“. При тия три случая личи намѣсата на учителя, което може да се разбере отъ самия начинъ на отговоритѣ.

Всички горепосочени качества можемъ да сведемъ приблизително къмъ следнитѣ:

1. Физически качества (по-възрастни)	—	20	отговора
2. Интелектуални (добъръ успѣхъ, способни)	—	18	„
3. Морални качества (прилежни, примѣрни и др.)	—	26	„
4. Емоционални (любимци на децата)	—	2	„
5. Интелектуални и морални	—	40	„
6. Отрицателни морарни качества	—	3	„

Преобладаватъ тия, които съчетаватъ морални и интелектуални качества.

4. Четвъртия въпросъ е: свикватъ ли се членоветѣ на общо събрание, споредъ както предвижда устава, презъ първата седмица на всѣки месецъ?

Отговори:

1. Свикватъ се, съ малки изключения при 109 уч. к.
2. Не се свикватъ споредъ устава — 67 „

Последнитѣ, които не се свикватъ на общо събрание споредъ устава, се свикватъ било тримесечно (9 уч. кооп.), било 3 пѫти годишно (7), било само въ началото и края на година (17), или само при нужда (11) и пр.

5. Петиятъ въпросъ е: Какъ се проявяватъ ученицитѣ въ събранията? Умѣятъ ли да ги рѫководятъ, да участвуватъ въ разискванията, да поддържатъ реда и пр?

Ето една таблица за разпредѣлението на ученическитѣ кооперации споредъ умението на ученицитѣ да участвуватъ активно и самостоятелно въ събранията на дружеството, отъ което можемъ да си съставимъ една приблизителна идея.

Вижда се, че все пакъ при значителенъ брой кооперации ученицитѣ могатъ самодейно да участвуватъ и рѫководятъ дружественитѣ общи събрания, а при по-голѣмата часть отъ тѣхъ ученицитѣ могатъ да вършатъ това и да се школуватъ къмъ самостойность и по-голѣма активность подъ рѫководството на учителя. При това уместно е да се отбележи, че ученицитѣ по-трудно се справятъ съ рѫководството на събранията, а по-лесно имъ е да поддържатъ реда и да участвуватъ въ разискванията. Нѣкои учители сѫ особено доволни отъ интереса, участието и умението на ученицитѣ, съ които качества тѣ се проявяватъ въ дружественитѣ общи събрания.

Разпредѣление на кооперациитѣ, споредъ това какъ ученицитѣ се проявяватъ въ събранията

При какви училища е кооперацията	Умеятъ да ржководятъ събранията		Умеятъ съ помощьта на ржков.		Никакъ не умеятъ да ржководятъ		Всичко	
	Брой на конпера-циитѣ	%	Брой на коопера-циитѣ	%	Брой на коопера-циитѣ	%	Брой на коопера-циитѣ	%
При прогимназии	8	33	12	50	4	17	24	100
При основни училища . . .	13	19	45	64	12	17	70	100
При първоначални училища .	12	16	41	54	22	30	75	100
	33	20	98	58	38	22	169	100

Изобщо въ кооперациитѣ, състоящи се отъ прогимназиални ученици, дружественитѣ събрания се ржководятъ по-успѣшно и е по-малко необходима постоянната намѣса на ржководителя-учитель. Той, обаче, става отъ друго гледище особено необходимъ. Ето единъ отговоръ, който обяснява това гледище: „Умѣятъ. Задаватъ даже и такива въпроси, които искатъ ржководительтъ да бжде сведующъ по кооперативното дѣло“ (1 кооперация при основно у-ще).

Ето и нѣколко отговора, които пъкъ обясняватъ неумѣнието на ученицитѣ да се справятъ съ дружественитѣ събрания: не е по силитѣ имъ (1 уч. кооп. отъ първ. у-ще); стѣсняватъ се (4 уч. кооп.: 2 при прог., 1 — при осн. у-ще, 1 — при първ. у-ще); неопитни (5 уч. кооп.: 3 при осн. у-ще, 2 при първ. у-ще); неопитность, беденъ речникъ и незнание (1 уч. кооп. при осн. у-ще). Нѣкжде ученицитѣ мжчно се справятъ съ многолюдностьта на събранията (1 уч. кооп. при прог.).

6. Доколко ученицитѣ проявяватъ самостояность и самоинициатива, се вижда и отъ отговоритѣ на 6-ия въпросъ: По инициатива на ученицитѣ или по подсѣщане на ржководителя се свикватъ най-често събранията?

Отговорили:

а) И на ученицитѣ и на ржководителя — 38 уч. кооп.
б) На ржководителя — 49 „
в) По инициатива на ученицитѣ — 44 „

Всичко отговорили 131

При почти половината отъ случаитѣ ученицитѣ сж, които даватъ инициатива за събранието. Знае се, че тѣ твърде оби-

чатъ честитѣ събрания, желаятъ ги и това личи отъ нѣкои отговори. Ето нѣколко такива: „ученицитѣ обичатъ да се свиква събрание и затова често настояватъ и за дребни работи“... „Често искатъ събрание“. „Най-много ученицитѣ настояватъ за събрания, когато ще се избиратъ ржководни лица и за представления“.

Макаръ въ началото да има предимство инициативата на ржководителя-учитель, но съ течечие на времето, ученицитѣ, придобили вече духъ на самоинициатива, сами даватъ починъ за свикване на събранията. Въ тоя смисълъ е отговорътъ на единъ учитель: „Отъ начало ржководительтъ, но сега вече ученицитѣ отъ управителното тѣло“.

Между другото нека се спомене, че при три уч. кооперации отъ първ. у-ще събрания никакъ не сж свиквани.

Въ заключение справедливо е да се посочи на ученическата кооперация като на една ценна форма на самоуправление а като пжть, чрезъ който ученицитѣ се школуватъ въ практиката на колективния животъ и, по-особено, въ техниката на неговитѣ организационни прояввления.

Книговодство и отчетность

2. Какви книги води дружеството?

Отъ даденитѣ отговори човѣкъ не особено леко може да се ориентира поради липса на единство, както въ заведеното книговодство, така и въ терминологията, употрѣбявана отъ различнитѣ ржководители. Но важното е, че съ тая ако и не съвсемъ системна и добре организирана счетоводна и дѣловодна практика на дружествата, все пакъ се дава възможность да се отрази въ училището единъ важенъ дѣлъ отъ живота — канцеларската практики. Необходимото единство бездруго ще бжде постигнато между другото и отъ това, че нѣкои издателства сж се вече заели отъ преди година—две да печататъ еднообразни книжа специално за ученическитѣ кооперации. Ето единъ списъкъ на воденитѣ книжа:

1. Списъкъ на членоветѣ.			
2. Дневникъ — главна книга	—	51	уч. кооп.
3. Касова книга	—	102	„
4. Стокова книга (магазинна книга)	—	100	„
5. Стокова тетрадка	—	5	„
6. Книга за членоветѣ	—	51	„
7. Квитанционна книга	—	12	„
8. Спестовна книга	—	10	„
9. Инвентарна книга	—	11	„
10. Библиотечна книга	—	8	„
11. Книга за разни смѣтки	—	8	„
12. Наржчникъ за дневнитѣ продажби	—	6	„

13. Дневникъ на продажбитѣ	—	7	„
14. Протоколна книга	—	88	„
15. Протоколна тетрадка	—	5	„
16. Изходящи и входящи дневници	—	3	„ и пр.

2. Опитватъ ли се ученицитѣ въ самостойно водене на книгитѣ? — Тоя въпросъ, собствено, придава значение на предшествуващия, защото безъ опитвания отъ страна на ученицитѣ да водятъ книжата и така да навлѣзатъ въ канцеларската практика, количеството и вида на воденитѣ книжа може да има значение само за контролиране смѣткитѣ на учителитѣ, безъ това да има нѣкаква стойность отъ образователно гледище. За това, обаче, голѣма часть отъ ржководитеиитѣ не сж си дали, изглежда, смѣтка и сж избѣгвали да въвеждатъ ученицитѣ въ практиката на книговодството. Отъ всички отговорили, при 100 ученически кооперации не сж правени опити за водене на каквито и да било книги. Такива опити сж правени при 99 уч. кооперации, разбира се, подъ ржководството на учителя-ржководитель. При това ето нѣколко отъ отговоритѣ, за да се види, доколко сж сполучливи тия опити:

„Опитватъ се, но счетоводнитѣ книги не умѣятъ да водятъ“.

„Водятъ само протоколната книга“. „Почти напълно самостоятелно“· „Водятъ само протоколната книга, списъка и магазинната тетрадка, а за приходо-разходната тетрадка се напжтватъ отъ учителя“. „Най-трудно водятъ главната книга“. „Да, но правятъ често грѣшки“. „Опитватъ се; опититѣ сж несполучливи“. „Самостоятелно водятъ само протоколната книга. Съ дневника не сж правени опити“. „Опитватъ се но нѣматъ достатъчно време да ги водятъ и често грѣшатъ“. „Трудно е, трѣбва да се въведе по-просто счетоводство“. И пр.

3. Какъ става отчитането на магазинера: всѣки день, седмично или на месецъ? Цѣлото магазинче или часть отъ стоката му се повѣряватъ?

а) за отчитането.

По отношение сроковетѣ, въ които магазинера се отчита за направенитѣ продажби, нѣма установена и общоприета практика. Ето какъ става отчитането:

Седмично	—	при	67	уч. кооп.
Ежедневно	—	„	43	„
Месечно	—	„	28	„
Неопредѣлено, въ зависимость отъ продажбитѣ	—	„	9	„
На две седмици	—	„	4	„
Въ края на годината	—	„	7	„
На три дни	—	„	3	„
На два дни	—	„	1	„
Два пжти седмично	—	„	2	„

На десеть дни — „ 1 „
Следъ всѣко събиране на сума
повече отъ 100 лева — „ 2 „

в) Цѣлото магазинче или часть отъ стоката се повѣряватъ на магазинера?

Отговорили: При 114 учен. кооперации на магазинера се повѣрява цѣлата стока, а при 30 учен. кооперации — само часть отъ стоката.

Въ връзка съ това почти пълно довѣрие къмъ ученика-магазинеръ и въ връзка изобщо съ обстоятелството, че чрезъ ученическата кооперация ученицитѣ сѫ поставени при условие да боравятъ съ парични срѣдства — да купуватъ, да продаватъ, да събиратъ членски вноски, дѣловъ капиталъ и разни други постѫпления за дружеството, да ги разходватъ и да се отчитатъ за всичко извършено, стои и другиятъ въпросъ:

4. Има ли случаи на дрфицитъ въ смѣткитѣ на магазинера или касиера на кооперацията, на каква сума и на що се дължи?

На тоя въпросъ сѫ отговорили 190 уч. кооперации. Между тѣхъ при 40 уч. кооперации има случаи на дефицитъ на обща сума 8438 лв. При това само въ смѣткитѣ на магазинера случаитѣ сѫ 30 на обща сума 7438 лева, като на 4 случая не е посоченъ размѣра на дефицита. За останалитѣ 10 случая на дефицитъ не се вижда дали сѫ въ смѣткитѣ на магазинера или въ тия на касиера. По своя размѣръ дефицититѣ при всѣка кооперация поотдѣлно сѫ най-различни: до 100 лева — 10 случая; до 500 лева — 9 случая; до 1000 лева — 3 случая и надъ 1000 лева — най-много до 1200 лева — 3 случая;

По причини дефицититѣ се разпредѣлятъ така:

а) Несъзнателни опущения, неопитность и грѣшки — 17 случая за 12 отъ тѣхъ сумата възлиза на 2012 лева, а за 5 случая сумата не е посочена.

б) Небрежность, липса на съзнание за отговорность — 3 случая на обща сума 1090 лева.

в) Злоупотрѣба, нечестно служене, облагодетелствуване на свои — 3 случая на обща сума 314 лева.

г) Кражба отъ ученици — 2 случая по 500 лева — всичко 1000 лева.

д) Кражба отъ външни неизвестни лица — 2 случая на сума 1900 лева.

е) Поради липса на удобно помѣщение за материалитѣ и каса за паритѣ — 4 случая: 2 случая за 289 лева, за другитѣ 2 сумата не е посочена.

ж) Поради това, че сѫ продавали двама магазинери — 1 случай на сума 800 лева.

з) При единъ случай ученикъ е укрилъ пари бидейки подведенъ отъ баща си.

и) Загуба — 2 случая: единиятъ — 33·50 лева, другиятъ — сумата не е посочена.

к) При 5 случая не сѫ посочени причинитѣ, при 4 отъ тѣхъ не е посочена и сумата, а при единия сумата възлиза на 1000 лева.

Отъ приведенитѣ различни случаи се вижда, че дефицититѣ се дължатъ преди всичко на неопитностьта на ученицитѣ-кооператори но не сѫ малко случаитѣ на проявена престѫпна воля — 6 на 40 случая отъ страна само на ученици. Като прибавимъ и кражбитѣ отъ външни лица — 2 случая, процентътъ на престѫпнитѣ случаи се увеличава. Това ни представя, донѣкѫде твърде основателно, ученическата кооперация като дѣло, което става причина за изкушение къмъ престѫпни действия отъ страна на ученици и външни лица, особено на ученици, което обстоятелсто на пръвъ погледъ поставя въ сѣнка нейната възпитателна роля. Това, разбира се, е само на пръвъ погледъ, защото тъкмо при наличностьта на работа носѣща отговорность се развива чувството за тая отговорность и съзнание на бдителность надъ натоваренитѣ съ отговорни длъжности лица. Не е непостижимо това съ децата; и въ това отношение има поучителни резултати, които се виждатъ отъ отговоръ като следния: „Никога не е имало дефицитъ, нито кражба, при все че стоката е на открито“.

Отношение къмъ ученическата кооперация

Още отъ началото се засѣгна въпроса за отношението на различнитѣ срѣди къмъ ученическата кооперация, като се посочи какво е то отъ страна на официалната власть, на кооперативнитѣ и търговски срѣди. Отъ даденитѣ отговори на въпроситѣ по анкетния листъ ще се видятъ по-изчерпателни данни за отношенията на учителитѣ, ученицитѣ, родителитѣ, мѣстната кооперация и бакали, изобщо ще стане по-ясно какъ кооперацията на малкитѣ се приема отъ непосрѣдствено заобикалящата я срѣда.

1. Първиятъ въпросъ тукъ е: Какво е отношението отъ страна на учителитѣ?

Почти всички отговори, макаръ и много общи, сочатъ на интересъ и благоприятно отношение на учителитѣ къмъ ученическата кооперация, съ изключение на 7 отговора, които говорятъ за безразличие, несъзнание или заинтересовано възпрепятствуване на ученическата кооперация отъ страна на нѣкои учители. Съдействието и симпатията, съ която учителството посрѣща тоя родъ ученически дружества се обуславятъ отъ високата представа, която тѣ иматъ за ученическата кооперация. Последната се цени преди всичко, както и трѣбва да се очаква, като срѣдство за социално възпитание. Значителна часть отъ отговоритѣ я сочатъ като срѣдство за развиване по-

специално на кооперативно съзнание и просвѣта. И въ по-пълнитѣ отговори тя се изтъква като срѣда за ученишка самодейность не само въ социално-гражданското имъ възпитание, но за самодейность и въ всички други насоки.

Но на второ мѣсто въ ученическата кооперация се цени нейната чисто практична страна. Въ много нѣща учителитѣ сѫ улеснени въ прѣката си работа, тъй като чрезъ кооперацията се доставятъ навреме необходимитѣ за всички ученици пособия, а съ такива се подпомагатъ и беднитѣ ученици — обстоятелство, което се изтъква въ нѣколко отъ отговоритѣ като особено ценна страна на кооперацията.

На трето мѣсто ученическата кооперация се цени и заради това, че съ разнообразната си дейность тя дава поводи, материалъ и приложение на обучението по много предмети.

Изтъква се най-после и това, че тя подготвя за живота, че е практическо приложение на Христовото учение, че много отъ ученическитѣ нужди се задоволяватъ чрезъ нея, че тя има културно-стопанско значение и пр.; а единъ рѫководитель отговаря, че „учителитѣ ценятъ кооперацията, защото е тѣхно дѣло".

Трѣбва да се подчертае, че въ посоченитѣ отговори се изчерпва сѫществената часть отъ онова, което е действително ценно въ ученическата кооперация и ето защо учителитѣ, общо взето, иматъ правилно отношение къмъ нея, поне доколкото е дума за ония случаи, за които сѫ дадени сведения по анкетата.

2. Другиятъ въпросъ е за отношението на ученицитѣ къмъ кооперацията. На тоя въпросъ сѫ отговорили почти всички кооперации — 154 отъ 214. Съ изключение на 1—2 случая, при които нѣмаме особено проявенъ интересъ и увлѣчение въ кооперативната работа, въ по-много отъ кооперациитѣ се подчертава противното: интересъ, привързаность, съзнание, че създаватъ свое дѣло. Онова, което ученицитѣ особено ценятъ, и което ги привлича къмъ кооперацията се свежда главно къмъ следното:

а) Най-голѣма часть отъ отговоритѣ твърдятъ, че кооперацията привлича ученицитѣ, както съ материалнитѣ улеснения, така и съ дружествения си животъ (65 уч. кооп.).

б) Друга, сѫщо значителна часть отъ отговоритѣ обясняватъ, че дружествениятъ животъ има предимство — децата се интересуватъ повече отъ него (43 уч. кооп.).

в) А на трето мѣсто сѫ отговоритѣ, споредъ които децата се интересуватъ предимно отъ материалната страна на кооперацията, именно отъ това, че тя имъ дава евтини, доброкачествени пособия, доставя имъ ги навреме, а сѫщо имъ дава възможность да спестяватъ (25 уч. кооп.).

Останалитѣ отговори сѫ повече или по-малко близки до една отъ посоченитѣ три групи отговори, като чрезъ тѣхъ се изтъкватъ и други елементи създаващи интересъ у ученицитѣ къмъ кооперацията. Така напримѣръ, децата ценятъ и поддържатъ кооперацията, защото: 1) тя имъ дава възможность

да помагатъ на беднитѣ си другарчета; 2) дава просторъ на тѣхната активность и обогатява опита имъ; 3) подпомага ги съ срѣдства за екскурзии и за купуване уреди по тѣлесно възпитание; 4) привличатъ ги забавитѣ, библиотеката, читалнята уреждани отъ кооперацията; 5) най-после за ученицитѣ е привлѣкателно и това, че като членове на кооперацията тѣ се чувствуватъ „нѣщо по-различно и по-важно отъ другитѣ“ и че чрезъ кооперацията тѣ „вършатъ нѣкаква работа“, навѣрно искатъ да се чувствуватъ като голѣмитѣ. Тукъ, пъкъ и въ други отговори, ясно е изтъкнато значението на подражанието за интереса къмъ кооперацията.

Отъ даденитѣ най-различни отговори се вижда, че ученическата кооперация има много и разнообразни страни, чрезъ които тя може да заинтересува децата и да ги привърже къмъ себе си.

3. Отношение отъ страна на родителитѣ.

Отговоритѣ сѫ 169. Споредъ по-голѣмата часть отъ тѣхъ отношението на родителитѣ къмъ ученическата кооперация е благоприятно. Но много малко отъ тѣзи отговори сѫ пълни и изчерпателни. Отъ тия малко, но по-обстойни отговори се вижда, че родителитѣ ценятъ било материалната полза, било възпитателното влияние на кооперацията. Има нѣколко случаи, кѫдето родителитѣ сѫ безразлични, или пъкъ се отнасятъ съ недовѣрие, а нѣкои дори и враждебно. Но отъ отговоритѣ за тия случаи можемъ да разберемъ, че се касае повече до липса на освѣтление и приобщаване къмъ проявитѣ на училищния животъ, отколкото на едно оформено и постоянно отношение. Тамъ, кѫдето родителитѣ сѫ по-добре запознати съ работата конкретно на кооперацията въ училището, тѣ сѫ спечелени не само за нея, но и за кооперацията изобщо. Характеренъ въ това отношение е следния отговоръ: „Може да се каже, че една отъ причинитѣ да се основе кооперация съ възрастнитѣ, е ученическата кооперация“.

Като задача на учителитѣ си остава да приобщатъ родителитѣ къмъ своята работа въ ученическитѣ кооперации. Въ връзка съ това е интересно да се знае, какво е направено вече въ това отношение. По това сѫ писали въ отговоритѣ си 45 рѫководители. При 25 отъ случаитѣ за ученическата кооперация е говорено на родителско-учителскитѣ срещи, а освенъ тѣхъ учителитѣ сѫ използували и разни други случаи: единични или групови разговори, устроени отъ ученическата кооперация забави, годишнитѣ отчети, излагане постигнатитѣ резултати предъ посетители, изнасяне отъ самитѣ ученици реферати изъ областьта на кооперацията. Отъ 7 кооперации се отговаря че нищо не е направено, за да се заинтересуватъ родителитѣ отъ работата на своитѣ деца. Тия случаи, бездруго, сѫ много повече, ала тукъ-таме се срѣщатъ обещания за работа въ това отношение презъ предстоящата година.

По естеството на своята дейность кооперацията непринудено се налага на вниманието на родителитѣ и ето защо не е трудно тѣ да се приобщатъ преднамѣрено къмъ нейнитѣ задачи. Наедно съ това, кооперацията ще помогне въ разрешението на важния въпросъ за сближение на домъ и училище.

4. Отношение къмъ ученическата кооперация отъ страна на мѣстната кооперация, бакали, книжари и др.

Съ нѣкои изключения, кооперациитѣ на нѣколко мѣста не само се интересуватъ, но и подпомагатъ кооперативнитѣ прояви въ училището: съ парични суми, материали, абонаменти на списания и др.

Колкото за отношението на бакалитѣ и книжаритѣ, може да се потвърди казаното още въ началото — въ тѣхно лице ученическата кооперация срѣща сериозна съпротива. Това се вижда отъ даденитѣ отговори. Главна причина за това сѫ училищнитѣ кооперативни магазинчета. Все пакъ любопитно е да се посочи, че не всички бакали гледатъ зле на ученическата кооперация. Доста значителенъ брой отъ тѣхъ не прѣчатъ, а нѣкои други помагатъ. Тия случаи показватъ, че при добра воля бакалитѣ могатъ да се откажатъ отъ своята неприязань къмъ учителя и водената отъ него кооперация. Вмѣсто това между тѣхъ на много мѣста сѫществува натегната атмосфера, къмъ учителитѣ се отправятъ разни упрѣци, обвинения, а тукъ-таме има опити за уволнение. Казаното за бакалитѣ важи и за книжаритѣ, като и тукъ могатъ да се посочатъ изключения. Тия изключения иматъ тенденцията да станатъ по-общо явление, защото, както личи отъ отговоритѣ, много отъ бакалитѣ сѫ се освободили отъ неприятелски чувства и сѫ започнали да гледатъ на кооперацията като на чисто училищна работа. Въ тоя смисълъ е и отговорътъ на единъ учитель: „Не се прѣчи отъ бакали, защото се смѣта, че това е чисто педагогично-училищна проява“.

Ученическата кооперация въ връзка съ обучението и възпитанието

Всѣко дѣло, което се внася въ живота на училището може да има само една задача: да служи на образованието. Ето защо, следъ като познаваме вече отъ различни страни проявитѣ на ученическата кооперация и ония отношения, които опредѣлятъ нейното мѣсто въ училището, остава ни да се спремъ по-конкретно върху връзкитѣ ѝ съ образователната работа, споредъ както тѣ ни сѫ дадени въ анкетния листъ.

1) Какво отъ живота и дейностьта на кооперацията е използувано и по кои учебни предмети? — Отъ даденитѣ на тоя въпросъ отговори се узнава, че сѫ направени опитъ да се използува дейностьта и живота на кооперацията за прѣкитѣ

задачи на обучението почти по всички учебни предмети. Ето какъ кооперацията е използувана по отдѣлнитѣ учебни предмети.

а) Смѣтането въ първоначалното училище и аритметиката въ прогимназията заематъ първо мѣсто. При 187 отъ училищата, при които има кооперативни дружества, последнитѣ сѫ използувани въ помощь на работата по тия учебни предмети. Използувани сѫ следнитѣ нѣща: покупко-продажбитѣ въ магазинчето, воденето на счетоводни книги, опитното поле, кооперативния пчелинъ, отпущането на разни помощи, продажбата на яйца, спестовната каса, провѣркитѣ на магазина, отчетитѣ и пр.

б) На второ мѣсто идатъ родинознанието, отечествознанието и по-специално гражданско учение и кооперативно дѣло. При 93 отъ ученическитѣ кооперации имаме използувана работата имъ по тия предмети. И ето именно какво: дружествения животъ въ всички негови прояви — избори, управление, контрола, събрания, другарски сѫдъ, разни комисии и длъжности; сътрудничеството и взаимопомощьта при извършване различни работи; беседи по кооперативно дѣло; екскурзии въ зръзка съ родинознанието и отечествознанието.

Всички тия нѣща правятъ отъ гражданското учение, отечествотознанието и родинознанието не вече сухи, книжни и мѫчноразбираеми науки, а приятни и наистина полезни за поддържане детския интересъ и обогатяване на съзнанието му занятия. Това важи особено за гражданското учение, което, сложено върху принципа на личното преживяване, може наистина да служи като срѣдство за гражданско възпитание.

в) Сѫщо може да се каже и за нравоучението. Учебното съдържание по тоя предметъ намира своята конкретна основа и приложение при много случаи въ живота на кооперацията. Напримѣръ: благотворителностьта — подпомагане на бедни другарчета; дружествения животъ; беседи върху моралната страна на кооперациата; случаитѣ на сътрудничество, взаимна помощь и постояненъ контактъ съ себеподобнитѣ; спестовната служба при кооперацията.

г) Такава сѫщо конкретна основа намира и обучението по майчиния езикъ (четене, писане, говоръ, езиково творчество). И ето по кой начинъ: Отъ страна на ученицитѣ се изнасятъ реферати, по тѣхъ ставатъ разисквания; ученицитѣ водятъ кореспонденция съ много фирми, магазини на лековити билки и съ други ученически кооперативни дружества; всѣко искане на членоветѣ се удовлетворява само следъ подаване на писмено заявление; разучаватъ се пиески; уредена е читалня; съставя се инвентара на кооперацията; издава се вестниче.

Особено внимание заслужава издаването на вестниче. Къмъ единъ отъ анкетнитѣ листове е приложенъ единъ брой отъ вестниче, издавано отъ ученическата кооперация въ с. Дра-

гоево (Преславско). Вестничето е озаглавено „Ученическа пробуда“ и има следното съдържание:

1) Кооперативни прояви въ стопанския животъ на селянина — една доста дълга статийка, свободно съчинение, авторътъ ӥ е ученикъ отъ II класъ.

2. Какъ образувахме нашата ученическа кооперация — комбинирана работа на една ученичка и единъ ученикъ — двамата отъ III кл.

3. Моето отечество (свободно съчинение) отъ второкласничка.

4. Единъ есененъ день (свободно съчинение) отъ третокласничка.

5. Село Драгоево (св. съчинение) отъ първокласничка.

6. Единъ позивъ отъ името на ученическата кооперация до ученицитѣ отъ прогимназиитѣ на Преславска околия.

7. И най-после една кратка бележка отъ учителя-ржководитель на кооперация, относно назначението на вестника.

Ясно е, че езикообучението въ училището ни се представя при едно ново положение: то намира своята основа въ естествената функция на езика, именно въ службата му на жизненитѣ взаимоотношения и на самото езиково творчество. Само въ такъвъ случай то ще се освободи отъ безплодното преливане пусто въ празднo.

д) По предметно учение и естествознание сж използувани: дружествения животъ; зеленчуковата, овощната и цвѣтни градини; разсадника и опитното поле; екскурзиитѣ; сбиркитѣ; кооперативния пчелинъ.

е) По история: библиотеката; историческия музей; екскурзиитѣ до исторически мѣста.

ж) По вѣроучение: разкривано е сходството въ моралната сжщина на кооперацията и учението на Христа.

з) По геометрия: размѣрването на опитното поле и др. случаи.

и) По ржчна работа и тѣлесно възпитание: набавятъ се помагала, материали, инструменти, уреди и пр.

к) По пѣние: разучаване кооперативния химнъ и кооперативни маршове.

Ето и броятъ на ония ученически кооперации, които сж използувани за обучението по различнитѣ предмети:

По смѣтане	187	уч. кооперации;
По родинознание, отечествознание, гражданско учение, кооперативно дѣло	93	„
По нравоучение	40	„
„ езикообучение	35	„
„ предметно учение и естествознание	35	„

По история	10	уч. кооперации
„ вѣроучение	6	„
„ геометрия	4	„
„ ржчна работа и тѣлесно възпитание	14	„
По пѣене	4	„
„ всички предмети	2	„

Отъ изложеното до тукъ се вижда, че ученическата кооперация може да създаде, съ своята по-пълна и разнообразна дейность, благоприятни условия за конкретно, активно, полезно и приятно обучение по всички почти учебни предмети.

Нейното образователно значение се отнася, естествено, и до възпитанието, въ връзка съ което е и следниятъ въпросъ:

2. Какъ се използува кооперацията за възпитанието и какви сж резултатитѣ?

а) По отношение поведението и дисциплината въ училището.

Тукъ на първо мѣсто трѣбва да споменемъ другарския сждъ, уреденъ при 35 ученически кооперацип. Въ нѣкои отъ дружествата самиятъ управителенъ съветъ е натоваренъ съ грижата да следи за поведението и дисциплината на своитѣ членове. При това самитѣ членове си поставятъ като задължение да бждатъ примѣрни ученици. За членове на кооперацията не се приематъ деца съ лошо поведение, а въ управата се избиратъ най-примѣрнитѣ. Самитѣ членове се взаимно контролиратъ, а приучването имъ да изпълняватъ задълженията си къмъ кооперацията създава дисциплина, привичка къмъ редъ и дисциплина сжщо и въ самото училище. Не малко допринася за това редътъ въ дружественитѣ събрания, особено образцово поддържания редъ въ магазинчето.

Нѣкои ученически кооперации сж поели изцѣло грижата за дисциплината въ училището.

Относно това дали наистина се получаватъ резултати въ смисълъ на подобрение дисциплината и поведението въ самото училище, има доста положителни отговори. Ето единъ — два отъ тѣхъ: „При наличностьта на ученическата кооперация поведението и дисциплината сж се подобрили“. „Ученицитѣ отъ ученическитѣ кооперации сж най-дисциплиниранитѣ“.

б) Създаване привички и чувства на дружелюбие, сътрудничество, взаимопомощь, зачитане общото, трудолюбие и пр.

Въ отговоритѣ си по тая точка ржководителитѣ посочватъ като на срѣдство за създаване въпроснитѣ привички и чувства различнитѣ дейности и прояви, за които по-горе е направено подробно изложение. Тукъ е по-важно да се подчертае като положителенъ фактъ това обстоятелство, че цѣлата дейность при значителенъ брой кооперации се гради именно съ огледъ тя да се използува за развитие социалното и нрав-

ствено съзнание на децата. По това има стотина отговори и, колкото за постигнатитѣ резултати въ това отношение, тѣ ни сочатъ, че кооперациията и тукъ се е указала полезна.

в) По отношение хигиената.

На много мѣста ученическата кооперация взема деятелно участие въ поддържане хигиената, както и за създаване здравни привички у ученицитѣ. За тая цель при нѣкои кооперации е уредена комисия по хигиена, другаде се избиратъ ученици-хигиенисти, а на трето мѣсто се разчита на взаимния ученически контролъ, къмъ който кооперацията подбужда ученицитѣ.

Стремежъ за поддържане чистотата се подбужда и чрезъ примѣра за образцово поддържаната чистота въ магазинчето, трапезарията и на чистото боравене съ смѣтководнитѣ книжа.

Кооперацията влиза въ сътрудничество съ д-во „Червенъ кръстъ“ за съвмѣстна работа по здравното възпитание на децата.

Резултатитѣ и въ това отношение сѫ на лице. „Кооперацията, пише единъ рѫководитель, е въ състояние да създава привички въ връзка съ хигиената, като личната хигиена на членоветѣ все повече става по-добра, а съ това и общата хигиена се подобрява“.

Въ заключение по тая точка за възпитанието може да се каже следното: Учителитѣ, макаръ и не всички, се стремятъ да използуватъ възпитателната сила на кооперацията, като създаватъ чрезъ нея преди всичко благоприятна срѣда на едно трудово общежитие. При разумна организация на тая срѣда, резултатитѣ идатъ сами по себе.

Учительтъ-рѫководитель членъ ли е на мѣстната кооперация?

Това е последниятъ въпросъ отъ анкетния листъ. Той цели да се разбере доколко рѫководителитѣ на ученическитѣ кооперации сѫ причастни къмъ кооперативния животъ въ страната ни. Естествено, само оня, който силно е срасналъ съ идеологията и практическата деятелность на кооперацията изобщо, може да бѫде неинъ въодушевенъ разсадникъ и съвестенъ деятель въ срѣдата на своитѣ възпитаници. Наредъ съ улесненията и много положителни страни, въ работата на ученическата кооперация има маса дреболии и затруднения или пъкъ опасность отъ злоупотрѣби и еднострaнчиво подчертаване само на нейната материална страна. Затова отъ рѫководителя се иска много търпеливость и постоянна бдителность, особена прецизность въ смѣткитѣ, въодушевена работа и доброволни жертви, чрезъ които качества единствено той ще влѣе духъ и здравина въ детския социаленъ организъмъ — нѣженъ и лесно уязвимъ, както е нѣженъ и уязвимъ всѣки детски организъмъ.

А тия качества могатъ да се предполагатъ въ единъ добъръ кооператоръ и учитель.

Отъ всички 170 учители-ржководители на ученически кооперации, въ селищата на които има нѣкаква кооперация, членове на тѣхъ сж 91, а не членове 79 ржководители. Отъ последнитѣ едни сж членове на кооперации въ други селища, а нѣкои, макаръ и нечленове, проявяватъ интересъ къмъ кооперацията и работятъ за нея. Така че по-голѣмата часть отъ ржководителитѣ сж кооператори и ето защо тѣ малко или много иматъ предъ очи образа на кооперативния идеалъ, за да вѣрваме въ тѣхната преданна служба на тоя идеалъ и срѣдъ децата.

Разборъ

Къмъ разясненията, които сж дадени къмъ всѣки пунктъ отъ анкетния листъ, могатъ да се направятъ следнитѣ общи бележки и добавки, като се посочватъ нѣкои по-очебийни недостатъци или пожелания за по-целесъобразна организация на известни дейности.

1) Ако разгледаме по отдѣлно всѣка ученическа кооперация, ще установимъ, че на много мѣста такава сжществува въ още твърде примитивно състояние. Обикновено онова, което се нарича кооперация, е единъ жгжлъ отъ шкафа или наймного единъ специаленъ шкафъ за ученически потрѣби, разпродавани на ученицитѣ отъ избранъ ученикъ или отъ самия учитель.

2) Между всички дейности на ученическата кооперация най-широко е застжпена търговска работа — доставка и продажба на ученически потрѣби. Причинитѣ за това сж следнитѣ: откриването на магазинче е лека работа, а освенъ това то донася известни излишеци, чрезъ които се осигуряватъ срѣдства за по-нататъшна и по-разнообразна дейность. Найпосле чрезъ откритото кооперативно магазинче се продължава и представя върху грижитѣ на ученицитѣ едно фактическо положение — много учители, за да улеснятъ ученицитѣ и обучението, сж се виждали принудеии да доставятъ на ученицитѣ си пособия, за да ги иматъ тѣ евтини, навреме и по опредѣленъ типъ. Полученитѣ отъ тая доставка излишеци пакъ сж били употрѣбявани за обща полза, но по усмотрението на учителя. Чрезъ оформяването на тия доставки въ кооперативни покупко-продажби се върши се пакъ една полезна работа отъ възпитателно гледище, защото ученицитѣ сами поематъ грижитѣ за своитѣ потрѣби, учатъ се да поржчватъ, да изчисляватъ, да контролиратъ и пр. Не би било полезно, само ако работата на ученическата кооперация спре до тукъ, т. е. ако се ограничи само съ тая дейность, както това е на много мѣста.

3) Въ връзка съ магазинчето могатъ да се посочатъ и други недостатъци. Касае се за времето, презъ което става разпродаването на пособията. Въ нѣкои кооперации се прак-

тикува продажбата презъ всѣко време, дори презъ учебнитѣ часове. Това има между другото и тоя недостатъкъ, че приучва ученицитѣ къмъ лошия обичай да се сѣщатъ за нужднитѣ имъ потрѣби едва когато ще почнатъ работата си въ часъ. А съ единъ установенъ редъ въ работата на магазинчето тѣ биха станали по-предвидливи и редовни.

4) Другъ недостатъкъ е, гдето нѣкои учители принудително заставятъ ученицитѣ да купуватъ пособията си непременно отъ кооперативното магазинче. Умѣстно е да се посочватъ на ученицитѣ задълженията имъ къмъ тѣхнитѣ общи работи, но да се принуждаватъ би било отрицание на единъ основенъ принципъ въ кооперацията — принципа на доброволното и свободно учтстие въ нея.

5) Отъ другитѣ действия по-добре сѫ застѫпени, както това се вижда отъ списъка, спестовностьта и благотворителностьта. Почти въ всички останали дейности дружествата още слабо сѫ се проявили. А кооперацията би придобила особено много отъ образователно гледище едва следъ като навлѣзе въ една по-разнообразна продуктивна работа. Обзавеждането на зеленчукова, овощна и др. градини, отглеждането на буби, поддържането на пчелинъ, застѫпване нѣкои отдѣли отъ скотовъдството и редица още достѫпни за децата дейности трѣбвало би да станатъ обектъ на всички ученически кооперации, както тѣ вече сѫ такъвъ на нѣкои отъ тѣхъ.

6) Съвсемъ малко внимание е обърнато на трапезарията. Шесть ученически кооперации сѫ подпомогнали трапезарията при училището, а само една поддържа своя собствена трапезария.

Една важна задача за ученическата кооперация е да организира въ училището трапезария за всички ученици на кооперативни начала, като децата, поне тия отъ по-горнитѣ отдѣления и прогимназията, вематъ деятелно участие въ приготовлението на храната и обзавеждането на кухнята. Кухнята при ученическата кооперация въ такъвъ случай би станала разсадникъ на полезни знания и навици по домакинство.

А когато се достигне до положение, че часть отъ продуктитѣ за трапезарията могатъ да се набавятъ отъ самитѣ ученици чрезъ работата имъ въ ученическото стопанство, това ще има между другитѣ положителни страни и тая, че ще даде възможность на беднитѣ ученици не съвсемъ на готово да се ползуватъ отъ храна въ трапезарията. Това ще ги освободи отъ унизителното чувство на зависимость отъ благодеянието на другитѣ, като въ замѣна на това ще подхрани тѣхното съзнание за лично достойнство и чувството имъ на социална ценность.

7) Другъ единъ по-очебиенъ недостатъкъ въ живота на ученическитѣ кооперации е практиката на нѣкои рѫководители да записватъ задължително всички ученици за членове на кооперацията. Това, освенъ, че е въ противоречие съ прин-

ципитѣ на кооперацията, но отнема на ученицитѣ, силно преданни на кооперативната идея, възможностьта да работятъ срѣдъ другаритѣ си и ги печелятъ за своето дѣло. Самата ученическа кооперация би спечелила много повече въ процеса на растене и утвърждаване, когато почне съ малко, но убедени свои членове, отъ колкото съ всички ученици, формално само направени кооператори.

8) Нека най-после се посочи, че далечъ още не навсѣкѫде кооперацията се използува съ огледъ прѣката задача на училището да обучава и възпитава. А по-горе можахме да видимъ, че за тия задачи на училището, кооперацията дава богатъ материалъ и срѣдства за постигането имъ. Още е рано на нея да се разчита много, но тя действително може да изиграе ролята на единъ сериозенъ опитъ за реформиране учебно-възпитателната работа. Отъ анкетата, обаче, не личи подобно схващане за кооперацията въ голѣма часть измежду рѫководителитѣ

3. Възможности въ бѫдеще

Най-напредъ може смѣло да се признае, че ученическата кооперация има богати възможности. Увѣреностьта въ това почива върху даннитѣ, които за значителна часть отъ кооперациитѣ сѫ вече фактъ. Онова, което представлява особено значение, то е, че, възможноститѣ за развитие и обогатяване на ученическата кооперация сѫ неизчерпаеми. Това ни внушава дългия списъкъ отъ различни дейности. Едва ли една ученическа кооперация би могла да обхване това разнообразие. Но затова пъкъ тя винаги ще стои предъ нови задачи. Това особено подхожда на тоя бързо обновяващъ се човѣшки съставъ въ училището, защото за всѣки новъ приливъ отъ ученици винаги ще има нови работи и никога новитѣ ученици не ще престанатъ да бѫдатъ активни въ обогатяването и усъвършенствуването на училищната си задруга.

Образователни възможности на ученическата кооперация

а) Пригодность къмъ нашитѣ условия.

Между възможнитѣ въведения съ цель да се подобри и реформира нашето училище, особено селското училище, ученическата кооперация е сравнително най-пригодна къмъ нашитѣ условия. Приемайки и нея като единъ опитъ да се внесе духъ на свежесть и обновление въ живота на училището, ние трѣбва да ѝ признаемъ нѣкои предимства предъ други опити въ тая насока, предимства обуславящи се отъ специфични наши условия. Ето кои нѣща може да имаме предвидъ:

1. Ученическата кооперация е едно копие на живота, който заобикаля училището. Рѣдко се намира у насъ селище безъ кооперативно сдружение, което малко или много да не е обхва-

нало различни прояви на живота. Това обстоятелство прави отъ ученическата кооперация едно напълно понятно дѣло за ученицитѣ, които по пѫтя на подражанието чрезъ своята кооперацийка живѣятъ въ непосрѣдственъ контактъ съ заобикалящия ги животъ.

2. Ученическата кооперация сама си разрешава единъ отъ най-труднитѣ въпроси при всѣко нововъведение въ училището — тоя за материалнитѣ срѣдства. Това е твърде важно за насъ, като се има предвидъ липсата на материални срѣдства въ нашитѣ общини дори за посрѣщане на ежедневнитѣ нужди на училищата.

3. Тя почва своя животъ съ най-елементарни дейности и може постепенно да се разраства. Тая постепенность въ развиване дейностьта на ученическата кооперация прави последната напълно подходяща за силитѣ на учителя, който, по пѫтя на последователенъ и всѣкидневенъ опитъ въ кооперацията, ще повиши своя интересъ къмъ много отъ педагогичнитѣ проблеми и стремежа си къмъ нови опити и успѣхи.

б) Значението ѝ за стопанската ни и обществена култура.

Наредъ съ изтъкнатото по-горе, че ученическата кооперация, като реформенъ опитъ въ нашето училище, е пригодна къмъ нашитѣ условия, къмъ материалнитѣ възможности на училището и педагогическия уровенъ на нашия учитель, тя е особено ценна съ два свои белега: чрезъ нея въ образователната работа на училището се подчертава стопанско-трудовия и социаленъ елементъ—двета сѫществени страни на кооперацията.

Чрезъ вмъкване стопанския трудъ въ училището, последното ще има възможность да упражни полезно влияние върху манталитета на нашия селски стопанинъ, като подложи на възпитателно въздействие подрастващитѣ поколѣния на селото още отъ училищната възрасть, насаждайки у тѣхъ интересъ и съзнателно отношение къмъ проявитѣ на стопанския животъ. Знае се, че въ това отношение нашиятъ селянинъ се намира още подъ влияние на традицията; рутината скова неговото по-активно, творческо участие въ стопанското му битие, липсва му съобразителность и бърза приспособяемость къмъ непрекѫснатитѣ промѣни въ стопанския животъ и ето защо той почесто става жертва на стопанскитѣ условия, отколкото тѣхенъ разпоредитель. Внасянето повече култура въ тоя дѣлъ отъ живота на нашия народъ не може да не бѫде една сериозна задача на училището.

Но не по-малко важно е значението на ученическата кооперация и като срѣдство за общественото възпитание на народа. Бидейки една истинска трудова общность, тя съ това става школа за социално възпитание. Ученическата кооперация е пѫть къмъ трудовото училище; тя е колективъ, който се обединява отъ общи задачи и действия, следователно, тя прави училището мѣсто за обществено възпитание. Тя предлага

на ученицитѣ различни и безброй поводи за сътрудничество, самопомощь, преследване обща цель, осъзнаване цената на солидарностьта и сдружаването изобщо и по единд практиченъ и понятенъ за детето пѫть развива неговата социална природа. Като се има предвидъ така ясно чувствуваната необходимость отъ обществено възпитание на нашия народъ и въ връзка съ това — възложената голѣма задача на училището да даде това възпитание, съвсемъ справедливо и умѣстно можемъ да дадемъ важно мѣсто на ученическата кооперация като на най-подходящъ методъ за гражданско възпитание.

в) Смислена и конкретна дейность като основа на обучението и възпитанието.

Както съ внасянето и по-силното подчертаване на стопанския елементъ вь работата на училището, така сѫщо и съ значението си за социалното възпитание, ученическата кооперация свързва училището ни съ най-сериознитѣ проблеми на нашия животъ. Съ това остава вѣрно на основния постулатъ на всѣко образовение — non scholae, sed vitae discendum. Но наредъ съ това, ученическата кооперация служи като сполучливо изграденъ мостъ и между детето и училището. Тая връзка между училището и детския миръ тя създава съ своята конкретна и смислена, целесъобразна и изпълнена съ значение дейность. Тя служи преди всичко за задоволяване нуждитѣ на децата и на свързанитѣ съ тѣхъ интереси. Тѣ съставляватъ срѣдище на нейната дейность. Но тѣ могатъ да станатъ такова и на образователната работа. Хиляди ще бѫдатъ случаитѣ, когато детето ще учи и ще се възпитава чрезъ дейность, потрѣбностьта и цельта на която то ясно съзнава. Въ работата на своето вѫтрешно изграждане то ще следва естественитѣ закони на всѣка дейность у човѣка. „Най-сетне, казва Клапаредъ, човѣкъ винаги действува, подтикванъ отъ нужди и интереси. Защо да не зачитаме този законъ, когато е въпросъ за детето, а да го караме да работи безъ дейносьта да отговаря на нѣкаква вѫтрешна нужда? (Ед. Клапаредъ — изъ предговора къмъ книгата: Училището и детето отъ Дж. Дюи).

„За умствения и нравственъ растежъ на детето е небходимо то да се възпитава въ атмосфера, кѫдето предметитѣ иматъ обществено значение. Всѣко знание за детето е толкова по-близо и по-реално, колкото повече то се учи като участвува въ общия животъ, въ създаденитѣ социални отношения“ (Дж. Дюи — Бѫдащето училище, стр. 34). Атмосферата, която създава ученическата кооперация е именно атмосфера на общъ животъ и социални отношения. И при тая атмосфера „нѣщата сѫ прости и напълно достѫпни, благодарение на очевидностьта на тѣхното назначение“ (пакъ тамъ стр. 37). „За да може личностьта да се прояви напълно и правилно, трѣбва да се знае цельта и срѣдствата, съ които разполага“ (Дж. Дюи — Училището и детето, стр. 38). Въ противенъ случай „Усилието

само заради усилието, за култивиране у детето на способностьта и привичката да надвива себе си, е единъ психологиченъ абсурдъ въ детската възрасть, та и у възрастнитѣ“ (Д. Кацаровъ — Пед. перспективи, стр. 49). „Работата на ученика ще бѫде улеснена, ако, когато се учи на нѣщо, му се показва каква полза принася то въ обикновения всѣкидневенъ животъ“. „Трѣбва да се учатъ момчетата само на онова, що служи за очевидна полза“. (Коменски — Велика дидактика, стр. 136, 137).

Всѣко учение трѣбва да бѫде само отговоръ на въпроси, които самиятъ животъ поставя. Ученическата кооперация, внасяйки живота въ училището, внася и въпроситѣ, които той поражда. Съ своята разнообразна трудова и организационна дейность, ученическата кооперация става срѣда, въ която се пораждатъ маса въпроси, разрешаването на които изпълня съ смисълъ образователната училищна работа. По своята психологична сѫщина всичко което се преподава на детето въ връзка съ нуждитѣ му и нуждитѣ на детската трудова задруга „е интегрирано въ динамичния крѫгъ, който свързва действието съ задоволяването на една нужда на образоващия се или разрешението на една задача на нагаждане, поставена предъ него въ даденъ моментъ“ (Д. Кацаровъ — Педагогията като самостойна наука, стр. 100).

Заедно съ тая смисленость, целесъобразность и значение на всичко, което децата учатъ и вършатъ, се реализира и една действителна конкретность. Защото „за детския умъ, както и за ума на първобитния човѣкъ, близко и конкретно е това, което може незабавно да бѫде използувано за задоволяване на жизнена нужда“. (Гесенъ — Основи на педагогията, 128). Съвсемъ вѣрно казва Дюи: „Преподаването на аритметика не става по-конкретно само за това, че се ползува отъ клечки, бобове или точки; а когато ясно сѫ възприети употрѣбяването и свойствата на числовитѣ отношения, тогава идеята за числото става конкретна, дори ако сме се ползували само съ цифри (пакъ тамъ, стр. 128).

Но както това се вижда отъ изложението по-горе, ученическата кооперация предлага, за целитѣ на обучението, изобиленъ конкретенъ материалъ и въ духа на нагледностьта, за която ни говори традиционната дидактика. Имаме богатъ нагледенъ материалъ по всички почти учебни предмети, а особено за реалнитѣ, които не могатъ да се преподаватъ освенъ чрезъ сѣтивна нагледность. При това тая нагледность се осѫществява при най-естествени условия, съ естествени обекти, при детската активна работа. Такава нагледность ни дава зеленчуковата градина, разработена отъ самитѣ ученици, сѫщо овощната градина, различнитѣ други дейности, екскурзиитѣ и т. н.

г) Кооперацията като обединяващо начало на всички прояви въ училището.

Предъ ученическата кооперация стои една важна задача, която тя единствено най-добре би могла да разреши: да обхване всички ученически прояви въ училището въ една обща организация. Има ръководители, които не сѫ чужди на тази идея и това може да се види отъ списъка на проектиранитѣ дейности.

Отъ цѣлата дейность на кооперацията се вижда, какъ тя, при по-напреднало развитие, е включила вече много отъ училищнитѣ прояви и обхванала задоволяването на сѫщо много негови нужди. Така, тя поема грижата за поддържане дисциплината и хигиената въ училището, неговата украса, урежда забави, отъ нея изхождатъ инициативи за коледуване и лазаруване, тя урежда училищно стопанство, издава вестниче, устройва екскурзии, подпомага бедни ученици, създава библиотека съ читалня и т. н.

Общностьта на тия дейности за всички ученици премахва разграничителната линия между отдѣленията и класоветѣ.

Обикновено въ всѣко училище сѫществува повече отъ едно дружество, най-често това сѫ д-во „Червенъ кръсть", юнашко д-во, въздържателно д-во, християнско д-во и т. н. Не рѣдко дейностьта на тия дружества се провежда некоординирано, а нѣкѫде дори изниква антагонизъмъ между тѣхъ. Навѣрно би било възможно всички тия дружества да се обединятъ около единъ центъръ и най-подходящъ центъръ би била кооперацията. За възможностьта на това говорятъ направени опити, а и следниятъ проектъ на единъ ръководитель: за бѫдаще той мисли да създаде поддѣления на кооперацията: юнашка чета, християнско д-во, футболна дружина, въздържателно д-во и театрална трупа. — Всѣка секция би могла да има достатъчно свобода, за да постига своитѣ специфични цели.

Достигнато всичко това, ние вече можемъ да си представимъ училищния животъ като едно идеално организирано единство. Въ тъй организираното общежитие ние имаме зародиша на бѫдащия социаленъ животъ, проникнатъ отъ идеята за висша хармония и справедливость. При това органическо устройство на училищната срѣда детето се формира най-правилно като нравствено и социално сѫщество. При тая обстановка, въ която детето живѣе като органическа часть отъ едно цѣло и въ която всички външни дразнители, съставляващи образователното съдържание, идатъ въ своята оргаииченска спойка както помежду си, така и съ нуждитѣ на самото дете, се разрешава по най-идеаленъ начинъ проблема за цѣлостность въ образованието. Цѣлостното, органическо устройство на детската душа намира въ цѣлостното устройство на външната срѣда единъ постояненъ укрепитель и хармонизиращъ факторъ, за да израстне то въ здрава и хармонично развита личность. „Колкото по-голѣма свързаность и единство представлява срѣдата, толкова по цѣлостно, нормално и здраво ще бѫде и образованието". (Д. Кацаровъ — Педагогията като самостойна наука, 100).

4. Заключение

Въ заключение, като сѫщина на ученическата кооперация може да посочимъ това: Чрезъ нея се внася, въ неговата пълнота и разнообразие, живота въ училището. Съ ученическата кооперация, съ нейното правилно провеждане въ училището, бихме постигнали идеално подобие на най-важния отъ образователно гледище жизненъ факторъ — семейството. По тоя начинъ бихме внесли квасъ отъ образователната сила на домашното огнище. Защото истината, така ярко изразена още отъ Песталоци, че „домашното огнище — това е училището на човѣчеството“ си остава все още въ сила Народоото школо, за да продължи дѣлото на здравото домашно образование, трѣбва да се организира по подобие на домашния битъ, съ неговитѣ общи и ежедневни интереси, за труда и взаимната помощь между членоветѣ на челядьта, съ забавитѣ и поученията му, които, въ своята цѣлость, създаватъ атмосферата на духовенъ растежъ и тѣлесно закрепване на детето.

Тая атмосфера на взаимность, трудъ, забави и поуки би могла да се пренесе въ училището чрезъ дѣлото на ученическата кооперация, като последната разшири сферата на челядната кооперация къмъ по-голѣмия кръгъ на другарството и обществото. Въ образа на ученическата кооперация бихме могли да виждаме едно отъ най-важнитѣ педагогични срѣдства за съживяване и култивиране духовнитѣ и физически връзки на народа къмъ неговия общъ домъ — отечеството и да събудимъ у него съзнание и стремежъ за сътрудничество съ всички други народи.

Въ това е заложено нравственото величие на детската кооперация.

ЛИТЕРАТУРА ЗА УЧЕНИЧЕСКИТѢ КООПЕРАЦИИ

а) Съчинения:

1. Проф. Д-ръ Тотомианцъ — Ученически кооперации, София, 1932,
2. Мила Коджабашева. Единъ методъ на новото възпитание-училищни кооперации, София, 1933.
3. Г. П. Минчевъ — Ученически кооперации, София, 1936.
4. Шарлъ Жидъ — Кооперацията и основното училище, София, 1931.
5. Д-ръ А. Ивановъ — Насоки къмъ кооперативно възпитание.
6. M. Profit — La cooperation à l'école primaire.

б) Статии:

1. Р. Карагьозова — Ученически кооперации сп. Просвѣта, год. I., кн. 6.
2. Ст. Пѣевъ — Ученическитѣ кооперации като възпитателно срѣдство сп. „Училищенъ прегледъ", год. 36, кн. 2.

БЪЛГАРСКИ ПРЕВОДИ НА АНТИЧНИ АВТОРИ ОТЪ 1800—1900 ГОД.*

Отъ Христина Бетева

Предговоръ

Настоящата работа има за задача да събере българскитѣ преводи отъ старогръцки и латински езикъ, направени презъ периода отъ 1800—1900 г. До сега подобенъ опитъ не е предприеманъ и би билъ отъ полза за всѣки, който се интересува отъ казанитѣ преводи, понеже въ повечето случаи тѣ сѫ пръснати изъ разни библиотеки и затова не сѫ всѣкога подъ рѫка. Освенъ това, така събрани преводитѣ даватъ една ясна картина за интереса, който сѫ будѣли произведенията на древнитѣ писатели и философи преди и следъ освобождението и за ролята, която сѫ играли въ нашето възраждане.

За издирване на преводи, печатани като отдѣлни книги си послужихме главно съ книгописа на А. Т. Баланъ,[1] а за намиране на преводи печатани въ разни списания прегледахме още всички литературни списания по „Описъ на българскитѣ периодични издания въ Народната библиотека въ София отъ 1844—1900 год.“ Отъ вестницитѣ, дадени въ сѫщия описъ, прегледахме нѣкои отъ по-известнитѣ старопечатни като: „*Дунавски лебедъ*“, „*Дунавска зора*“. „*Македония*“ и др. Оказа се, че и въ тѣхъ сѫ помѣствани преводи. Така въ в. „*Вѣкъ*“ е печатанъ преводъ на I-ва пѣсень отъ Илиадата.[2] Но преглеждането на останалитѣ вестници изоставихме, понеже поради голѣмия имъ брой и смѣсено съдържание, откриването на преводитѣ е свързано съ много трудности и изисква много време. Отъ преводитѣ, дадени въ книгописа на А. Т. Баланъ, не можахме да намѣримъ следнитѣ номера:

№ 9712. Плутархъ. Плутархъ херѡнейскагѡ слово ѡ воспитанiи дѣтей. На словенскiй языкъ преложилъ Iѡаннъ Ру-

---

* Представилъ проф. В. Бешевлиевъ.

[1] Български книгописъ за 100 години 1806—1905, материали събра и нареди *А. Теодоровъ Баланъ*; Други добавки и оправки къмъ „Български книгописъ за 100 години“ съобщава *Н. Начовъ* 1911; Трети добавки и оправки къмъ „Български книгописъ за 100 години“ *Н. Начовъ* 1925.

[2] Вж. стр. 62.

кословъ родомъ сербинъ и издалъ въ Будимѣ 1808. Нынe же второ издается въ Кωнстантiнопли въ тvпографiи Патриаршеской 1844 год.

№ 14437. Езопъ избрани басни (Враца ?) год. (?)

№ 9208. Плутархъ. Александъръ Великий Македонский царь. Исторически разказъ [Отъ Плутарха]. Преводъ Търново 1886 г.

№ 3790 на „Други добавки“. Епиктетъ и други философи отъ школата на стоицитѣ. Полезни мисли отъ руски Богданъ 1897.

Горнитѣ книги не сѫ отбелязани въ каталозитѣ на Народната библиотека, нито въ тѣзи на библиотеката на Академията на наукитѣ, нито на Университетската библиотека.

Дължа да изкажа тукъ голѣмата си благодарность на директора на Народната библиотека г. Райчо Райчевъ, който съ готовность ми разреши да използувамъ библиотечния имотъ и разпореди да имамъ на разположение всички необходими книги. Съ това ми бѣ улеснена извънредно много работата.

I

Както е известно, първиятъ опитъ за борба съ чуждото иго е направенъ у насъ не съ орѫжие, а чрезъ просвѣта — „орѫжието на науката противъ невежеството: безумна, но упорита борба на свѣтлината противъ тъмнината.[1]“ Българското Възраждане е особено тѣсно свързано съ гръцко-българскитѣ културни отношения. Презъ XVIII—XIX в. гърцитѣ иматъ своето възраждане и сѫ влияели на българитѣ много силно съ просвѣтата си. По Европейска и Азиатска Турция цъвтятъ гръцкитѣ училища, въ тѣхъ се изучава старогръцки, древната литература и философия. Въ тѣзи училища постѫпватъ много български младежи и тамъ се запознаватъ съ класическата гръцка литература. Като примѣръ за това нека приведемъ Ив. Добровски, който още на 7 год. постѫпва въ училището на Николакия въ родния си градъ Сливенъ, гдето четѣли Езоповитѣ басни на старогръцки и ги превеждали на новогръцки. Четѣли още класици изъ многотомната енциклопедия на Патуса, която започвала съ „Диалозитѣ на мъртвитѣ“ отъ Лукиана, избрани кѫсчета отъ Ксенофонта, Плутарха и пр. Въ Куручешменското училище пъкъ, възпитаници на което сѫ били Гаврилъ Кръстевичъ, Филипъ Велиевъ, Д. Т. Душановъ и много други просвѣтни дейци презъ нашето възраждане, сѫ чели Аристофановитѣ „Облаци“, „Богатството“ и мн. др.[2] Чрезъ контакта си съ гърцитѣ, у които народностното чувство било много силно развито, и чрезъ просвѣтата българитѣ добиватъ

---

[1] *М. Д. Балабановъ.* Гаврилъ Кръстевичъ София 1914, стр. 16

[2] Вж. писмото на Гаврилъ Кръстевичъ до Р. Поповичъ у Балабановъ, Гаврилъ Кръстевичъ, стр. 132.

съзнание за своята стойность. Въ България се отварятъ първитѣ училища още презъ втората половина на XVIII в. Въ тѣхъ, освенъ черковно служебни книги, четѣли и различни нравствено-поучителни.

Едно отъ първитѣ мѣста въ това отношение заематъ Езоповитѣ басни. За да се направи достѫпно четенето на подобни произведения, станало нужда да се преведатъ на български и така се създаватъ първитѣ преводи. Обикновенно съ тази работа се заемали учителитѣ и преводитѣ имъ въ рѫкописъ били четени и изучавани отъ ученицитѣ. Първиятъ, който е превеждалъ у насъ Езопови басни, е билъ Софроний Врачански. Както се вижда отъ автобиографията му, тойималъ непреодолимото желание да напише „нѣколко книжки“ на български езикъ за поучение на съотечественицитѣ си. Затова третата часть на Софрониевия сборникъ[1] отъ Враца 1802 год. съдържа превода на 147 басни отъ Езопа. Преводътъ е направенъ отъ старогръцки, което доказа М. Попруженко[2] и което поддържа и Боянъ Пеневъ. Попруженко привежда за примѣръ следната басня отъ сборника, която отговаря на № 135 отъ изданието на *C. Halm* Fabulae Aesopicae. Lipsiae. 1929

*Козелъ и волкъ (№ 119 нал. 67 об.)**

Единъ козел' стоял' високо довол'но на единъ камен и волко минувалъ отдолу подъ камено а козелу ваченал' да го пцува, и да му са смѣи и волко са обарналъ и река му. Ты ме не псувашь, а ми мѫ ψува мѣсто гдето ты стоишъ.

Ето и гръцкиятъ тексъ:

Ἔριφος καὶ Λύκος

Ἔριφος ἐπί τινος δώματος ἑστώς, ἐπειδὴ λύκον παριόντα εἶδεν, ἐλοιδόρει καὶ ἔσκωπτεν αὐτόν. ὁ δὲ λύκος ἔφη ὦ οὗτος, οὐ σύ με λοιδορεῖς, ἀλλ' ὁ τόπος.

Другъ преводъ на Езопови басни, останалъ въ рѫкописъ е този на Неофитъ Рилски[3]. „Езопа Фригийскаго всѣмъ знаема Басни съ житиемъ. Преведоша се на славянскій языкъ для опыти и забави[4]“. Неофитъ Рилски ги е превелъ вѣроятно презъ време на учителството си.

Първото отдѣлно печатно издание на Езопови басни въ преводъ е по всѣка вѣроятность излѣзлото презъ 1852 год.

---

* Поради липса на съотвответни буквени знаци, както този текстъ, така и нѣкои отъ следващитѣ не сѫ наредени споредъ правописа на оригиналния текстъ.

[1] Този сборникъ-рѫкописъ се пази въ Народната библиотека подъ № 211.

[2] *М. Попруженко*, Очерки по исторіи возрожденія болгарскаго народа Ж. М. Н. Пр. 1906 II часть, стр. 346.

[3] *Б. Пеневъ*. История на новата бълг. литература. Томъ II стр. 497.

[4] Пази се въ библотеката на Рилския монастиръ.

въ Бѣлградъ подъ заглавие: Басни есоповы и ѿ предобучéній Афѳоніа мудреца и Гаврия éллина четверостишна. Съ еллинскаго на славенскій діалектъ въ ползу и оупотрѣблéніе Славено-болгарскихъ отрокѡ́въ. Преведени отъ Јѡанна Еммануиловича Славено-Бо́лгарскаго оучителѧ Татаръ-Пазарджичанина а печатани съ иждивенїемъ Найдена Јоанновича поклонника Татаръ-Пазарджичанина. Издáнїе пéрво. Въ Бѣлградѣ. Въ правителственѣй Книгопечатнѣ. аѡив, індікта I. мѣсеца ᾿Іоуніа.
Баснитѣ сѫ преведени отъ старогръцки на черковно-славянски. Езикътъ имъ е доста труденъ за четене и разбиране.

Ето какъ И. Еммануиловичъ е превелъ баснята Λέων καὶ Βάτραχος № 248 въ изданието Halm.

Левъ и жаба

Лéвъ оуслышавъ нѣкогда жáбу вели́ко (вéлїимъ глáсомъ) вопїющу, обратиcѧ на глáсъ (ко глáсу), мнѧ вели́ку нѣкоему быти: Пождáвъ же мáло іакѡ ви́дѣ іо исходѧщу ѡт езера, приступи́въ къ нéи попрà (потоптà іѧ ногáми).

„Бáснь іавлѧетъ, іакѡ неподобáетъ прéжде видѣнїѧ слу́хомъ едúнымъ (самымъ) смущáти ся.

Λέων καὶ Βάτραχος

Λέων, ἀκούσας ποτὲ βατράχου μέγα βοῶντος, ἐπεστράφη πρὸς τὴν φωνήν, οἰόμενος μέγα τι ζῷον εἶναι. Προσμείνας δὲ μικρόν, ὡς εἶδεν αὐτὸν προελθόντα τῆς λίμνης, προσελθὼν αὐτὸν κατεπάτησεν.

Ὁ λόγος δηλοῖ, ὅτι οὐ δεῖ πρὸ τῆς ὄψεως δι' ἀκοῆς μόνης ταράττεσθαι.

Презъ сѫщата 1852 год. излиза и въ Букурещъ преводъ на Езопови басни отъ П. Р. Славейковъ. „Езопови басни превелъ и наредилъ П. Р. Славейковъ. Букурещъ. Въ книгопечатната у святая Митрополія 1852 г.“.

Какво значение сѫ давали на такива книги виждаме тукъ отъ посвещението, което прави П. Р. Славейковъ на „Родолюбивы Господинъ Маринчо Петровъ“. Въ него се открива причината, която го е подтикнала къмъ този трудъ, а именно: „вашитѣ разговори и намѣрения за образование-то на нашій родъ. Роди се въ менъ мысль, и търсяхъ средство, като сынъ на Злочеста-та Българіа, да ви покажа за това благоразумието си, и да обявя на свѣта добросклонното ви сърдце и голѣмата ви ревность за Българско-то просвѣщеніе“.

Славейковъ[1] както виждаме отъ самото посвѣщение на книгата, увлеченъ отъ просвѣтния устремъ на времето си и проникнатъ дълбоко отъ своя дългъ да обучава и поучава, е превелъ Езоповитѣ басни на чиста и хубава българска речь.

---

[1] *Б. Пеневъ.* История на новата бълг. литература. Томъ IV часть I стр. 446 и сл.; вж. и библиот. „Български писатели“. Томъ II стр. 105—172 и сл. статия отъ Б. Цоцовъ.

Младиятъ педагогъ (въ 1852 год. Славейковъ е билъ учитель въ Трѣвна) е искалъ да улесни учителитѣ въ тѣхната работа и затова е напечатилъ превода на Езоповитѣ басни. Отъ какъвъ езикъ е правенъ преводътъ, не е съобщено, но е много вѣроятно да е отъ руски. Въ края на книгата сѫ обяснени много руски думи обикновено съ турски напр.:

[1] „вѣтвичка = малко клонче, шубрачка"

„корыстъ = оберъ, плячка, келепиръ" и др.

Следъ Езоповитѣ басни сѫ напечатани въ стихове добре известнитѣ „Пѣтель и елмазъ", „Щурецъ и мравка", „Баба", „Боденичарь", „Свѣтливото чървиче" — оригинални и преводни басни отъ Крилова и Лафонтена. Ето какъ е преведена отъ Славейковъ баснята

Львъ и жаба[2]

Львъ чулъ еднъжъ жабѫ-тѫ че выка много, упѫтилъ сѫ къмъ гласа, мыслѫлъ да е нѣкое голѣмо животно. Почакалъ малко, и като іѫ видѣлъ че искочи отъ барата престѫпилъ и іѫ смазалъ.

Не трѣбва отъ чуваніе само да сѫ плашимъ.

Две години по-късно въ 1854 год. излиза още единъ преводъ на Езопови басни. „Есопа фрагійскаго баснотворца басни или приказки. Списаны убо по Еллински отъ самаго того Есопа, а отъ Еллински преведены на Славено-Българскіи езыкъ отъ Райно Поповича П. С. Еллино-греческаго учителя отъ Карлово, а родомъ отъ Жеравна. А напечатани сосъ иждивеніе на Хаци Найдена Іовановича Татаръ-Пазарджичанина, и на свѣтъ изданы въ полза Българскаго юношества. Издание първо. Въ Белградъ. Въ Княжеско Сербскѫ-тѫ Книгопечатнѫ 1854 год."

Отъ самото заглавие можемъ да научимъ много нѣща. Преди всичко, че книгата е „на свѣтъ издана въ полза на Българскаго юношества". И тука е подчертано твърде ясно, че книгата се издава за полза и поука на младежьта и то предимно за ученицитѣ. И тукъ преводачътъ е учитель. Райно Поповичъ, единъ отъ най-голѣмитѣ елинисти въ първата половина на миналия вѣкъ, получилъ класическо образование въ гръцкия лицей въ Букурещъ (τὸ ἐν Βουκουρεστίοις Ἡγεμονικὸν Γυμνάσιον) нареченъ още „Бейската академия", е билъ най-ревностенъ разпространитель на старогръцкия езикъ у насъ. Тълкувалъ е съ ученицитѣ си старогръцки автори, превеждалъ имъ ги на новогръцки, а на по-неопитнитѣ и на български

---

[1] Басненикъ стр. 118.

[2] Басненикъ стр. 15.

[3] За Р. Поповичъ вж. *Б. Пеневъ.* История на новата бълг. лит. Т. III стр. 521—546; *М. Балабановъ.* Гавриилъ Кръстевичъ стр. 37—53.

Преводътъ е снабденъ съ кратка биография на Езопа и нѣколко илюстрации въ текста. Отличенъ познавачъ на старогръцкия езикъ Р. Поповичъ е превелъ 151 Езопови басни отъ оригинала. Броятъ, изборътъ и редътъ на баснитѣ тукъ е еднакъвъ съ тѣзи на И. Емманоиловичъ, но езикътъ е много по-близъкъ до говоримия. Ето какъ Р. Поповичъ е превелъ баснята:

Лéвъ-а и Жáба-та

Единъ Лéвъ чýлъ веднáшъ еднѫ Жабѫ, че кречáла велегла́сно, помыслилъ си, че трéба да é нѣкое голѣмо животно. За товà отишéлъ по гласъ-à да гò вйди. Катò постоіалъ мáло, и видѣлъ Жáбѫтѫ, че излѣзла вънъ отъ бла́то-то, онъ отишелъ и іѫ стапкáлъ, па си отишéлъ.

Обявлява Прйказка-та: че предй да вйдимъ, не трéба да сѫ плáшимъ.

Езоповитѣ басни като интересно и поучително четиво си оставатъ винаги ценни. Следъ освобождението много басни сѫ били печатани изъ разни списания, но предимно въ учебницитѣ, преразказани и побългарени.

Въ 1891 год. е излѣзла една книжка съ заглавие: „Езопови басни“ отъ Ар. Евалда. Прѣводъ отъ руски 1891. Печатница А. Мазенковъ — Хасково“. Но това не сѫ Езопови басни, а само една руска преработка, въ основата на която е легнала една Езопова басня.

Въ 1898 год. излиза единъ новъ преводъ на Езопови басни. „Есопъ поучителни басни съ 8 картини и прибавление на една картина отъ Х. Дърмондъ. Прѣвелъ Н. Ц. Влаховъ. Ловечъ издание и печатъ на Драголъ Мичевъ 1898 г. Картинитѣ тукъ сѫ сѫщитѣ, както въ книгата на Р. Поповичъ. Даденъ е кратъкъ предговоръ къмъ читателитѣ, който ни запознава съ баснитѣ и Езопа като пръвъ баснописецъ. Изтъкнато е и значението на баснитѣ. „Баснитѣ сѫ полезна наука — въ тѣхъ се намѣрва философия и благонравие; тѣхъ сѫ употрѣбявали всички народи и въ най-стари времена“. Изказано е и съжаление, че басни малко се превеждатъ, печататъ и пишатъ. „Есоповитѣ басни прѣди 15—20 год. врѣме се напечатани, криво-лѣво, нъ днесъ никакъ не се виждатъ. Тукъ тамъ се виждатъ нѣкои изъ вестницитѣ преведени, нѣкои написани, нъ и тѣ за зла честь не сѫ събрани. Като ми е цельта да се четатъ повече, написахъ ги въ кѫси темички, за по-лесно запомнюване“.

Отъ какъвъ езикъ е „написалъ“ баснитѣ, преводачътъ не е отбелязалъ, но е явно, че не е отъ старогръцки. Макаръ и редътъ на баснитѣ да не е еднакъвъ съ този на Р. Поповичъ, при все това преводътъ на Влаховъ показва голѣмо сходство Поповичовия. Употрѣбени сѫ едни и сѫщи думи, едни и сѫщи препинателни знаци, пъкъ и илюстрациитѣ къмъ текста сѫ съвсемъ сѫщитѣ. Ето превода на баснята:

Левъ и Жаба

Единъ левъ чулъ веднажъ една жаба, че кричала, помислилъ си, че трѣбва да е нѣкое голѣмо животно. За това отишелъ по гласа да го види. Когато постоялъ малко, видѣлъ жабата, че излизала вънъ отъ блатото, лева отишелъ при нея и я стжпкалъ, па си отишелъ.

Тази басня показва: че преди да видимъ, не трѣбва да се плашимъ.

Едно бѣгло сравнение само между превода на Н. Ц. Влаховъ и на Р. Поповичъ може да ни увѣри, че преводътъ на 108-тѣ басни у първия е взетъ направо отъ този на Р. Поповичъ, като само е измѣненъ редътъ на баснитѣ. Влаховъ е поправилъ тукъ тамъ езика, но въ старанието си да обясни нѣкои мѣста е разводнилъ превода, като е прибавилъ много думи, които не сжществуватъ въ текста.

II

Друга, много четена книга и която сжщо е служила като учебникъ въ нашитѣ първи килийни училища, е била прочутата „Александрия". Интересътъ къмъ исторически съчинения е билъ много голѣмъ, понеже и историята сжщо се е смѣтала като твърде полезна и поучителна наука. Този интересъ къмъ исторически съчинения се проявява и въ превеждане на биографии на видни исторически личности. Една отъ най-любимитѣ биографии е била на Александъръ Македонски. Първитѣ преводи на неговата биография сж правени изъ Historia Alexandri Magni на т. н. Псевдо-Калистенъ ощ въ 1844 г.

Історіа на Великій Александра Македонца, която опису́ва не́говото рожде́ніе, живо́тъ, юна́чество и смжрть. Преведе отъ Гржцки карловскій Славено-Бжлгарскій учи́тель Христо П. Васи́лıевъ Протопоповичъ отъ Карлово. Бѣлъ градъ. Въ княжеско-Сжрбската Тупографія 1844 год. Съ мото

Істоpї̈а е гла́съ на-мржтвите, която поуча́ва жи́вьıте

Следъ превода, който вѣроятно е правенъ отъ новогръцки, е прибавено отъ преводача „Нравствıе на — історıата". Изложена е въ него поуката, която можемъ да извлечемъ отъ биографията на Александра Велики: въ живота си трѣбва да се стремимъ да добиемъ духовни блага, да украсимъ душата си „сосъ страхъ Божій, сосъ милостьиння, сосъ прощеніе къ братї̈ата наши Христї̈аны". Защото смъртьта не щади никого, дори и единъ славенъ и великъ великъ човѣкъ, какъвто е билъ Александъръ Македонски. Следва и единъ голѣмъ списъкъ на „родолюбивитѣ спомоществователи". Тази книга се е чела не само въ училищата, но и извънъ тѣхъ. За това свидетелствува фактътъ, че е претърпяла и второ издание въ 1867 год. подъ сжщото заглавие „Исторія на великий Алек-

сандра Македонца, която описува неговото рожденіе, животъ юначество и смжрть. Преведе отъ гржцки Карловскій Славено-Бжлгарскій учитель Христо П. Василіевъ Протопоповичъ. Букурещъ. Въ народна-та печатница 1867 г.“ Книгата носи сжщото мото и не съдържа никакви промѣни и поправки.

III

Друга книга съ нравствено-поучително съдържание и една отъ най-раннитѣ преводни книги отъ старогръцки е

„Миѳосъ Продїковъ заради Ираклéевата млáдость отъ Еллинскїатъ языкъ изъ в-та Книга на Ксенофонтовытѣ воспоминанїж. Преведена отъ Гаврїила Крестовича, котлжнца стояниемъ же и иждивенїемъ Райна Поповича ж на свѣтъ издана. Въ Будимѣ градѣ 1837 г.“

Този откжслекъ е печатанъ заедно съ единъ другъ преводъ отъ френски езикъ „Мудростъ добраго Рихарда“ [1] на стр. 47. Този преводъ Гаврилъ Кръстевичъ е направилъ едва осемнадесетгодишенъ ученикъ въ Цариградъ и го изпратилъ на своя учитель Р. Поповичъ, който прървъ го запозналъ съ старогръцкия езикъ и му вдъхналъ любовь къмъ класическитѣ автори. Р. Поповичъ възхвалява много превода въ предговора къмъ своята „Христоития“. Но той не се задоволилъ само съ похвалитѣ. Презъ 1837 год. той издалъ преводитѣ на своя любимъ ученикъ. Г. Кръстевичъ съобщава въ доклада си [2] отъ 31 декемврий 1859 год. до друж. „Българска книжнина“: „Отъ дѣтинскы-ты ми, токо речи, трудовы, покойный Райно Поповичъ, мой тогашны учитель, бѣ издалъ на 1837 г. заедно съ своьж-тж Христоиѳїж, и два мои малки преводы „М у д р о с т ь д о б р а г о Р и х а р д а“ отъ французскы и „М и ѳ о с ъ П р о д и к о в ъ“ отъ Грьчьски“. Този преводъ е откжслекъ отъ Ксенофонтовата книга Ἀπομνημονευμάτων (Memorabilium Lib. II cap. I 21). Подъ линия на стр. 47—48 дава кратко обяснение за откжслека, който превежда, като обръща внимание на нравственото му съдържание. „Този Миѳосъ Продіковъ“ Сократъ разказалъ на единъ свой ученикъ Аристиипъ, който теглѣлъ май къмъ сладострастиихта, за да го отврати отъ това и да го настави на добродѣтелныатъ пать, като му хортува доволнω...“

И Р. Поповичъ въ предговора на „Христоития“ изтъква поучителното съдържание на този откжслекъ. „Съ този Митосъ (приказка) се показва, кой пжть житейски трѣбва да заловятъ младитѣ момчета, — добродетелния или лошия“. Младиятъ, ревностенъ ученикъ, е направилъ този преводъ отъ старогръцки езикъ съ голѣма любовь и старание. Преводътъ е много точенъ и грижливо изработенъ. Ето единъ малъкъ примѣръ.

---

[1] Въ книгописа на А. Т. Баланъ отбелѣзана като отдѣлна книжка.
[2] *М. Балабановъ.* Г. К р ъ с т о в и ч ъ, стр. 239.

Но й Прóдiкъ премýдрый, въ своéто ὦ Йраклеée Списа-нïе, коéто é премнóгимъ извѣстно, еднáкво мýдрствува (мысли) заради добродѣтельта, като говóри таковъимъ образомъ, как-вóто сякамъ и пó мня.

Йраклéй, кажe когáто навăрши дѣтйнскïатъ вóзрасть, и щяше да стăпи въ юношескïатъ, (въ когóто млáдътѣ, като нáч-натъ да живѣятъ по своҗта си вóля, покáзватъ кой пăть жи-тéйскïй ще оýловятъ добродѣтелныати ли, или лóшевыатъ . . .

(21) Καὶ Πρόδικος δὲ ὁ σοφὸς ἐν τῷ συγγράμματι τῷ περὶ τοῦ Ἡρακλέους, ὅπερ δὴ καὶ πλείστοις ἐπιδείκνυται, ὡςαύτως περὶ τῆς ἀρετῆς ἀποφαίνεται ὧδέ πως λέγων, ὅσα ἐγὼ μέμνημαι. Φησὶ γὰρ Ἡρακλέα, ἐπεὶ ἐκ παίδων εἰς ἥβην ὡρμᾶτο, ἐν ᾗ οἱ νέοι ἤδε αὐτοκράτορες γιγέ-νόμενοι δηλοῦσιν εἴτε τὴν δι᾽ἀρετῆς ὁδὸν τρέψονται ἐπὶ τὸν βίον εἴτε τὴν διὰ κακίας . . .

Гаврилъ Кръстевичъ е превелъ и първитѣ три пѣсни на „Илиадата“, но тѣ сѫ останали неиздадени въ рѫкописъ.

IV

Въ списанията има печатани съвсемъ малки откѫслеци отъ стари автори. Тѣ сѫ пакъ съ нравствено-поучително и философско съдържание. Така Константинъ Фотиновъ въ 1844 г. е превелъ въ списанието си „Любословие“ [1] отъ Теофрастовитѣ „Характери“, „Нечувствителность“. Много по-късно въ списание „Мисъль“ год. III, 171—173 е печатанъ преводъ пакъ отъ Теофраста „Подъ пепелецъ въгленецъ“, „Угодливость“ отъ анонименъ преводачъ (подписано И. П. П. = И. П. Плачковъ?) и неизвестно отъ какъвъ езикъ (френски или нѣмски?, срв. въ превода формата „Бизанцъ).

V

Другъ авторъ, отъ чиито съчинения може да се черпи богатъ нравствено-поучителенъ материалъ, е Плутархъ. Ето защо ние намираме преводи и отъ този авторъ. Въ 1845 год. Иванъ Стояновичъ единъ отъ нашитѣ първи стихотворци и сѫщевременно скроменъ деецъ въ нашето възраждане издава една книжка съ преводи изъ Плутарха и Исократа подъ заглавие:

„Две совѣтователни слова Плутарха Херонея о воспи-танiи дѣтѣй и Iсократа Ритора о благонравiе юности. Преведени съ Србскаго на Славено-Болгарскiй iазикъ въ ползу Словено-Болгарскаго юношества. Отъ Iоанна Стойяновича Учителя. Бѣлградъ въ княжеско-Србска типографiя. 1845.

На края на книжката е даденъ списъкъ „на спомоществователитѣ“. Голѣмото имъ число показва готовностьта на

[1]) „Любословие“. Томъ I, брой 8, стр 128.

тогавашнитѣ по-заможни граждани да подпомагатъ подобни начинания. Преводътъ е правенъ отъ сръбски езикъ и за насъ той нѣма особено значение. Важно е желанието да се даде на младежитѣ полезно и поучително четиво изъ старогръцката книжнина. Това именно е изтъкнато въ краткото предисловие на книжката. Преводачътъ пиши, че дава на читателитѣ си две „советователни слова", които „са най-полезни и всемъ най-нуждни". „Словото на Плутарха описва правото и здравото възпитание на децата и съветва тѣзи, които могатъ да се нарекатъ бащи, да иматъ грижата, всѣки споредъ своята възможность за възпитанието на децата си, за да бѫдатъ благополучни".

„Вториятъ писатель [Исократъ] въ словото къмъ Димоника дава на младитѣ много полезни съвети, чрезъ които ги насочва къмъ добро, какъ да живѣятъ, за да не прекаратъ само единъ щастливъ животъ, но да получатъ слава и честь". Най-после изказва надежда, че книжката му ще бѫде приета „съ усърдие" отъ младежьта и че ще му бѫде благодарна за неговия малъкъ трудъ, който той желае да бѫде за полза на всички младежи.

Плутарховото „слово" се предхожда отъ едно кратко „сказание за Плутарха" — съвсемъ кратка биография на превеждания авторъ. Предъ превода пъкъ на Исократовата речь се намира „Житіе списателя въ кратцѣ". Може би и тази книга, поради своето нравствено поучително съдържание, е служѣла сѫщо за школски цели, още повече, че и тука преводачътъ е учитель.

Една година по-късно, 1846, преводъ на сѫщото „слово къмъ Димоника" е печаталъ и Константинъ Фотиновъ въ сп. „Любословие"[1]) подъ надсловъ „Исократъ риторъ атенейски увѣщава и поучава Димоника, сина Ипоникова". Подъ заглавието преводачътъ изтъква поучителното съдържание на „словото": „Но догдѣ не сме начели нека кажемъ перво за коя пристойна причина (себапъ) советува Димоника и на правъ пѫть наставлява. Димоникъ каквото рекохме, беше синъ Иппониковъ, а Иппоникъ беше искренний и истинны приятель на Исократа, като умря приятель му Иппоникъ и остави сина си Димоника младо момче, кое отхождаше тогава ко училище та се учеше, той Исократъ тогава за приятелство Иппониковъ сочини едно увещателно слово и поучение, въ кое му говореше следствено и така". Следва преводътъ, който е правенъ отъ старогръцки и е съвсемъ букваленъ. Ето и единъ малъкъ примѣръ отъ началото на „словото":

а҃. Между многу неща, о Димоніче, ще намѣриме и мысли (намѣренія) добродѣтельны, и смыслы (размишленія) злы

[1]) Томъ II, стр. 50 и сл., 65 и сл., 82 и сл., 130 и сл. 143.

че сѫ многу разлучени и помежду си несогласни, и весьма голѣмо различїе прїяха въ навыкновенїя изнакомства кои се видоха и показаха между добродѣтельны человѣци и злы.

Ἐν πολλοῖς μέν, ὦ Δημόνικε, πολὺ διεστῶσας εὑρήσομεν τάς τε τῶν σπουδαίων γνώμας καὶ τὰς τῶν φαύλων διανοίας. πολὺ δὲ μεγίστην, διαφορὰν εἰλήφασιν ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλους συνηθείαις. οἱ μὲν γάρ τοὺς φίλους παρόντας μόνον τιμῶσιν, οἱ δὲ καὶ μακρὰν ἀπόντας ἀγαπῶσι.

Преводи на откѫслеци отъ Плутархови съчинения сѫ печатани и въ 1874 год. въ списание „Читалище." Въ кн. 11 на IV-та год. стр. 296 е помѣстенъ преводъ изъ Плутарховитѣ „Moralia", което преводачътъ П. Д. Добровски превежда съ „нъравствени". Откѫслекътъ носи заглавие „Изъ плутарховитѣ нъравствени". Въ бележкитѣ къмъ превода изтъква голѣмото значение и ценностьта на Плутарховитѣ съчинения, като цитира думитѣ на Ж. Ж. Русо. „Пакъ единъ отъ славнитѣ мудрецы на прошедшаго вѣка, Ж. Ж. Руссо е казвалъ за всичкитѣ му въобще съчинения: „Никога не съмъ прочиталъ Плутархѫ (сирѣчь неговыты списанія) безъ да се ползовамъ отъ него". Следъ това изказва мнението си за стила на древнитѣ и за най-правилния споредъ него начинъ на превеждане, а именно да се превежда буквално, въ противоположность на повечето тогавашни преводачи, които просто сѫ побългарявали известенъ текстъ. „За да се представятъ по-вѣрно идеиты на Списателя, преводителя почете за по-сгодно да го превежда почти буквално, доколкото е възможно, или поне слога на Списателя да се запази въ превода до толкосъ по-крайней мѣре, колкото е то потребно за да се изразява сѫщѫтѫ смысль на Списателя, но и отъ туй произлязватъ или оставатъ още нѣкои неудобства, каквито сѫ слѣдующии". Неудобствата споредъ преводача се явяватъ, понеже стилътъ на онази стара епоха и особенно на нѣкои тогавашни писатели, отъ които е и Плутархъ „често е не лесно разумителенъ". Освенъ това, понеже много отъ старитѣ рѫкописи сѫ развалени, на известни мѣста, правятъ още по-мѫчно разбираемъ текста. Тѣзи мѣста сѫ се поправяли и коментирали по това време. „Споредъ сичкитѣ тѣзи и други още подобни причини, често, може бы читателиты, има да посрѣщатъ нѣкое затрудненіе въ ясното понятие на нѣкои мѣста, но тази причинѫ ще гледамы да съдружава мы този преводъ и съ нѣкои кратки примѣчанія до колкото е възможно или до колкото времето и обстоятелствата бы ни позволили. И тъй за сега мыслимъ да го слѣдувами ако сѫ покаже, че и българскиты читатели намиратъ занимателны и жизнеполезни нѣкои отъ рѣченыты съчиненія, ако и съдружени, както сѫ каза, отъ нѣкои неудобства".

Преведенъ е откѫслекътъ: Πῶς ἄν τις ὑπ' ἐχθρῶν ὠφέλοιτο или „Заради какъ може нѣкой да се ползува отъ вразитѣ". Преводътъ, безъ съмнение, е правенъ отъ старогръцки. Пре-

водачътъ Иванъ Добровски се е запозналъ още отъ ранно детинство съ старогръцкия езикъ и античната литература.[1] Покъсно усъвършенствувалъ знанията си въ школата на прочутия по това време Каири на о-въ Андросъ. Въ 1874 год., когато е започнало печатането на този преводъ, Добровски е живѣелъ въ Цариградъ и вече доста възрастенъ (род. е въ 1812 г.) се билъ отдалъ на литературна работа.[2] Поради схващанието, че трѣбва да се превежда дословно, за да не се измѣни смисълътъ на превеждания авторъ и понеже не се е съобразилъ съ факта, че периодитѣ и словонаредбата въ гръцки езикъ не сѫ свойствени за български, дава единъ преводъ наистина напълно точенъ и букваленъ, но отъ друга страна доста тъменъ и тежъкъ за четене. Много думи сѫ обяснени въ скоби съ новогръцки, напр.: мудролюбие (философія), попѫтно (офостонъ), но интересно е, че нѣколко думи сѫ обяснени съ френски. На стр. 298 стои: въ засадѫ (embusquer); коршунити (les vautours); водостоцы (égouts); фіалкиты (violettes). Тукъ би изникналъ въпросътъ, дали преводътъ не е правенъ отъ френски. Но фактътъ, че И. Добровски познава много добре старогръцки езикъ и че въ бележкитѣ си самъ пише, че ще превежда автора буквално, говори противъ това предположение. Най-много може да се допусне, че е ималъ на разположение и нѣкой френски преводъ и е счелъ за нуждно да обясни нѣкои думи по-добре съ френски. Ето какъ е преведенъ края на горния откѫслекъ.

„Но ослѣпява сѫ любящето около любимото както говори Платонъ, и чувствувамы по-добрѣ неприличностьтѫ въ вразыты. Трѣбва обаче нити радостьта отъ въ които збъркватъ, да бѫде бездѣятелна, нити грыжата за въ които сполучватъ, но да премысляваме и споредъ двѣты щото отъ едныты като сѫ пазимъ, по-добри да бѫдемъ отъ тѣхъ, а въ другиты като имъ подражавамы да не оставамы по-долни“.

Ἀλλ᾽ ἐπεὶ τυφλοῦται τὸ φιλοῦν περὶ τὸ φιλούμενον, ὥς φησιν ὁ Πλάτων, καὶ μᾶλλον ἡμῖν οἱ ἐχθροὶ παρέχουσιν αἴσθησιν ἀσχημονοῦντες, δεῖ μήτε τὸ χατρον ἐφ᾽ οἷς ἁμαρτάνουσιν ἀργὸν εἶναι, μήτε τὸ λυπούμενον ἐφ᾽ οἷς κατορθοῦσιν, ἀλλ ἐπιλογίζεσθαι δι, ἀμφοτέρων, ὅπως τὰ μὲν φυλαττόμενοι βελτίονες ὦμεν αὐτῶν, τὰ δὲ μιμούμενοι μὴ χείρονες.

Въ сѫщата IV годишнина на списанието кн. 12 стр. 328 и сл. кн. 13 стр. 360 и сл. сѫ помѣстени преводи изъ Плутарховитѣ „Apophthegmata“ пакъ отъ И. Добровски подъ заглавие: „Отъ плутарховиты въ въспоминанія разкази.“ Apophthegmata сѫ кратки биографии, които изобилствуватъ съ поговорки и етически проблеми и иматъ голѣмо възпитателно значение.

---

[1] Вж. стр. 86.

[2] *Ив. Д. Шишмановъ.* Ив. Добровски въ „Българ. прегледъ“ год. III, кн. VII—VIII стр. 139.

Изъ тѣзи биографии преводачътъ е избралъ откѫслеци, като имъ е далъ подходящо заглавие. Ето какъ превежда единъ кратъкъ анекдотъ за царица Семирамисъ. (М. 205,29)

Намѣреното сѫкровище

„Семирамисъ, като си устрои гробъ, надписа: на който царь потрябатъ пари, като разтвори гроба, колкото ще нека земне. Дарий прочее като го разтвори, намѣри не пари, но други писма, които тъй казвахѫ: „ако да не бѣше тъй лошавъ человѣкъ и ненаситенъ за пары, нещеше да ровишъ гробоветѣ на мъртвитѣ.“

Σεμίραμις

Σεμίραμις δὲ ἑαυτῇ κατασκευάσασα τάφον, ἐπέγραψεν. Ὅστις ἂν χρημάτων δεηθῇ βασιλεύς, διελόντα τὸ μνημεῖον, ὅσα βούλεται, λαβεῖν. Δαρεῖος οὖν διελών, χρήματα μὲν οὐχ εὗρε, γράμμασι δὲ ἑτέροις ἐνέτυχε τάδε φράζουσιν. Εἰ μὴ κακὸς ἦσθ' ἀνὴρ καὶ χρημάτων ἄπληστος, οὐκ ἂν νεκρῶν θήκας ἐκίνεις.

Тукъ сѫ избрани кратки и специални мѣста изъ текстоветѣ, безъ много дълги изречения, периоди и сравнения, поради което мисъльта не се разкѫсва и затова преводътъ е по-разбираемъ и по-лекъ за четене.

Следъ освобождението, литературниятъ интересъ се насочва повече къмъ Плутарховитѣ успоредни живописи. До 1900 год. сѫ преведени и издадени: „Живота на Александра Великий македонский царь отъ Плутарха“. Прѣвелъ Никола К. Лица Пловдивъ. Централна печатница на Х. Генадиевъ 1890 г. и „Живота на Ромула и Рема основателитѣ на Римъ отъ Плутарха. Прѣвелъ Никола К. Лица. Пловдивъ. Печатница Стара Планина“ на Иванъ Андреевъ 1891 г.“.

Книгата „Живота на Александъръ Велики“ е снабдена съ едно въведение, което обхваща накратко историята на македонската империя преди и следъ Александъръ Велики, като на края е даденъ хронологически редъ на диадохитѣ. Книгата пъкъ „Живота на Ромула и Рема“ е снабдена съ предисловие, кратка биография и съ обяснителни бележки. Кой е Никола Лица и отъ какъвъ езикъ е превеждалъ, не е известно, но преводътъ на биографията на Александъръ Велики не е билъ посрещнатъ добре. Ще предамъ тукъ една критика за превода, печатана въ списанието „Деница“ год. II кн. III 1891 редактирано отъ Иванъ Вазовъ. Въ отдѣла „Критика и библиография“ стр. 134 е помѣстена една анонимна критика на превода.

Въ началото на критиката се изтъква голѣмото значение на Плутарховитѣ съчинения и че на всички други езици има хубави преводи, „Нѣма нищо отъ класическата литература, което да притежава такъвъ високъ исторически и образова-

теленъ интересъ, като „животътъ на славнитѣ мѫже“ принадлежащи къмъ елинския и римски миръ. Тя заслужава да заема първо мѣсто въ библиотеката на българската прѣводна литература, която безразборно се обогатява съ купове преводи на други безполѣзни и нелепи съчинения.“ Но критикътъ подчертава, че е много по-добре да нѣма преводъ на Плутарха на български, отколкото единъ обезобразенъ и лошъ преводъ, както това се е случвало и съ много други автори: „Ето защо и сега ние не съ особено удоволствие посрѣщаме прѣвода на „Живота на Александъръ Македонский“ и не бихме много жалили, ако още нѣколко години останехме само съ прочутата баснословна „Александрия“ додѣто се намѣреше свѣсенъ човѣкъ да ни прѣведе свѣстно Плутарховия „Александъръ Велики. И действително прѣводътъ, който имаме предъ видъ, е нищо и никакъвъ. Язикъ обезобразенъ, безграмотность, безсмислие на всѣкѫдѣ. Ето примѣри: „А както за съ Атиненцитѣ царь Александъръ бѣше се споразумѣлъ“ (стр. 25), „Но Александъръ като се представи отблизо много страшенъ, та ония които бѣгахѫ, ги обори надъ падналитѣ тъй щото стрѣсна мнозина отъ тѣхъ (стр. 72), „Тогасъ като чу Александъръ, каза, че по право размисли майка му, защото македонцитѣ никакъ не щѣхѫ да престанѫтъ за да ги владѣе жена. За това прати пакъ Иерарха по море, като рѣше да воюва всичкото крайбрѣжие; а той като слазяше по сухо та наказа всичкитѣ войводи, които бѣха зли“ (137 стр.) Като гледаме такава пълнейша невѣжественость спрямо най-проститѣ закони на езика ни, ние дохождаме до заключение, че само единъ чужденецъ, незнающъ българский езикъ, би могѫлъ да прѣвожда така. А това заключение се подкрѣпя и отъ самото име на прѣводача, Никола Лица, (вѣроятно гръкъ) и който се е пазилъ да не обади отъ какъвъ езикъ прѣвожда, по осветений обичай у насъ.“

И наистина, преводътъ на Н. Лица притежава всички тѣзи грѣшки. Той, вѣроятно, е превеждалъ отъ старогръцки и поради стремежа му да превежда точно и безъ да промѣня реда на думитѣ въ оригинала и при недоброто му познаване на българския езикъ, се получаватъ тѣзи безсмислени и неразбрани на български изрази. Въ превода, той вмъква и много свои думи напр.: „така казва Плутархъ“ „по времето на Плутарха.“ Накрая добавя отъ себе си: „Прочее тъй се разтури Македонската славна империя.“ Много думи сѫ преведени съ неподходящи и много модерни значения, които звучатъ чуждо и донѣкѫде смѣшно въ превода на единъ древенъ авторъ, така Αἷμον (Хемусъ) е „Балканътъ“, ἐν ταῖς ἐφημερίσιν „въ вѣстницитѣ“ и др.

Съвсемъ сѫщото може да се каже и за превода му „Животътъ на Ромула и Рема.“ И той има сѫщитѣ недостатъци, както предишния.

Сжщиятъ този Н. К. Лица е издалъ въ 1889 год. преводъ на Демостеновата речь за вѣнеца: „Словото на Димостена за вѣнеца. Прѣвелъ отъ първообразното Никола К. Лица. Издание Първо. Пловдивъ. Централна Печатница на Х. Геннадиевъ 1889 год.“ Въ въведението е дадена кратка биография на Демостена, причината за увѣнчаването му съ златенъ вѣнецъ, колко „слова“ е написалъ и колко сж останали запазени до днесъ. Сжщо е дадена и кратка биография на Есхина и броя на неговитѣ „слова.“ Тукъ Н. К. Лица отбелязва въ заглавието, че преводътъ е направенъ „отъ първообразното“. Трѣбва, следователно, да приемемъ, че той е знаелъ старогръцки и тогава и преводитѣ му отъ Плутарха сигурно сж отъ оригиналъ. И този преводъ показва сжщото незнание на българския езикъ, сж щитѣ заплетени и неразбираеми фрази. Още въ първия редъ преводачътъ прави една груба грѣшка, като превежда члена на звателния падежъ: „О, мъжие Атинейци“, която грѣшка се повтаря изъ цѣлия текстъ, навсѣкжде: „О, мъжие сждий.“ И тукъ имаме смѣшни модерни значения, като „депутати“, „секретарь“ и др. подобни.

VI

Освенъ Езопъ и Плутархъ, единъ отъ добре познатитѣ и любими автори, който дава не само поучително, но и твърде забавно четиво, е Лукианъ. Още въ 1844 г. Константинъ Фотиновъ превежда въ своето списание, Любословие, томъ I число 5 стр. 79 и сл. 83 и сл. единъ откжслекъ изъ Лукиана, а именно „Сновидение Лукияново или животъ на Лукияна Самосата“. Константинъ Фотиновъ[1] се запозналъ съ старогръцкия езикъ още въ първоначалното училище на своя роденъ градъ Самоковъ, а по-късно го усъвършенствувалъ въ школата на Каири на о-въ Андросъ.

Той е билъ запознатъ съ класическата елинска култура, познавалъ е древнитѣ писатели, историци и философи и често ги цитира. Фотиновъ е превелъ тъкмо този откжслекъ отъ Лукиана, пакъ отъ желание да даде нѣкакво поучително четиво за по-младитѣ читатели на списанието. Въ този „сънъ“ Лукианъ говори за своето решение да се отдаде на наука, вмѣсто да последва желанието на баща си да стане каменодѣлецъ. Фотиновъ го превежда, за да послужи като единъ добъръ примѣръ на младитѣ. Това личи отъ нѣколкото заключителни думи следъ превода: „Лукiанъ, като виде това вышереченно-то сoновидѣнiе предпочете ученiето и послѣдова го съ голема ревность и любовь, щото изучи сичкитѣ высоко-

---

[1] *Г. Константиновъ*, К. Фотиновъ библ. „Български писатели томъ I стр. 169—188. *Б. Пеневъ*, История на новата българска литература, томъ III стр. 679—706. *И. Шишмановъ*, К. Фотиновъ М. Сб. стр. 642.

умни ученія, а послѣ странствува на многу чужди страны во Еллада сирѣчь и Египетъ за да придобие различны разумы и обычаи многовидны.“

Фотиновъ, както видѣхме, познава много добре старогръцки и превежда отъ оригинала. Преводътъ е много точенъ, безъ да е забърканъ и неразбираемъ на български.

Ето единъ малъкъ примѣръ отъ превода на Лукиановия „Сънъ“.

„Като бехъ станалъ почти на 12 годины возрасть, махнахсе веке да ида во училищата, а отецъ ми (башта ми) смыслюваше и совѣтуваше се сосъ приятелите си що да ме научи сирѣчь какъвъ занаятъ да научимъ. По мнозината прочее отъ нихъ рекоха, че ученіето уба требува и многу трудъ, и доволно време, и иждивенія (харчове) големи, и счастіе свѣтло; а състояние-то наше (халатъ ни) е и малко, и требува ни скорошна и бърза нѣкоя на живот-отъ ни помощь“.

῎Αρτι μὲν ἐπεπαύμην εἰς τὰ διδασκαλεῖα φοιτῶν ἤδη τὴν ἡλικίαν πρόσηβος ὤν, ὁ δὲ πατὴρ ἐσκοπεῖτο μετὰ τῶν φίλων, ὅ τι καὶ διδάξαιτό με. Τοῖς πλείστοις οὖν ἔδοξε παιδεία μὲν καὶ πόνου πολλοῦ καὶ χρόνου μακροῦ καὶ δαπάνης οὐ μικρᾶς καὶ τύχης δεῖσθαι λαμπρᾶς, τὰ δ᾽ ἡμέτερα μικρά τε εἶναι καὶ ταχεῖάν τινα τὴν ἐπικουρίαν ἀπαιτεῖν.

Следъ освобождението Лукианъ е билъ превежданъ отъ Г. В. Ангеловъ, учитель по старогръцки езикъ при българската класическа мѫжка гимназия въ градъ Битоля. Той не превежда вече съ цель да даде поучително четиво, а заради ценностьта и оригиналностьта на самия авторъ. Въ 1892 год. печати въ сп. „Мисъль“ год. I, стр. 532 и сл. и 623 и сл. диалога „Икароменипъ или пѫтуване надъ облацитѣ“. Преведенъ е цѣлиятъ диалогъ отъ старогръцки на хубавъ български езикъ. Преводътъ, снабденъ съ много обяснителни бележки е точенъ, ясенъ и лекъ за четене, като сѫ запазени напълно тънкоститѣ на Лукиановитѣ сарказъмъ и ирония. Две години по-късно, пакъ въ „Мисъль“ год. III, 1894 стр. 215 и сл. и 688 и сл. Г. В. Ангеловъ печата превода на 19 „Разговори между мъртвитѣ“.

Преведени сѫ следнитѣ диалози: 1) Диогенъ и Александъръ, 2) Харонъ, Менипъ, Хермесъ, 3) Менипъ и Хермесъ, 4) Плутонъ, Крезъ, Мидасъ, Сарданапалъ и Менипъ, 5) Харонъ и Хермесъ, 6) Харонъ, Хермесъ и различни мъртавци. 7) Плутонъ и Хермесъ. 8) Диогенъ и Полуксъ, 9) Протезилай, Плутонъ и Персефона, 10) Менипъ и Церберъ, 11) Кнемонъ и Дамнипъ, 12) Менипъ и Еакъ, 13) Симилъ и Полистратъ, 14) Александъръ и Филипъ, 15) Аяксъ и Агамемнонъ, 16) Менипъ и Хейронъ, 17) Александъръ, Ханибалъ, Миносъ и Сципионъ, 18) Зенофантъ и Калидемидъ, 19) Нерей, Терситъ и Менипъ.

Въ 1900 год. Г. В. Ангеловъ издава тѣзи сѫщитѣ диалози въ отдѣлна книжка, безъ да прави никакви измѣнения въ превода, озоглавена: „19 избрани разговори между мъртвитѣ и Икароменипъ Превелъ отъ старогръцки езикъ съ литературенъ предговоръ върху Лукияна и разни обяснителни бележки Г. В. Ангеловъ учитель по старогръцки при българската класическа мѫжка гимназия въ гр. Битоля 1900 г.“ Книгата носи мото: Quod potui feci, faciant meliora potentes. Horatius.

И действително, той е успѣлъ да направи хубавъ, литературенъ преводъ, който и до днесъ не е загубилъ своята стойность. Въ 1895 год. Г. В. Ангеловъ е печаталъ въ списание „Българска сбирка“ год. II, кн. 10, стр. 994 и сл. преводъ на Лукиановия „Сънь“. И този се отличава съ точность и яснота. Всички преводи сѫ придружени отъ научни обяснителни бележки.

VII

Откѫслеци изъ древнитѣ философи и оратори сѫ превеждани и следъ освобождението. Това свидетелствува за нараснали интересъ къмъ класическитѣ автори. Отъ Лизий е превеждано въ списание библ. Св. Климентъ год. I 1888 кн. 4, стр. 602 и сл. „Рѣчь противъ Ератостена, отъ Лизия“ (преводъ отъ старогръцки). Преводътъ е придруженъ отъ кратъкъ уводъ, въ който сѫ изложена епохата и поводътъ, по който е произнесена речьта.

Преводътъ, както е отбелязалъ самиятъ преводачъ П. Николовъ, е правенъ отъ старогръцки. Изглежда, че преводачътъ познава добре езика, понеже преводътъ е много точенъ и ясенъ, но за сега остарѣлъ въ езиково отношение. Въ сѫщото списание год. III, стр. 129 и сл. е печатанъ преводъ на „Апологията на Сократа отъ Платонъ (преводъ отъ старогръцки)“. Кой е преводачътъ, не е известно, но ясно е, че е превеждано отъ старогръцки. Преводътъ е точенъ и лекъ за четене и не лишенъ отъ известна литературна стойность. Къмъ превода имаме обяснителни бележки. Нѣкои думи, за които не може да се намѣри подходящия български преводъ, особено епитети, сѫ дадени въ скоби на старогръцки, напр. „любящия Атина (φιλόπολιν), „крѫглата палата“ (θόλον) и мн. др. отъ Платоновитѣ съчинения пакъ въ сѫщото списание год. 1888, кн. 4, стр. 262 и сл. е печатанъ диалога „Критонъ“, преводъ на И. Държиловъ, подъ заглавие „Критонъ отъ Платона (Преводъ отъ старогръцки). Лица въ диалога: Сократъ, Критонъ. Сцена: тъмница на Сократа“. Преводътъ е точенъ и хубавъ съ нѣколко обяснителни бележки.

Пакъ въ сѫщото списание 1888 год. кн. V, стр. 448 и сл. е пачатанъ преводътъ на диалога „Картина отъ Кебетъ“, озаглавенъ „Кевитова картина (прѣводъ отъ старогръцки), превелъ М. Д. Балабановъ“. Даденъ е кратъкъ уводъ за Кебетъ

и неговитѣ диалози и за преводитѣ на „Кевитова картина“: „Хубавата и поучителната „Кевитова картина“ е превѣдена не само на латински, но и на всички по-главни европейски езици. Слѣдующия преводъ на български е извършенъ направо отъ елинския текстъ, като сж се имали предъ видъ разни оригинални издания“. Преводачътъ М. Д. Балабановъ, който е получилъ солидно класическо образованне и е билъ извънреденъ преподаватель по старогръцки езикъ и литература въ Историко-филологическия факултетъ на Софийския университетъ, е далъ точенъ, хубавъ и литературенъ преводъ.

VIII

Едно особено мѣсто въ преводитѣ изъ старитѣ класици у насъ заематъ преводитѣ на Хомеровитѣ творения „Илиада“ и „Одисея“. Мнозина отъ първитѣ наши литературни дейци сж познавали много добре Хомеровитѣ стихове въ оригиналъ и сж имали голѣмо желание да ги преведатъ и да дадатъ по такъвъ начинъ възможность на по-широкъ кржгъ хора да се запознаятъ съ древния героиченъ епосъ. Но не само това ги е карало да превеждатъ Хомера, а и мисъльта, че съ превода на такова значително поетическо творение, може да се докаже на свѣта, че българскиятъ народъ сжществува, че и той е способенъ на такова голѣмо литературно дѣло. Но превеждането на Хомера е било много мжчно по онова време. Особено голѣма трудность представятъ сравненията и епитетитѣ, които много мжчно се предаватъ на български по липса на съответнитѣ подходящи думи. Още по-мжчно е било превеждането въ началото на нашето възраждане, когато още българскиятъ езикъ е билъ съвсемъ беденъ и не така гъвкавъ, за да може да замѣни богатия съ думи и синоними езикъ на „Илиадата“. Пръвъ изглежда, че е превеждалъ Хомеровитѣ поеми Гаврилъ Кръстевичъ, но преводътъ не е билъ издаденъ. Опитътъ пъкъ на Григоръ Пърличевъ, е билъ твърде несполучливъ, най-вече и поради това, че преводачътъ преди всичко не е знаелъ добре книжовния български езикъ, макаръ че се е заловилъ съ голѣма любовь и прилежание съ голѣмъ и непосиленъ за неговитѣ познания трудъ.

Въ 1871 год. редакторътъ на списание „Читалище“ М. Д. Балабановъ предложилъ на Гр. Пърличевъ,[1] увѣнчания въ Атина поетъ, съ едно почетно писмо да преведе „Илиадата“. Отговорътъ на Пърличевъ е печетанъ въ списанието „Читалище“, кн. XIII, стр. 385—386. Въ него той изказва мнението си, че това е голѣмо литературно дѣло и че е работа за хора

[1] *В. Пундевъ.* Гр. Пърличевъ. Библ. „Бълг. писатели“ Томъ II; *К. Г. Пърличевъ.* Къмъ характеристиката на Г. Пърличевъ. Сп. „Македонски прегледъ“ 1828 г. кн. II, стр. 103—104; *Д. Матовъ.* Гр. Пърличевъ. Сп. „Български прегледъ“, год, II 1895, кн. IV—V, стр. 169.

по-добре подготвени отъ него, дошли отъ Западъ и съ по-добри познания по български езикъ, дава сѫщо и схващането си относно начина на превеждането. „Да се преведе Хомеръ е едно отъ най-знаменититѣ дѣла, което би доказало, че народътъ ни напредва, това бѣше дѣло на младежитѣ дошли отъ Европа, или на Славейковъ, или на когото и да е, който да знае старобългарски толкова добре, колкото и елински. Хомеръ, преведенъ на български, ще докаже навсѣкѫде, че сме живи и достоуважаеми българи. Но знаете, че Хомеръ е дългословецъ и често пѫти дреме. Ще се потрудя по възможность да отбѣгна недостатъцитѣ му. Ще бѫда строгъ на всичко що е излишно. Indignor quandoque bonus dormitat Homerus. Не ще напиша нито единъ стихъ излишенъ или студенъ, тъй щото действието да върви съ исполински крачки и любопитностьта да се възблагодари и постепенно да се наостря и книгата да стане малка и евтина, да се въведе всѣкѫде, съ една речь да привлѣче къмъ четене. Би било безумно да преведа точно, буквално. Тогава цельта ми не е никакъ сполучена. И тъй преводътъ ще бѫде свободенъ. Сравнете превода ми съ руския или съ първообразното (оригинала) и съмъ увѣренъ, че ще изповѣдате, какъ цельта ми е сполучена. Ахъ да знаехъ по-добре старобългарски!“

Преводътъ е печатенъ въ кн. XI, год. I (1870) стр. 340 и сл. кн. XII, стр. 374 и сл., кн. XVI стр, 485 и сл. на списанието „Читалище“ озоглавенъ „Алфа на Илиадата“. Въ кн. XVI на стр. 486 е печатено началото на II-та пѣсень „Вита на Илиадата“. Направенъ е споредъ схващането на Пърличевъ въ цитираното писмо, съкратенъ и свободенъ. Той е съкратилъ въ началото голѣма часть отъ разпрата между Ахила и Агамемнона, собствено изобилието на аргументитѣ въ тѣхнитѣ речи, и е намалилъ до минимумъ участието на боговетѣ. Освенъ това, е замѣнилъ хекзаметъра съ десетосриченъ ямбически стихъ, не винаги издържанъ, съ известна отсѣнка на народна поезия, което сѫщо много е повредило на превода. Защото промѣната на спокойния епически тонъ тукъ разваля цѣлото впечатление, което би се добило при четенето на оригинала. Сѫщо и езикътъ на Пърличевъ не е литературенъ, но нѣкакъвъ словено-охридски диалектъ, който е явно невъзможенъ за поетически изразъ. Но това, което най-много обезценява превода му, сѫ голѣмитѣ съкращения, които е направилъ и които свеждатъ поезията на разказа до фактическо съобщаване на главнитѣ моменти.

Ето нѣколко реда отъ началото на този преводъ, които могатъ да ни дадатъ представа за размѣра и езика.

Пѣй ми музо ярость Ахiеловѫ
Тя ми бѣди устрои Еллиномъ.
Тя изпрати в'адовы тьмницы.

Неброимы душы юначескы.
Тя насити со има юначки
Ты-нѣ гладны и хищнынѣ птицы.
Се вършеше воля Зевесова.

Μῆνιν ἄειδε, θεά, Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος
οὐλομένην, ἣ μυρί' Ἀχαιοῖς ἄλγε' ἔθηκεν,
πολλὰς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψεν
ἡρώων, αὐτοὺς δὲ ἑλώρια τεῦχε κύνεσσιν
οἰωνοῖσί τε δαῖτα, Διὸς δ'ἐτελείετο βουλή..

Списанието приема съ възторгъ този преводъ, нарича го „хубавъ и гладъкъ", „книжовно дѣло, което ще направи епоха въ народната ни поезия". Но не всички приематъ съ сѫщия възторгъ превода на Пърличева.

Ботевъ се изразява за него по следния начинъ въ едно свое стихотворение:

Защо не съмъ и Пърличевъ,
Да преведа Илиада,
Но съ такъвъ преводъ, за който
И лобутъ да ми се пада.

Но много по-силна и съ по-голѣми последствия за литературната му дейность, е била критиката на Нешо Бончевъ[1]. Нешо Бончевъ, който получилъ солидно класическо образование въ Московския университетъ и билъ учитель въ I мѫжка гимназия въ Москва, не е могълъ да допусне, естествено, че единъ преводъ, като този на Пърличева може да „направи епоха въ народната ни книжнина". Изглежда, че раздразненъ най-много отъ тази прѣкомѣрна и незаслужена похвала, той се е заелъ да преведе една часть отъ първата пѣсень на Илиадата, за да посочи, какъ именно трѣбва да се превежда, и печати превода си заедно съ критиката въ „Периодическо списание" год. I, 1871 кн. IV. Преди всичко недоволството му е насочено къмъ редактора на „Читалище" М. Д. Балабановъ, че така безрезервно е приелъ превода на Пърличева и така горещо го препорѫчва на читателитѣ, че той самиятъ нищо не разбира отъ поезията на Хомера, щомъ като не може да прецени този слабъ трудъ и че инакъ не би се осмѣлилъ да каже, че тоя трудъ ще „направи епоха въ литературата ни". По-нататъкъ пристѫпва къмъ критика на самия преводъ. „Г. Пърличевъ не е превеждалъ Хомера, а остриганъ го е предложилъ на българитѣ и допълнилъ и украсилъ по свой вкусъ, което не си е позволилъ нито единъ отъ познатитѣ европейски преводачи". И той дава доказателство за това, като прави смѣтка, че на 225-тѣ стиха у Хомера (стиховетѣ, които Пърличевъ е публикувалъ въ

[1] *Н. Гориновъ и Н. Т. Дончевъ.* Сборникъ Нешо Бончевъ 1939 г.

XI кн.), у преводача сѫ само 143 и то всѣки стихъ по десеть слога, когато Хомеровия хекзаметъръ се състои отъ 5 дактила и 1 трохей, следователно всѣки Хомеровъ стилъ има 17 слога. Това, което у Хомера е описано съ 3825 слога у Пърличева е описано съ 1430. „Съ такива поети като Омира не бива да си шегуваме. Това, което е дадено, не е Омиръ, елински поетъ, ами Пърличевъ, български поетъ“. И за да посочи какъ действително Пърличевъ е остригалъ и окарикатурилъ Хомера, Нешо Бончевъ привежда до 225-ти стихъ отъ първата пѣсень на Илиадата и съпоставя двата превода, за да изпъкнатъ добре празднинитѣ и добавкитѣ. Той сѫщо превежда отъ гръцки, но въ хекзаметри и безъ да изхвърля или добавя нѣщо отъ себе си въ превода. Той сѫщо отбелязва, че стихътъ „не е сложенъ по правила, а произволно, ужъ по образеца на народнитѣ пѣсни“, като на края заключава: „По всички горeказани причини преводътъ на Пърличевъ не само, че нѣма да направи епоха, но ще се забрави следъ време“. Следъ тази толкова унищожителна критика на Нешо Бончевъ, който действително правилно е оценилъ грѣшкитѣ на превода, но не е взелъ предъ видъ тогавашната българска действителность и голѣмото родолюбие на преводача. Честолюбивиятъ Пърличевъ спрѣлъ печатенето на превода си и го хвърлилъ въ огъня. Той почва вторъ преводъ (запазенъ въ рѫкописъ) на общославянски диалектъ, който Пърличевъ, като поетъ, смѣта за осѫществимъ и възможенъ. Този преводъ е още по-маловаженъ и самъ Пърличевъ признава, че „не мирише много на български“. Къмъ този преводъ прави предговоръ въ диалогична форма, като продължава да поддържа, че преводътъ трѣбва да бѫде съкратенъ, като се оправдава, че стиховетѣ му съ неговия размѣръ сѫ леки за четене и помнене и въ тѣхъ се намира простотата на Хомера и плавностьта на народнитѣ пѣсни и че е представилъ Хектора много по-интересно лице. Оправдава се, че не пише за елини, а за българи. Що се отнася за съкращанията пише: „Трѣбва ли за хатъръ на педантитѣ да преведа работи, които най-страстнитѣ любители на Омировата поезия не четатъ?“ Литературното отчаяние на Пърличевъ е било толкова голѣмо, че въ 1889 год. подъ единъ свой преводъ отъ новогръцки се подписва „Г. Пърличевъ убиты българами“.

Ето това е накратко историята на първия злополученъ опитъ да се преведе Илиадата на български езикъ. Той действително не е направилъ епоха, но и не е билъ забравенъ така скоро, както е твърдѣлъ Н. Бончевъ. Защото, ако той наистина не е ималъ литературна стойность, все пакъ има ценностьта на първия опитъ, подетъ съ толкова старание и вѣра въ ролята, която може да изиграе.

Нека кажемъ нѣколко думи и за превода на Н. Бончевъ. Съпоставенъ съ този на Пърличевъ, той изглежда идеаленъ за своето време, поради спазването на размѣра и точностьта

си, но взетъ отдѣлно и той си има своитѣ недостатъци и важното показва едно голѣмо изобилие на русизми, което ни кара да мислимъ, че не е правенъ безъ помощьта на хубавитѣ по това време руски преводи. Ето какъ е и у него началото на Илиадата.

„Музо, възпѣй оня гибеленъ гнѣвъ на Ахила,
Сина Пелеевъ, който нанесе беди многобройни
Роду Ахейску и аду предаде души велемощни,
Славни юнаци, а тѣхъ онъ въ жертва на псетата даде
Птици нахрани; а Зевсу се воле изпълни".

Този преводъ Нешо Бончевъ е направилъ въ село Куслово близу до Петерсбургъ въ 1871 г.[1]

Нешо Бончевъ е превелъ и историята на Херодота отъ старогръцки на руски, който преводъ се пази въ ръкописъ въ Народната библиотека въ София.

Въ 1875 год. е билъ направенъ вторъ опитъ да се преведатъ Хомеровитѣ „Илиада и Одисея" отъ главния учитель въ Казанлъкъ Филипъ Велиевъ. Преводътъ на първата пѣсень отъ Илиадата е печатенъ въ в. Вѣкъ Цариградъ, брой 10, 14, 15, 18. Преди превода е печатенъ нѣщо като предговоръ за труда на Ф. Велиевъ. „Главниятъ учитель въ Казанлъкъ, господинъ Филипъ Велиевъ, се занимава съ ревность на единъ ученъ мѫжъ да преведе Илиадата на Омира на българский езикъ. Трудолюбивиятъ учитель желае да види, какъ ще се отзове за този му трудецъ вещата критика, за да се ползува отъ сѫжденията й. Ние съ удоволствие приехме и на драго сърдце обнародваме следующия отломъкъ отъ началото на преводътъ му."

Ф. Велиевъ е познавалъ добре езика на Хомера, но да го преведе на български, не му се е удало. И той, въпрѣки критиката на Нешо Бончевъ, изпада въ грѣшката на Пърличева, като е направилъ съкращения и не е спазилъ размѣра. Преводътъ е направенъ въ римувани редове, нѣма ритъмъ, а сѫ запазени сричкитѣ, неговитѣ стихове сѫ съ дванадесеть срички, затова срещу 611 на първата пѣсень у него съответствуватъ 832 стиха. Но въпрѣки всичко той е изпусналъ много нѣща, а е прибавилъ нови, за да римува. Нѣкои мѣста преиначава и побългарява. Но и римата не му се е удала напълно, на него му липсва най-важното — поетиченъ даръ. У него началото на Илиадата е преведено така:

„Пѣй, Музо, гибелний гнѣвъ на Ахилея,
Най-храбрий ми юнакъ, и синъ на Пелея;
Гнѣвъ що струпа толко беди на арийци

---

[1] *Недьо Гориновъ.* Сборникъ Н. Бончевъ стр. 40 забележка.

И много крепки души на славни юнаци
Въ адъ проводи, а тѣлата имъ захвърли
Да ги ядатъ псета, гарвани и орли.
А туй биде тъй по волята Зевсова.“

Следъ Освобождението е издалъ на свитъци преводитѣ на Илиада и Одисея между 1882 и 1884 год. Заглавието на първия свитъкъ отъ Илиадата е:

„Омирова Илиада. Превелъ отъ първообразното Ф. Веліевъ. Томъ I. Издава К. Димовъ 1882 г. Томъ II и III излѣзли презъ 1884 год.“

Първиятъ томъ е снабденъ съ предговоръ отъ преводача. Изложилъ е накратко причината за Троянската война, коя е тази Троянска война, по-главни участващи лица. Отбелязва, отъ кѫде почва Илиадата и сѫщо нѣколко думи за Одисеята.

Въ 1881 год. въ кн. VII стр. 558 и сл. на спис. „Наука“ П. Р. Славейковъ е печатилъ своя преводъ на 195 стиха отъ първата пѣсень на Илиадата. Отъ какъвъ езикъ е направилъ превода и при какви условия, не ни е известно. Въ 1846 год. П. Р. Славейковъ[1] се запозналъ съ Хомеровата Илиада, обикналъ я и я челъ постоянно. Той никога не се раздѣлялъ отъ сръбския преводъ. Затова и преводътъ му показва голѣмо сръбско влияние, особено въ имената на героитѣ. Ахилъ е Пеледичъ, а жреца Калхантъ е Калхасъ Тесторидовичъ. И той е превеждалъ свободно и не е спазилъ размѣра. Неговиятъ преводъ е въ осмосрични стихове съ силенъ ритъмъ и музикаленъ стилъ и съ този си размѣръ много повече прилича на нѣкоя народна пѣсень, отколкото на спокойния и плавенъ епически стилъ. Въобще неговия преводъ съвсемъ не може да ни даде представа за Хомеровата Илиада. Ето и тукъ малко отъ началото на превода:

„Пей ми, попей ми богиньо,
За гнѣва, з’ Ахилесова,
За гнѣва, за проклетия
Който злини си безбройни
Докара на Ахейцитѣ;
Много души си юнашки,
Доблестни, въ адъ той прогони
И тѣмъ тѣлата остави,
За да ги кѫсатъ псетата
Птицитѣ плътояднитѣ.
Съ туй се било вършело
Зевсовата присѫда.“

Преводъ на часть отъ VI пѣсенъ на Илиадата, именно срѣщата между Хектора и Андромаха отъ стихъ 399—496

[1] *Б. Йоцовъ.* П. Р. Славейковъ. Библ. Бълг. писатели стр. 117.

отъ Иванъ Вазовъ е печатенъ въ христоматията на Д. Мишевъ и Ст. Костовъ въ 1889 год. стр. 10.

Този преводъ е правенъ отъ руски, но по отношение на своята красота и хубавъ езикъ стои най-високо отъ всички преводи на Илиадата до 1900 год.

Другъ интересенъ опитъ да превежда Хомера, е направилъ Д. Т. Душановъ. Като не му се удава да превежда Хомера въ стихове, той превежда въ проза. Въ предговора си къмъ Илиада бележи „Като не ми се отдаде работата въ стихове, по образецъ на нѣкоя отъ нашитѣ народни пѣсни, както ми се искаше, той излѣзе по-горенъ отъ моитѣ сили, че превеждахъ въ проза и не безъ съзнаване важностьта на работата и мѫчнотиитѣ, които можеха да ми се изпрѣчатъ въ нея. Преводътъ ми е дословенъ и лаская се и точенъ безъ отклонения отъ първообраза, ако не се взематъ за такива тукъ тамъ размѣстенитѣ, а не по реда на първообраза думи, както и прибаваенитѣ въ скоби, като старогръцки, мѫчно превеждани и съ повече отъ едно значение думи, за да излезе изражението възможно гладко и въ преводъ. Работилъ съмъ съ убеждение, че докато не може да има у насъ най-хубаво, не е грѣхъ да имаме и по-малко хубаво; че само тъй малко по малко ще можемъ и ние, като други да имаме най-хубави съвременни работи."

Ето първитѣ редове на неговия преводъ:

„Пей, богиньо, пагубенъ гнѣвъ на Ахила Пилеевъ, кой е нанесълъ много, съ хиледи, бѣди на Ахейци, па и въ Адъ пропратилъ много души на мѫжественни херои, а пъкъ тѣхъ сами е направилъ плячка на кучета и гостба на птици, и то всичко се вършело все по воля на Зевса."

Душановъ е правилъ и преводъ на Одисеята, като първитѣ 19 пѣсни е печатилъ въ спис. „Българска сбирка" отъ 1894—1898 год. Преводътъ, действително е съвсемъ точенъ, но безъ особена литературна стойность, езикътъ не е художественъ, съ много обяснения въ скоби, които спъватъ лекото четене. И този преводъ не е билъ посрѣщнатъ добре отъ критиката. Въ 1898 год. когато сѫ се печатили въ „Българска сбирка" последнитѣ пѣсни на Одисеята въ спис. „Мисъль" год. VIII кн. VIII стр. 663 се явява една критика отъ К. К. (Д-ръ К. Кръстевъ). Особено зле се посрѣща фактътъ, че преводътъ е направенъ въ проза и най-много се порицава липсата на художественъ поетиченъ изразъ у преводача. Ще цитирамъ тукъ по-голѣма часть отъ критиката на К. К.

„Безъ комплименти казано за насъ е непонятно, какъ единъ човѣкъ, който претендира и, може би, не само претендира — че има литературенъ вкусъ може да публикува такива преводи, лишени отъ всѣкаква литературна цена. Ние не се съмняваме, че преводачътъ, господинъ Душановъ знае отлично старогръцки езикъ, че той владѣе и българския, но

каква полза въ случая отъ всичко това? Неговиятъ преводъ не е преводъ на Омира, нито въобще е преводъ на поетическо творение, а е просто замѣстяне на гръцки думи съ български, при което замѣстяне е била безмилостно пропъдена далеко богинята Киприда, а заедно съ нея, и всички ония чародѣйни красоти, що сѫ пленявали човѣчеството отъ хиляди години. Преди всичко да се превежда Омиръ въ проза, е горе долу сѫщото, каквото да се превежда Евклитъ въ Омировски стихове. Единъ модеренъ епосъ, пъленъ съ изкуствена поезия, пъленъ съ възвишенъ патосъ, все още би могълъ да се прелѣе въ тенекиената одежда на прозата безъ да загуби съвсемъ своята висота, своето какъ да кажемъ? — иерархично достойнство. Но Омировата поезия, не. Тая епопея е тъй пълна съ прозата на живота, ако и на елинския животъ, щото всѣко слизане отъ олимпийската тържественость на хекзаметъра превръща дивната речь въ старческо бръщолевене. Ако това понижаване, това профаниране на Омира става даже, когато той се превежда въ поетическа проза, читательтъ може да си представи, каква десетократна смърть се извършва надъ него и неговата поетичность, ако се превежда въ прозаична, препрозаична проза. А такава е прозата на г. Душановъ. Нуждно е прочие, единъ редакторъ да има индеферентностьта на г-нъ Бобчева къмъ такива тъмни води во облацѣхъ, като поезията и поетичния дъхъ на Омировско творчество; нуждно е една публика да има литературното безвкусие на читателитѣ или само абонатитѣ? — на Българска Сбирка, за да бѫде възможно да се поднася отъ страна на едно „литературно" списание и то нѣколко години наредъ — такъвъ антилитературенъ преводъ.

Съжеляваме, че трѣбва да оставимъ присѫдата си безъ нужднитѣ докази, съ цитати изъ самия преводъ. То е много лесно да се направи; а всѣки читатель, който би си далъ труда да прочете поне една пѣсень на тая Одисея, ще намѣри, вѣрвамъ, присѫдата ни даже снисходителна."

Тази критика, като че ли е отправена повече къмъ самия преводачъ, редактора на списанието и неговитѣ абонати, отколкото къмъ самия преводъ.

Сѫщата година 1898 кн. II, стр. 1253 въ списание „Училищенъ прегледъ" е печатана рецензия на Душановия преводъ отъ Б. Цоневъ. Следъ като въ началото е изтъкналъ голѣмата стойность на Хомеровитѣ „Илиада и Одисея" и е изказалъ съжаление, че тѣзи две произведения още не сѫ преведени хубаво на български, критикътъ спира всецѣло вниманието си върху самия преводъ. Той не упрѣква толкова силно Душанова, че е направилъ превода въ проза. „По-добре понятна, проста проза отколкото лоши стихове." Посочени сѫ и нѣкои грѣшки на преводача, че въ стремежа си да превежда точно, разваля нѣкои мѣста, и че не е успѣлъ да предаде хубаво епитетитѣ. Имената предава смѣсено, ту по Райхлиновото, ту по Еразмовото

произношение. Посочени сѫ и стилнитѣ грѣшки въ превода, напр. натрупването на много членове: „Вижъ какъ блещи тукъ въ тѣзи ековити стаи златото, среброто, кехлибарътъ и слоновата кость“, поставяне на лични мѣстоимения при глаголитѣ: „По тази причина ти се моля сега азъ“ и др., които грѣшки прѣчатъ за гладкия и поетиченъ изразъ.

Въ 1899 г. Душановъ е издалъ въ отдѣлна книга превода на Илиадата. „Омирова Илиада въ проза, преведе отъ стереотипнитѣ германски издания Д. Т. Душановъ 1899 г. Пловдивъ.“ Книгата е посветена на „Н. Ц. В. българския князъ Фердинандъ I върховнѣйший вождъ на храбрата българка войска“, може би, подъ влияние на руския преводъ на Н. Гнѣдичъ, който е посвѣтилъ своя преводъ „его величеству государю Императору Николаю I.“ И този преводъ е направенъ съвсемъ точно по оригинала и, може би, затова губи много отъ своята стойность. Особено зле сѫ преведени епитетитѣ. Корабитѣ сѫ „хралупати“, а троянкитѣ „влачливонамѣтални“ (ἑλκεσίπεπλος). Другаде четемъ „мѫжепрославителна“ борба и други такива неподходящи и звучащи смѣшно на български думи.

Засегнатъ отъ критикитѣ на К. К., задъ които инициали Душановъ вижда докторъ К. Кръстевъ, той е далъ една бележка въ кн. XII год. V 1898 на „Българска сбирка“: „Забележка къмъ Хомеровата Одисея, по поводъ една критика на К. К. (Д-ръ К. Кръстевъ) въ Мисъль год. VIII кн. VIII“. Следъ като изтъква, че критиката е направена повръхностно и съ голѣма злоба къмъ него, той оправдава своя преводъ съ трудностьта на Хомеровия езикъ и съобщава причината, поради която е направилъ своя преводъ толкова дословенъ. „Никога не съмъ ималъ претенциитѣ да препорѫчвамъ преводитѣ си за безпорочни и като такива, които иматъ изящностьта и силата на оригиналния Омировъ стихъ и стилъ, въ какъвто да облечехъ преводитѣ си, не само нѣмахъ потребното умѣние за това, но и право да си кажа, то е по-горе отъ всѣка сила. За това превеждахъ въ проза, тъй като и други книжнини, г. д-ръ Кръстевъ може да знае — иматъ освѣнъ стихотворни преводи и такива въ проза. Моитѣ преводи сѫ дословни, съ цель да дамъ съ тѣхъ възможно точенъ преводъ на Омира, на ония наши книжовници, които сѫ надарени да плетатъ стихове, а не могатъ да се ползуватъ отъ оригинала, та да сдобиятъ, ако обичатъ отъ тѣхъ книжнината ни съ стихотворенъ трудъ. Този ми е първия и последенъ отговоръ къмъ всѣкиго отъ моитѣ зоили, които ми биха задѣли старешкитѣ кости.“

Въ 1896 год. въ сп. „Български прѣгледъ“ год. III кн. V е помѣстилъ преводъ на I-ва пѣсень отъ Илиадата Р. Горановъ. Въ сѫщото списание той е печаталъ преводи на „Вергилева Енеида“, пѣсень II, кн. IX и X, „Вѣковетѣ отъ Овидия“ кн. XI и „Хорациеви сатири“ кн. XII. Въ 1891 год. той е издалъ тѣзи преводи въ отдѣлна книжка, за да бѫдатъ

по-достѫпни за ученицитѣ подъ заглавие „Преводи изъ ста-ритѣ класици (Хомера, Вергилия, Овидия и Хорация) отъ Р. Горановъ у-тель въ Софийската държ. мѫжка гимназия. Пловдивъ 1897 г.“ Р. Горановъ[1] е следвалъ класическа филология въ университетитѣ въ Йена и Тюбингенъ, билъ е лекторъ по гръцки езикъ въ София и отъ 1897 год. лекторъ въ Соф. университетъ.

Преводътъ на първа пѣсень отъ Илиадата и въобще преводитѣ отъ старитѣ класици е направенъ много точно, научно и съ разбиране. Но той е лишенъ отъ поетиченъ даръ и не е успѣлъ да даде очаквания най-добъръ преводъ на Илиадата. Има неправилни и тежки стихове, езика му е необработенъ и украсенъ съ много диалектични изрази. Превеждалъ е въ хекзаметри безъ да увеличи или намали 611-тѣ стиха въ оригинала. Хекзаметърътъ му се състои отъ редуващи се дактили и хореи, който размѣръ той е смѣталъ за най-подходящъ. Въ предговора си къмъ „Преводи…“ казва за размѣра си и за редуването на дактили и хореи следното: „Въ това отношение азъ се осланямъ на нѣмскитѣ преводи и на мнението на единъ писатель като Тургеневъ, който въ писмо до Леонтева казва, че дактилитѣ безъ хореи произвеждатъ „тропаница.“ Въ този предговоръ той дава и кратка критика за по-раншнитѣ преводи на „Илиада“ въ стихове. За Бончевия преводъ казва, че е изпадналъ въ грѣшка като е превеждалъ само въ дактили и то на много мѣста невѣрно. Порицава размѣра въ преводитѣ на Славейковъ, Парличевъ и Велиевъ, сѫщо и тѣхнитѣ съкращения. Но и той въпрѣки точностьта и хубавитѣ научни бележки къмъ превода, не е далъ, за съжаление, много хубавъ преводъ на Хомеровата Илиада. Само начало е много по-добре преведено:

„Музо, възпѣй ми гибелний гнѣвъ на Ахила Пелеевъ,
Който създаде хиляди зла на ахейското племе,
И зафърли много юнашки души на херои
Аду, а тѣхъ сами направи плячка на псета
И на всички птици. Изпълни се Зевсова воля.

IX

Въ стихове отъ гръцкитѣ класици е превеждалъ и П. П. Славейковъ, именно „Антигона“ отъ Софокла. Преводътъ е печатанъ въ списание „Мисълъ“ год. III 1894 год. стр. 193 и сл., 295 и сл., 441 и сл. и 510 и сл. Отъ какъвъ езикъ е правенъ този преводъ, не е отбелязано, но малко е за вѣрване да е отъ старогръцки. Много по-вѣроятно е да е отъ нѣмски езикъ, който Славейковъ познавалъ много добре и на който сѫществуватъ добри преводи. Преводътъ е свободенъ, въ стихове на хубавъ, поетиченъ езикъ.

---

[1] Алманахъ на Соф. университетъ 1888—1928 г., стр. 13.

X

Латински автори у насъ преди 1900 год. почти не сѫ превеждани, а пъкъ и нѣколкото малки превода не сѫ отъ оригинала. Въ 1890 год. въ списание „Дума“ на стр. 435 е печатано стихотворението „На Лезбия“ отъ Катулъ. Преводътъ е въ стихове, но не е отбелязано отъ какъвъ езикъ. Въ сѫщото списание сѫ преведени: изъ „Животописитѣ на Корнелий Непотъ“ — „Аристидъ“ стр. 558, „Тразибулъ“ 436 стр., „Корнелия матрисъ Гракохорумъ“ стр. 437, „Александъръ Македонски въ Вавилонъ отъ Квинтъ Курций“ стр. 450. Преводитѣ сѫ анонимни, направени отъ френски езикъ. Въ забележка е отбелязано, че е отъ Collection des Auteures Latins, Nisard.

Въ сп. „Съкровище“ год. 1899 кн. VIII с. 769 е печатанъ откѫслекъ отъ Цицероновата книга „De natura deorum“ подъ надсловъ „Има ли, нѣма ли богове?“ Преводътъ е анонименъ и не е извѣстно отъ какъвъ езикъ.

Единичниятѣ преводи направени отъ латинския оригиналъ сѫ тѣзи на Р. Горановъ отъ 1896 год.: на „втора пѣсень отъ Енеидата“, „Вѣковетѣ отъ Овидий“ и „Сатири отъ Хораций“ (вж. стр. 72). Преводитѣ сѫ правени въ стихове, хекзаметри съ редуване на дактили и хореи. За да се получи нуждната рима на мѣста поставени сѫ неправилни ударения като: мо̀ре, нема̀ло, ражда̀ла, Юпѝтера.“ Преводътъ е изпъстренъ и съ много диалектични думи, не е много художественъ и е затова безъ особенно голѣма литературна стойность.

Заключение

Това сѫ преводитѣ на класици у насъ отъ 1800—1900 г. Както видѣхме тѣ сѫ предимно отъ старогръцки автори и то, правени отъ самия оригиналъ, а много рѣдко отъ нѣкой другъ езикъ. Преводитѣ обикновено сѫ били буквални, съ изключение на нѣколко изъ Илиадата. Преводачитѣ сѫ се стараели чрезъ точния преводъ да дадатъ ясна представа за стила и езика на превеждания авторъ. Преводитѣ, правени преди освобождението сега нѣматъ никаква литературна стойность. Но тогава, когато сѫ били издавани, тѣ сѫ дошли тъкмо навреме да обогатятъ бедната ни откъмъ сериозни и хубави съчинения литература и да изиграятъ своята голѣма роля въ нашето възраждане. Това сѫ били както видѣхме, съчинения съ философско съдържание и съ голѣмо възпитателно значение. М. Д. Балабановъ въ книгата си „Гавриилъ Кръстевичъ“ (стр. 16) пише: „Трѣбваше съ помощьта на славено-българското азбуке още и при другаруването съ гръцката алфавита да се пробуди народното самосъзнание.“ И действително, следъ като видѣхме колко голѣмо значение е имала класическата литература у насъ, предимно въ освободителното дѣло,

а оттамъ и между цѣлия народъ, става ясно, че другаруването не е било само съ алфавита, новогръцката азбука, но и до голѣма степень и съ старогръцката алфа-бета. Следъ освобождението, интересътъ къмъ класическитѣ автори не намалява, напротивъ — сега той се увеличава и разширява. Сега се явяватъ и преводи не лишени отъ известна литературна стойность.

Отъ разгледанитѣ тука преводи, правени въ разстояние на цѣлъ вѣкъ, презъ което време нашата литература не е могла да се развива нормално, отначало поради робството, а после въ първитѣ години следъ освобождението поради политическитѣ интереси въ новоосвободената държава, които сѫ надвишавали литературнитѣ, се вижда все пакъ, че и при даденитѣ условия интересътъ къмъ класическитѣ автори е билъ много голѣмъ и че тѣ сѫ играли важна роля въ нашия литературенъ животъ.

Хронологически редъ на преводитѣ

1808

*Плутархъ. Слово ѡ воспитаніи дѣтей. На словенски языкъ преложилъ Іѡаннъ Рукословъ родомъ сербинъ и издалъ въ Будимѣ 1808. Ныне же второ издается въ Кѡнстантинополи въ тѵпографій Патриаршеской". 1844 (второ изд.).

1837

Ксенофонтъ. Миѳосъ Продїковъ заради Ираклéевата мла́дость ѡт Ёллинскіатъ языкъ изъ 2-та книга на Ѯенофѡнтовытѣ воспоминаніѧ. Преведена ѡт Гаврїила Крестовича, котлѫнца стояніемъ же и иждивенїемъ Райна Поповича ѫ на свѣтъ издана. Въ Будимѣ градѣ 1837 год.

1844

Псевдо-Калистенъ. Історіа на Великій Александра Македонца, която описýва нéговото рождéнїе, живóтъ юнáчество и смѫрть. Преведе отъ Грѫцки карловскій Славено-Бѫлгарскій учи́тель Христо П. Васи́ліевъ Протопоповичъ отъ Карлово. Бѣлъ градъ. Въ княжеско-Сѫрбската Тѵпографія 1844 г.

1844

Лукианъ. Сьновидение Лукианово. Списание Любословие. Томъ I число 5.

Исократъ. Исократъ риторъ Атенейски увещава и поучава Димоника сына Иппоникова. Любословие. Томъ II число 16.

Теофрастъ. Теофрастъ. Нечуствителность. Любословие. Томъ I брой 8.

1845

Плутархъ и Исократъ Две совѣтователни слова Плутарха Херонея о воспитаніи дѣтей и Ісократа Ритора о благонравіи юности. Преведени съ Србскаго на Славено-Болгарскій языкъ въ ползу Славено-Болгарскаго юношества. Отъ Іоанна Стояновича. Учителя. Бѣлградъ въ княжеско-Србска типографиія. 1845 г.

1852

Езопъ. Басни есоповы и ѽ предобученій Афѳоніа мудреца и Гаврия ѯллина четверостишна. Съ ѯллинскаго на славенскій діалектъ въ ползу и оупотрѣбленіе Славено-болгарскихъ отрокахъ. Преведени отъ Іѡанна Еммануиловича. Славено-Болгарскаго оучителя Татаръ-Пазарджичанина а печатани съ иждивеніемъ Найдена Іоанновича поклонника Татаръ-Пазарджичанина. Изданїе перво. Въ Бѣлградъ. Въ правителственѣй Книгопечатнѣ. аѡив, індікта I. мѣсеца Іоуніа.

1852

Езопъ. Езопови басни превелъ и наредилъ П. Р. Славейковъ. Букурещъ. Въ книгопечатницата у святая Митрополія. 1852 г.

1854

Езопъ. Есопа фрѵгійскаго баснотворца басни или приказки. Списаны убо по Еллински отъ самаго того Есопа, а отъ Еллински преведены на Славено-Българскій языкъ отъ Райна Поповича П. С. Еллино-греческаго учителя отъ Карлово, а родомъ изъ Жеравна. А напечатани сосъ иждивеніе на Хаджи Найдена Іовановича Татаръ-Пазарджичанина, и на свѣтъ изданы въ полза българскаго юношества. Издание първо. Въ Белградъ. Въ Княжеско-Сербскѫ-тѫ Книгопечатнѫ 1854 г.

1867

Псевдо-Калистенъ. Історія на великий Александра Македонца, която описува неговото рожденіе, животъ, юначество и смѫрть. Преведе отъ

грѫцки Карловскій Славено-Бѫлгарскій учитель Христо П. Василіевъ Протопоповичъ. Букурещъ. Въ народна-та печатница 1867 г.

1871

Хомеръ. Алфа и Вита на Илиадата. Превелъ Гр. Пърличевъ. Спис. Читалище. Год. II кн. XI.

Хомеръ. Първа пѣсень на Илиадата. Прев. Н. Бончевъ. Периодическо списание. Год. I кн. IV.

1874

Плутархъ. Отъ плутарховитѣ нъравствени. Прев. И. Д. Добровски. Спис. Читалище год. IV кн. XI.

Плутархъ. Отъ плутарховитѣ въ възпоменания разкази. Прев. И. Д. Добровски. Читалище. Год. IV кн. XII.

1875

Хомеръ. Първа пѣсень на Илиада. Превелъ Ф. Велиевъ. Вѣстникъ „Вѣкъ“ бр. 10, 14, 15, 18.

Хомеръ. Омирова Илиада. Превелъ отъ първообразното Ф. Велиевъ. Томъ I.

1881

Хомеръ. Първа пѣсень на Илиада. Прев. П. Р. Славейковъ. Спис. Наука. кн. VII.

1884

Хомеръ. Омирова Илиада. Прев. Ф. Веліевъ. Том. II и III.

1886

*Плутархъ. Александъръ Велики Македонский царь. Преводъ [Отъ Плутарха ?] Търново.

1888

Платонъ. Платонъ Критонъ. Прев. И. Държиловъ. Сп. Библ. Св. Климентъ кн. III.

Лизий. Речь противъ Ератостена. Пр. П. Николовъ. Сп. Библ. Св. Климентъ кн. VI.

1889

Демостенъ. Димостенъ. Словото на Димостена за вѣнеца. Прѣвелъ отъ първообразното Никола К. Лица. Издание Първо. Пловдивъ. Централна Печатница на Х. Геннадиевъ 1889 г.

Кебетъ. Кевитова картина. Прев. М. Д. Балабановъ. Сп. „Библ. Св. Климентъ“ кн. V.

Хомеръ. VI пѣсень на Илиада. Прев. Ив. Вазовъ. Христоматия Мишевъ и Костовъ.

1890

Платонъ. Апологията на Сократа. Спис. Библ. Св. Климентъ кн. XIII.

Плутархъ. Живота на Александра Великий македонский царь отъ Плутарха. Прѣвелъ Никола К. Лица. Пловдивъ. Централна печатница на Х. Генадиевъ 1890 г.

К. Непотъ. Аристидъ. Тразибулъ. Майката на братя Гракхи. Прев. отъ френски. Спис. Дума. Год. I кн. V и VI.

К. Руфъ. Влизане на Александра въ Вавилонъ. Сп. Дума. Прев. отъ френски.

Катулъ. На Лезбия. Сп. Дума.

1891

Плутархъ. Живота на Ромула и Рема основателитѣ на Римъ отъ Плутарха. Прѣвелъ Никола К. Лица. Пловдивъ. Печатница Стара-Планина на Иванъ Андреевъ 1891 г.

Езопъ. Есопови басни. Отъ Ар. Евалда. Преводъ отъ Руски. Хасково 1801.

1892

Лукианъ. Икароменипъ. Прев. Г. В. Ангеловъ. Спис. Мисъль Год. I.

1894

Теофрастъ. Подъ пепелецъ въгленецъ. Угодливость. Спис. Мисъль Год. III.

Софокълъ. Антигона. Прев. П. П. Славейковъ. Спис. Мисъль год. III.

Лукианъ. Разговори на мъртвитѣ. Прев. Г. В. Ангеловъ. Спис. Мисъль год. III.

Хомеръ. Одисея. Прев. Д. Т. Душановъ. Спис. Българска сбирка.

1896

Хомеръ, Виргилий, Овидий, Хораций. „Първа пѣсень на Илиада“, „Вѣковетѣ отъ Овидий“, „втора пѣсень на Енеида“, „Сатири отъ Хораций“. Прев. Р. Горановъ. Спис. „Български прѣгледъ“.

1897

„ „ Прѣводи отъ старитѣ класици (Хомеръ, Вергилий, Овидий и Хораций) Р. Горановъ. Пловдивъ 1897.

*Епиктетъ. Епиктетъ и др. философи. Отъ руски Богданъ.

1898

Езопъ. Есопъ. Поучителни басни съ 8 картини и прибавление на една картина отъ Х. Дърмондъ. Прѣвелъ Н. Ц. Влаховъ. Ловечъ издание и печатъ на Драголъ Мичевъ 1898 г.

1899

Хомеръ. Омирова Илиада въ проза преведе отъ стериотипнитѣ германски издания Д. Т. Душановъ 1899 г. Пловдивъ.

Цицеронъ. Има ли нѣма ли богове? Прев. изъ „De natura deorum“. Сп. Съкровище.

1900

Лукианъ. Лукиянъ Самосатски. 19 избрани разговори между мъртвитѣ и Икароменипъ. Превелъ отъ старогръцки езикъ съ литературенъ предговоръ върху Лукияна и разни обяснителни бележки Г. В. Ангеловъ учитель по старогръцки при българската класическа гимназия въ гр. Битоля. 1900 год.

Ржкописи[1]

XVI в.

№ 65 въ Народната библиотека

Александрия отъ XVI в. бълг.

1802

Ржкоп. № 211 въ Нар. библиотека

Втори сборникъ на Софроний Врачански.

1882—1891

№ 192 въ Нар. библиотека

Тукідідови-тѣ къмъ народа рѣчи преведени непосрѣдствено отъ старогрѣческаго на българскія языкъ отъ инока Теопемпта Хрістовича, изъ Македонско-то село Чирѣпюво; каза Неврокопска. Въ святогорскій Монастиръ „Ватопедъ“ 17 октомврия 1882—1891 год.: 10: Априлія.

*

Езопъ. „Езопа Фригийскаго всѣмъ знаема Басни съ житиемъ. Преведоша се на славянскій языкъ для опыти и забави. Неофитъ Рилски. (Въ библ. на Рилския манастиръ).

За отбелязанитѣ съ * преводи вж. стр. 85 и сл.

[1] Описъ на ржкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната библ. въ София отъ проф. *Б. Цоневъ.* 1910.

Азбученъ показалецъ на превежданитѣ автори

Вергилий 112
Демостенъ 99
Езопъ 86, 87, 88 и сл.
Епиктетъ 86
Исократъ 93 и сл.
Катулъ 112
Кебетъ 101 и сл.
Ксенофонтъ 86, 92 и сл.
Курциусъ, Р. 112
Лизий 101
Лукианъ 99 и сл.
Непотъ К. 112
Овидий 112
Платонъ 101
Плутархъ 85 и сл., 93 и сл.
Псевдо-Калистенъ 91
Софокълъ 111
Теофрастъ 93
Хомеръ 102 и сл.
Хораций 112
Цицеронъ 112

Азбученъ показалецъ на преводачитѣ

Ангеловъ Г. 100 и сл.
Балабановъ, М. Д. 101 и сл.
Богданъ 86
Бончевъ, Н. 104 и сл.
Вазовъ, И. 107
Велиевъ, Ф. 86, 106 и сл.
Влаховъ, Н. Ц. 90 и сл.
Врачански Софроний [1]
Горановъ, Р. 110 и сл.
Добровски, И. 86, 95 и сл.
Душановъ, Д. Т. 36, 108 и сл.
Държиловъ, И. 101
Евалдъ, Ар. 90
Еммано͡иловичъ, Йоанъ 88
Кръстевичъ, Г. 86, 92 и сл., 102
Лица, Никола К. 97 и сл.
Неофитъ Рилски 87
Николовъ, П. 101
П. И. П. = Плачковъ, П. И.? 93
Поповичъ, Райно 89 и сл.
Протопоповичъ, Х. 91
Пърличевъ, Г. 102 и сл.
Рилски Неофитъ [2]
Рукословъ, I. 85
Славейковъ, П. П. 111
Славейковъ П. Р. 88, 107
Софроний Врачански 87
Стояновичъ, Іоанъ 93 и сл.
Фотиновъ, К. 93 и сл., 99 и сл.

---

[1] Вж. Софроний.
[2] Вж. Неофитъ.

ВЪРХУ ЛЬОСОВИЯ РЕЛЕФЪ ВЪ С.-З. БЪЛГАРИЯ*

Отъ **Кирилъ Г. Кръстевъ**

Уводъ

Морфоложки въпроси сѫ били засѣгани въ Северна България предимно отъ геолози, които сѫ отбелязвали между другото и льоса, но косвено. Първиятъ, който се спира прѣко и слага разглеждането му на чисто географска основа е Г. Гунчевъ (1935). Това начало е съпроводено отъ проучванията на Ив. Батаклиевъ (1935), а по-кѫсно отъ тѣзи на П. Бойковъ (1936), Б. Стефановъ (1938, 1940) и Дим. Ярановъ (1938, 1940), засѣгащи льосови въпроси съ огледъ на цѣлата Дунавска равнина.

Докато геолозитѣ не сѫ отдавали голѣмо значение на льоса и сѫ обяснявали днешния релефъ предимно съ действието на тектонски сили, напр. Јов. Цвијић (1924, ч. I), Ст. Бончевъ (1936), Р. Береговъ (1937, 1940) и др., то Г. Гунчевъ, П. Бойковъ и Дим. Ярановъ сѫ наблѣгали повечето на льосонавѣването. Б. Стефановъ (1938) заема трето становище съ желание да представи днешния релефъ като потамогенна повърхнина, доразвита отъ продължителна ерозия. Поради различното третиране на релефа не е правена разлика между льосовата морфология и тази на Дунавската равнина. Отъ льосовнтѣ микроформи сѫ отбелязвани само отдѣлни случаи, като се пише и за генезиса имъ, често безъ да сѫ на лице достатъчно доказателства. Съ огледъ на това и моята цель е била да се съберат повече доказателства и примѣри, добивани отъ разположението и петрографията на геоложкитѣ пластове въ подлогата, нейния орографски видъ, отъ климатичнитѣ елементи и отъ специфичнитѣ морфоложки свойства на льоса, за да се обясни льосовия релефъ и микроформи и, като заключение, значението имъ за днешния релефъ.

Западната часть на Дунавската равнина е била винаги разглеждана като такава съ по-засебни прояви на льоса, затова и тази область бѣ предпочетена въ настоящото разглеждане на льосовия въпросъ.

---

* Представилъ проф. Д. Ярановъ

Морфографски бележки

Източна граница на проучваната область е р. Искъръ, южната не е твърде установена, защото преходътъ е постепененъ, но минава по-насеверъ отъ тази на льосовото разпространение. Северната и западна граница се опредѣля отъ държавната ни граница.

За нашата цель е нужденъ и единъ по-подробенъ орохидрографски прегледъ. Съ огледъ на топографски и хидрографски различия въ тази область, тя ще бѫде разгледана въ три части: с е в е р о з а п а д н а на с. з. отъ гр. Видинъ, с р ѣ д н а — до р. Ломъ и и з т о ч н а — на изтокъ.

Като най-характерно за орографския видъ въ *северозападната часть* сѫ т. н. отъ Дим. Ярановъ (1940) фосилни дюни — редици отъ продълговати гърбища съ посока с. з.—ю. и. Височината имъ не надминава 30 м. отъ основата на негативнитѣ форми, затворени между тѣхъ. Последнитѣ иматъ вида на плитки, безотточни корита. Тѣ не се наводняватъ и запълватъ отъ валежитѣ поради по-пѣсъкливия льосъ, следователно и по-слабата глинясалость. Като едно следствие отъ това е голѣмата липса на повръхнотечаща вода. Кривата на напрѣчния имъ профилъ въ повечето случаи е симетрична, а край Дунава — и по-ясна. Релефътъ се разнообразява отъ единъ плиоценски рътъ въ срѣдата, раздѣлящъ северозападната часть на две. Въ източната половина дюнниятъ релефъ е по-слабо изразенъ.

Срѣдната часть прави впечатление съ по-голѣмия брой на рѣчнитѣ долини. Макаръ и съ по-малка дължина, но съ по-голѣмия увесъ, рѣкитѣ сѫ сполучили да разкѫсатъ силно мѣстностьта. Затова липсватъ голѣми заравнености, а малки, продълговати гърбища, гдето е смогналъ да се запази льосътъ, но поради много малката дебелина е силно промѣненъ и превърнатъ въ почва. Затова и тази часть е до известна степень пренебрегната, като проучванията сѫ ограничени само край брѣга на Дунава.

Източната часть се очертава по-цѣлостна. Раздѣля се отъ идващитѣ отъ Балкана рѣки на нѣколко четириѫгълника. Всѣки единъ отъ тѣхъ представя една заравненость и слабъ склонъ на и. до ю. и. съ слаба вълновидность отъ с. и. къмъ ю. з. въ по-източнитѣ четириѫгълници, дължащи се предимно на долиновиднитѣ форми (малки мулди) (М на обр. 1). Всички заравнености свършватъ на западъ твърде рѣзко като брѣгъ на дунавскитѣ притоци. Топографскиятъ видъ на нѣкои четириѫгълници показва покрай самия Дунавъ едно осезателно повдигане — прекѫсвана верига отъ сравнително тѣсни хълмове, т. н. льосови гърбища (Г. на обр. 1).

Всички така очертани четириѫгълници, взети последователно, придаватъ на източната часть вълновиденъ характеръ съ з.—и. посока. Той се явява вследствие асиметричния на-

прѣченъ профилъ въ долинитѣ на дунавскитѣ притоци. Делувиалнитѣ части сѫ характерни за дѣснитѣ брѣгове на по-западнитѣ рѣки. Коритата показватъ значително богатство на алувиумъ; често се срѣщатъ и чакълни тераски, заемани отъ Auenwald. „Увесътъ е около 1⁰/₀₀, а пълноводието не е въ връзка толкова съ дължината, колкото съ характера на изворната областьʺ — А. Иширковъ (1908—09, стр. 19). Тази часть се характеризира съ асиметрична хидрографска мрежа и съ

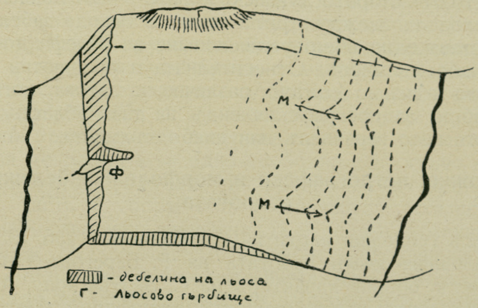

Фиг. 1. Морфографска скица на единъ четириѫгълникъ.

бедность на хидроложки елементи, защото голѣмата часть отъ валежната вода се попива отъ льоса и, стигнала до водоносенъ хоризонтъ, излиза по периферията или се губи още по-дълбоко. Доколкото има притоци на главнитѣ долини тѣ сѫ лѣви, кѫси, съ преобладаваща безводность и мулдовидна форма. Посоката е предимно с. з.—ю. и.. Хидрографскиятъ елементъ отъ дѣсната страна е самиятъ брѣгъ и ровиннитѣ форми, наречени фунии. Преобладаващата посока на дѣснитѣ дунавски притоци въ тази часть е с. и., а при устията завива на северъ.

За завършване на този оро-хидрографски прегледъ трѣбва да се проследи и орографскиятъ видъ на дунавския ни брѣгъ — нѣщо, което е подробно направено въ проучванията на Ив. Батаклиевъ (1935). Въ източната часть брѣгътъ запазва една относително по-голѣма височина — 100—120 м.. Линията му показва една лѫкатушность, увеличаваща се на мѣста съ полукрѫгли завои, както е при селата Островъ, Козлодуй. Ц. Варошъ. Тия мѣста се обясняватъ отъ А. Иширковъ, Г. Бончевъ, (1932), Г. Гунчевъ, (1933), и др. като мѣста въ старото рѣчно корито. На сѫщитѣ мѣста се намиратъ т. н. гредове, очертаващи се като низки, продълговати хълмове-редици острови. За тази часть сѫ характерни и делапсивнитѣ движения, поради по-голѣмата дебелина и типичность на льоса, създаващи предимно терасовидни пропадания, подпомагани и отъ подривното дей-

ствие на Дунава. На западъ отъ рѣката Ломъ движенията сѫ били по-слаби и, по петитѣ на образуванитѣ свлачища, сѫ се явили безотточни блатца. На западъ отъ с. Орсоя, гдето има сѫщо гредове — Ст. Бончевъ, (1936), преобладаватъ проливуалнитѣ и солифлукционни[1] свличания, въ които взиматъ участие и плиоценскитѣ материали. Брѣгътъ между с. Кошава и р. Тимокъ общо се представя като по-висока или по-низка льосова стена; височината ѝ обикновено не надминава 15—20 м.

Видинъ и непосрѣдствената му околность сѫ интересни като мѣсто отъ старото дунавско корито — Ст. Бончевъ, (1911).

Преходътъ между тритѣ части е твърде забележимъ, а на югъ става едно общо уеднакваване на релефа до по-силно или по-слабо хълмистъ. Относителната и абсолютна височина не показва нѣкакво голѣмо различие, и затова, когато се е писало общо за орографския видъ на тази область, той се е очертавалъ като заравненъ или слабо хълмистъ.

Геоложки, петрографски и морфоложки бележки за подлогата

Двете геоложки карти на Ст. Бончевъ (1936, 1932—38), и тази, приложена къмъ работата на Р. Береговъ (1937), добре илюстриратъ общия характеръ на С. З. България. А за влиянието на подлогата върху днешнитѣ микроформи, което е свързано повече съ петрографскитѣ свойства на пластоветѣ, сѫ ценни работитѣ на Г. Бончевъ (1930, 1930) и Р. Береговъ (1940).

Подъ льоса на по-голѣми или по-малки пространства сѫ разположени т. н. покривни чакъли. Съставени сѫ отъ старопланински материали, по-често тънкослойни и примѣсени съ по-едъръ пѣсъкъ; рѣдко иматъ хидроложко значение и затова не възпрепятстватъ развоя на микроформитѣ, но сѫщо не даватъ нѣкакво улеснение или богатство. На други мѣста льосътъ лежи непосрѣдствено върху плиоценски материали, съставени предимно отъ глинести, пѣсъкливи, мергелни и чакълни маси. На мѣста горниятъ хоризонтъ е водоносенъ и подпомага делапсивнитѣ движения, а другаде и самиятъ плиоценъ взима участие въ свличанията. Тѣзи пластове сѫ слабо отпорни на ерозията и въ повечето случаи позволяватъ развитието на микроформи, но тѣ може да загубятъ своята типичность. Сарматскитѣ пластове, общо казано, указватъ отрицателно въздействие: спира се напредването на формитѣ, губи се типичностьта съ приемането на загладени рѫбове, — а съ излизането му въ долинитѣ, придава на брѣговетѣ по-голѣма отвесность, защото е силно отпоренъ на ерозията и то главно съ горнитѣ си варовикови хоризонти.

---

[1] Тая дума ще бѫде употрѣбявана въ настоящата работа въ нейния най-широкъ смисълъ, а не въ тѣсния смисълъ, който ѝ се дава отъ нѣкои геоморфолози, свързващи думата съ действието на замразяването.

Обърнато е сѫщо така внимание и върху другото влияние на подлогата, изразено въ орографския ѝ видъ, за да се изясни прѣкото му и косвено значение за днешния релефъ. Единственъ, който пише само за релефа на подлогата и дава едно правдиво обяснение, е Р. Береговъ, (1940, стр. 349), и то за източната часть на разглежданата область. Изтъква се, че: „освенъ общиятъ наклонъ на северъ, сѫществува и единъ допълнителенъ наклонъ на с. и.“. Този втори наклонъ е причина за измѣстване на дунавскитѣ притоци въ дѣсно, чрезъ което се създаватъ едни субсеквентни долини, а съ това и на единъ субсеквентенъ релефъ като сборъ отъ тѣзи асиметрични долини. Въ сѫщата работа сѫ дадени и други нѣколко интересни бележки. Напримѣръ, че нашия дунавски брѣгъ е часть отъ т. н. „Гетска депресия“ и следователно не е допустимо да бѫде разсѣденъ. Но въ долнитѣ течения на дунавскитѣ притоци се установяватъ кватернерни тераси, които говорятъ противъ сѫществуването на нѣкаква депресия, а за едно свободно епирогенно издигане. Отъ изложеното проличава, че релефътъ на подлогата въ източната часть е сборъ отъ субсеквентни долини на една голѣма, слабо наклонена заравненость. А че тази субсеквентность е отъ преди льосонавѣването, говорятъ проучванията на Р. Береговъ, (1940), върху стратиграфията на старитѣ покривни чакъли, което ми се е удавало да наблюдавамъ и самъ.

Останалитѣ автори въ повечето случаи не сѫ правили разлика между едната и другата морфология т. е. на подлогата и днешната, като сѫ приемали орографския видъ на първата за равниненъ, а днешния релефъ — за продуктъ на льосонавѣващитѣ фактори. Но интересно защо Г. Гунчевъ, когато е цитиралъ статията на A. Rühl, не е посочилъ и мнението на Hilbert и Uhlig. Тѣ твърдятъ, че тази асиметрия на долинитѣ се е запазвала, даже и да се махне льосътъ. Стратиграфията на покривнитѣ чакъли, затрупанитѣ отъ льоса долини и днешния орографски видъ на тази часть говорятъ противъ твърдението на Б. Стефановъ, (1938), за нѣкакъвъ потамогененъ произходъ. А Ст. Бончевъ (1936) отдава релефа на едно разсѣдане по дѣснитѣ дунавски притоци; но при едно пѫтуване напр. по р. Искъръ се забелязва, че сарматския кариеренъ варовикъ може да се наблюдава на еднаква височина и по двата брѣга отъ с. Долни Луковитъ до къмъ с. Брѣгаре, и пр.

Видинската околность е била подробно проучена отъ Ст. Бончевъ (1911). Тя е часть отъ старото корито на Дунава; придадена е къмъ България не чрезъ льосонавѣване или закона за меандриране на рѣкитѣ, а като следствие на едно угъване или нагъване, при което Дунавъ е започналъ да се измѣства на и. ю. и., но иска ми се да вѣрвамъ, че това е станало причина за по-силното действие на рѣката между с. с. Видболъ и Арчаръ.

По-мѫчно е да се установи релефътъ на подлогата въ северо-западната часть. Споредъ твърдението на Ст. Бончевъ (1911) по стратиграфията на виндобонскитѣ мергели въ този край, главно при с. Флорентинъ, трѣбва да се заключи за липсата на разсѣдъ по Дунава. Краятъ му вѣрвамъ да е нѣкѫде въ срѣдната часть.

При обхождането на брѣга отъ с. Кошава до р. Тимокъ забелязахъ, че надъ льоса, почти навсѣкѫде, лежатъ дребни рѣчни чакъли. Тѣхната височина е такава, че се заливатъ и днесъ при високи дунавски води; надъ тѣхъ до 1—2 м. се разполагатъ пѣсъкливи прослойки, прилични на езеренъ льосъ. Това обстоятелство, а сѫщо така и туй, че терaситѣ по р. Тимокъ свършватъ рѣзко при с. Коилово, а надолу започва една просторна алувиална часть, докато льосътъ се откроява като една тераса край селата Коилово, Ракитница, Брѣгово и на северъ, ме навѣва на мисъльта, че с.-з. часть преди льосонавѣването е била повече или по-малко заравнена съ единъ плиоценски рътъ въ срѣдата и единъ баиръ между селата Брѣгово, Ново-село и Гънзово.

Образуване на първичния льосовъ релефъ и микроформи

Върху описания релефъ се е почнало льосовото наслагване. За произхода на нашия льосъ, а въ връзка съ това и начина на наслагването му, сѫществуватъ две мнения: 1) потамогенна повръхнина и 2) еолично образуване. Още Ami Boué, (1840) изказва мнението за рѣчния произходъ на льоса въ С. България. По-късно презъ 1938 год. се напечатва проучването на Б. Стефановъ, въ което се застѫпва сѫщия произходъ. За тази теория се каза нѣщо по-горе въ връзка съ морфологията, тукъ само ще добавя съ огледъ на приложената снимка, направена въ Скъндеришкия долъ при Орѣхово, че преходътъ между льоса и подлогата му съвсемъ не е постепененъ. Въ случай, че долниятъ хоризонтъ (А) се укаже не плиоценски, а езеренъ льосъ, което и предполагамъ, то сѫщо потвърдява правото на второто мнение — за еоличния произходъ, основаващо се и на структурата на льоса. Т. н. фосилни дюни, льосовитѣ гърбици и др. форми сѫ морфоложкото доказателство противъ възможностьта за потамогененъ генезисъ.

Отъ климатичнитѣ елементи по време на льосонавѣването, вѣтърътъ е указвалъ прѣко влияние, както въ транспорта, така и въ образуването на нѣкои форми отъ първичния льосовъ релефъ. Общото мнение за посоката на този вѣтъръ е, че той е билъ североизточенъ. Тя сѫщо се доказва още и отъ разпространението на льоса въ източна България, но по-добре това се подчертава отъ посоката на т. н. фосилни дюни въ Видинско. За подобно състояние на вѣтъра въ днешно време пише J. Küttner, (1940, стр. 120—122). Споредъ него, една анти-

циклонална струя минава по Долно-дунавската равнина и презъ Желѣзни врата продължава къмъ Адриатическото море. Между вѣтъра въ миналото и въ днешно време, понеже почиватъ на единъ и сѫщъ законъ, може да се приеме сходность. Задръстването при пролома и посоката му навѣрно сѫ ставали причина, щото вѣтроветѣ, минаващи по политѣ на Карпатитѣ, да не могатъ да се оттичатъ и да се отправятъ къмъ долното течение на р. Тимокъ, като следствие отъ посоката имъ. Тѣзи вѣтрове сѫ били по-силни, защото сѫ минавали надъ вълновиденъ релефъ, а сѫ увличали съ себе си и карпатскитѣ. Силата се потвърждава отъ посоченитѣ механични анализи въ работитѣ на Г. Гунчевъ, (1935) и П. Бойковъ (1936). [Несъмнено, че множество отъ материала е отъ мѣстенъ произходъ]. Тѣзи вѣтрове, въ връзка съ предимно равния орографски видъ на двата брѣга въ този край, както и повечето материалъ, донесенъ отъ Карпатитѣ, Дунава и утаенъ (поради действието на пролома) сѫ локалнитѣ условия и благоприятни за образуването на дюненъ релефъ както по лѣвия, тъй и по дѣсния брѣгъ въ този край. На този релефъ може да се припише и другъ произходъ: тѣзи вѣтрове съ по-северна компонента, като сѫ се плъзгали върху вълновидния релефъ въ политѣ на Карпатитѣ, сѫ получавали една по-голѣма сила, но сѫщо тъй навѣрно и една крива на движението си. Такава крива на вѣтъръ сѫщо може да измоделира този орографски видъ. Главната мисъль все пакъ е да се докаже, че въ тази с.-з. часть е имало условия за образуването на такъвъ ралефъ, че той се различава отъ този въ подлогата и се явява като следствие предимно на льосонавѣващитѣ фактори.

Фиг. 2. Профилъ на прехода между льоса и неговата подлога въ Скъндеришкия долъ при гр. Орѣхово.

Въ срѣдната часть, съ огледъ на видинската околность, льосонавѣването не е указало ясно въздействие за днешния релефъ, а се е изразило въ едно увеличаване и то слабо на относителната и абсолютна височина. По-интересенъ се явява случаятъ съ източната часть. Съ отмѣстване на рѣкитѣ въ дѣсно сѫ се образували по лѣвитѣ склонове едни малки долинки, долове, за да се дойде до долинновидни форми слу-

жещи за отводняване. Сега тѣ се профилиратъ предимно като затрупани долини. Интересно е, че днешнитѣ льосови мулди, за които Дим. Ярановъ (1938), твърди, че иматъ чисто еоличенъ произходъ, навсѣкѫде съвпадатъ съ тѣзи затрупани долини. Посоката на еднитѣ и другитѣ, следователно, не е въ връзка съ льосонавѣването, а като следствие на субсеквентния релефъ въ подлогата и предимно с. и. посока на главнитѣ долини. Това обстоятелство, както и днешниятъ симетриченъ профилъ на тия форми показватъ, че въ тази часть льосонавѣващитѣ вѣтрове сѫ имали по-слаба сила и като сѫ срѣщали брѣга на Дунавъ на югъ вече льосонавѣването е добивало характеръ на утаяване.

Ако се проследи веригата отъ льосови гърбища въ тази часть и по-наизтокъ, то отъ тѣхната посока трѣбва да се приеме, че вѣтроветѣ тукъ сѫ били съ предимно с. до с. с. и. посока. Следователно тукъ сѫ действували лѣви странични струи, откѫсващи се отъ главната и поемащи по-южно направление.

Като следствие отъ тѣзи заключения трѣбва да се приеме, че льосонавѣването е промѣнило само брѣга и непосрѣдствената близость, като е затрупало основнитѣ по-дребни форми, а е създало микроформата *льосови гърбища*; на югъ заглаждането на релефа е било по-слабо, но общо той е запазилъ главнитѣ си черти на предльосово време. Нееднаквата дебелина на льосовия комплексъ отъ с. на ю. е въ връзка съ начина на утаяването, а отъ западъ на изтокъ — повлияла е орографията на подлогата. Действието на повръхната денудация, не само е понижавало източния склонъ на четириѫгълника, но е подържало и негативната форма на мулдитѣ. Така, че днешниятъ релефъ въ източната часть не се е създалъ съ или следъ льосонавѣвнето, нито чрезъ многото тектонски процеси презъ Кватернера, за които твърди Б. Стефановъ, (1940, стр. 65) и др., а е едно слабо промѣнение на този на подлогата, т. е. преди льосонавѣването. Дали се е разнасялъ веднажъ наслагания типиченъ льосъ не можахъ да установя. Времето, както и броя на льосонавѣванията, а въ връзка съ това и въпросътъ за фосилнитѣ почви, ще бѫдатъ обектъ на едно следващо проучване, но тѣ все пакъ ще бѫдатъ около Вюрма, но не и старо-кватернерни.

Направенитѣ анализи отъ П. Бойковъ (1936) за льоса въ С. България и сравнени съ тѣзи за типичния льосъ споредъ Al. Scheidig (1934, стр. 73—74) по отношение на процентния съставъ на частитѣ, изясняватъ, че нашиятъ льосъ е несравнено по-глинясалъ, което естествено ще влияе върху снишаването му. Споредъ Г. Гунчевъ (1935, стр. 40—41) възъ основа на тридесеттѣхъ му проби, трѣбва да се приеме сѫщо една по-слаба калцификация или декалцификация. А отъ анализитѣ върху голѣмината на зърната се вижда по-едрата група на нашия льосъ.

Този процентъ се увеличава на западъ за да стигне до типиченъ пѣсъченъ льосъ въ с. з. часть, докато групата <0·001 показва едно увеличение въ обратна посока. Това разпредѣление трѣбва да се припише на описанитѣ по-горе локални вѣтрове.

За почвитѣ въ този край и въобще въ Северна България е писано по-подробно отъ П. Бойковъ, (1936); тѣ сѫ рецентни и иматъ свойството да циментиратъ поради глинестия си характеръ — Ив. Странски (1935, стр. 48); влиятъ, макаръ и слабо: прѣко — въ закрѫгляване остротата на формитѣ отъ микрорелефа, и косвено — чрезъ тревата най-много, която забавя, и дори спира развоя на мѣста, съ възпрепятстване на повръхната денудация. Явяватъ се още пролувиални маси, характеризиращи обикновено льосъ съ развалена структура. Фосилнитѣ почви показватъ въздействие, твърде подобно на въздействието на плиоцена, обаче тѣ не сѫ ясно изразени водоносни хоризонти.

Отдѣлнитѣ частици на льоса сѫ свързани въ рохкава, порьозна маса съ високъ поренъ обемъ, той поема и пропуска много вода, има отвесна цепителность и свойство да издържа стени и геометрически фигури. Но ако по нѣкакъвъ начинъ порьозностьта се загуби, развали се структурата или има промѣна въ основнитѣ величини на съставнитѣ части, то льосътъ пропуска по-слабо вода и става повече или по-малко пластиченъ. Поддава се на повърхна денудация, ерозия и то сравнително лесно, участвува въ солифлукционни форми (s. l.), свлича се и се срутва. При това промѣняне дава нови льосови форми, продължава и улеснява развоя на почнатитѣ такива или се изразява въ насипи и безформени пролувиални маси. Поради наклона въ подлогата на северъ, при благоприятни водоносни хоризонти, участвува въ т. н. делапсивни движения и дава съответнитѣ форми, и пр. Рѣчната вода край брѣговетѣ сѫщо взема участие въ тази промѣна, но първо мѣсто несъмнено се държи отъ валежитѣ. Отъ построената крива за днитѣ съ валежъ съ 10 литра и нагоре (не се печати поради липса на мѣсто), въ 10 станции за 7 години, проличава, че тѣ сѫ найвече въ месецитѣ май и юний и, въпрѣки че по това време растителностьта указва най-силно противодействие, микроформитѣ, особено по-дребнитѣ, говорятъ за една поройность на валежитѣ чрезъ по-силната повръхна денудация. Забелязва се още, че, споредъ даннитѣ на повечето станции въ равнината зап. отъ р. Ломъ, месецътъ съ преобладаващи валежи съ повече отъ 10 мм. не е юний, а май, което се дължи навѣрно на малкия брой отъ години, презъ които сѫ вършени наблюдения.

Нѣма нарушено равновесие на льоса въ ония мѣста, гдето подлогата не предлага водоносенъ хоризонтъ, или е хоризонтална или съ противенъ наклонъ; но въпрѣки това нарушаването може да стане по срѣдата, когато връзката съ околностьта е слаба или прекѫсната отъ друго свличане, срутване или действията на ерозията и т. н.

Вторични льосови микроформи

Развитието на повечето отъ формитѣ предполага единъ по-дебелъ льосовъ комплексъ. Дебелината, споредъ личнитѣ ми наблюдения, не ще бѫде по-голѣма отъ 30 метра; изключения може да сѫществуватъ при гърбищата. При такава дебелина естествено не може да се очакватъ голѣмъ брой льосови форми и голѣма типичность, затова ще изброя само по-важнитѣ наблюдавани въ една тѣсна ивица край Дунава.

Терасовидни пропадания. Най-добритѣ примѣри се наблюдаватъ западно отъ Скъндеришкия долъ при гр. Орѣхово. Простиратъ се на 3—4 клм. разстояние къмъ западъ. Структурата е слабо засѣгната, защото движенията сѫ станали въ сравнително прави посоки като последствие отъ цепителностьта на льоса, затова и този релефъ е запазилъ остритѣ си очер-

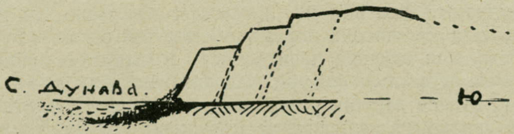

Фиг. 3. Напрѣченъ профилъ на терасовидно пропадане.

тания. Отъ сѫщинскитѣ рѣчни тераси се различаватъ съ по-малката протѣжность, по-остри форми, липсата на покривенъ седиментъ-чакъли; отъ терасовиднитѣ форми (споредъ Scheidig, 1934, стр. 30) на типичния льосовъ ландшафтъ се отличаватъ по-генезисъ: ако типичнитѣ се дължатъ на по-упорни пластове, то нашитѣ — на тъй нареченитѣ делапсивни движения — хлъзгане по водоносната основа, подпомагано отъ подривното действие на Дунава. Ширината на една тераса не надминава 50 м., височината е различна, а броятъ имъ е най-много 3—4 тераси.

Ако тия делапсивни движения не сѫ се изразили ясно, а е станало поддаване, получава се едно *стѫпаловидно свлачане*, което има повече солифлукционенъ характеръ. Често пѫти по петитѣ на тѣзи свлачища се образуватъ блатца. Такива сѫ случаитѣ зап. отъ гр. Ломъ и по много дѣсни брѣгове на дунавскитѣ притоци, особено по р. Цибрица.

Но често този делапсивенъ характеръ на терасовидно пропадане взима по-голѣми размѣри, какъвто е случая съ мѣстото на гр. Орѣхово. Поради локални причини, както е при селата Островъ, Козлодуй. Ц. Варошъ и др., интензитетътъ на силитѣ може да се увеличи главно поради изобилието на вода въ подлогата, тъй, че да стане еднократно, или нѣколкократно но последователно, силно свличане или пропадане, ако е помогналъ и Дунавъ. Това действие може да от-

кжсне $^3/_4$ отъ льосовото гърбище, а даже и цѣлото. Тази маса обикновено е имала формата на полукржгъ отворенъ къмъ рѣката, поради действието на водоносната повръхность повече перпендикулярно на брѣга. Първата ивица е падала въ Дунава вдавайки се кжжелно; втората, загубила опората си отпреде, не се е поддавала терасовидно, а и тя се хлъзгала силно, тъй че следъ себе си е оставала брѣга свободенъ. Това е можело да се повтори 3—4 пжти, защото дебелината на льоса е намалявала, увеличила се е глината въ него, подлогата е получавала по-малко вода и пр. Това е докарвало до намаляване локалнитѣ условия. Следъ това брѣгътъ мсже да остане пакъ стръменъ и да се орнаментира съ ровини, или да участва въ солифлукционни форми по-голѣми или по-малки. Тревата въ случая играе една закрепителна роля.

Но какво е ставало съ падналитѣ или хлъзнали се части? Тѣ сж се нареждали въ увеличеното корито по сжщия начинъ, какъвто сж имали и при откжсването. Затова, ако се погледнатъ на картата тѣзи кжсове, даватъ ясна представа за действието. Рѣчнитѣ ржкави и външнитѣ сили сж дооформили този релефъ до днешното му състояние въ видъ на тѣсни, продълговати хълмове-острови наречени *гредове*. Причината за да отдавамъ тѣзи форми на делапсивнитѣ движения е, не само че при тѣхъ се получаватъ такива форми, а и богатото присжтствие на подпочвена вода, запазване редътъ на откжсването, че се намиратъ винаги на мѣсто, гдето брѣгътъ е вдълбнатъ и главно, че липсватъ голѣми части — даже следи отъ льосовото гърбище. Ако гредоветѣ сж продуктъ на льосова седиментация — Г. Гунчевъ, 1933, или на рѣчна — Г. Бончевъ, 1930, тѣзи гърбища щѣха непремѣнно да сжществуватъ и то цѣли, защото между тѣхъ и гредоветѣ ерозионното действие на рѣката е извънредно слабо.

Друга форма, твърде срѣщана край Дунава, е *процепа* — Schlucht. У насъ тя се явява предимно наследникъ на линия отъ делапсивно движение, затова и преобладаващата посока е перпенидкулярна или успоредна на брѣга. Образува се отъ ерозията, която действува по тѣзи линии твърде лесно. Единъ пжть дадено начало, то всѣка форма бързо се разраства, особено процепитѣ поради предиспонирания пжть, и поради свойството на льоса да държи отвесни стени. Поради това тѣзи форми се очертаватъ като пропасти. Може да се случи поради латерална ерозия, наклонъ на подлогата и пр. да стане едно хлъзгане или срутване на единъ или двата брѣга въ видъ на безразборна маса, вземаща често характера на солифлукция. Тѣзи форми обикновено сж характерни за брѣга въ източната часть и то тамъ, гдето е имало делапсивни движения. Пролувиалнитѣ маси, когато тѣ сжществуватъ, лесно се отнасятъ поради напълно развалената структура на льоса. Тѣзи процепи сж перпендикулярни на рѣката и сж по-силно развити. Другитѣ сж успоредни на брѣга и показватъ едно закжсиение въ

формата поради липсата на първоначаленъ наклонъ, по-слаба ерозия и др. Тѣ се профилиратъ като кѫси и тѣсни равнини, често висящи къмъ първитѣ. Добри примѣри се наблюдаватъ въ гр. Орѣхово — отъ циганската махала къмъ Калето, а други въ самия градъ. Тѣзи форми, поради поската имъ да извеждатъ на нѣкоя тераса, поради малката имъ дълбочина и не голѣмия наклонъ, биватъ използувани за пѫтища. Често се

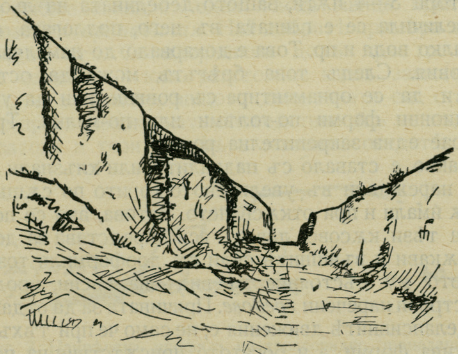

Фиг. 4. Вдълбанъ пѫть (Hohlweg) при гр. Орѣхово.

дооформятъ отъ човѣка като се издълбаватъ брѣговетѣ отвесни за да се намалятъ свлачищата, заравня се основата за да се намали силата на ерозията и повръхната денудация и пр. Това е единъ типъ отъ т. н. *вдълбани пѫтища* — Hohlweg. Срѣща се по-рѣдко. Набелязалъ съмъ само 5—6 форми.

Другиятъ типъ вдълбани пѫтища използватъ ровинитѣ, причината на които е често едно по-силно срутване на това мѣсто. Нарастването имъ се дължи предимно на регресивната ерозия. Поради по-силното и свободно действие на ерозията, тѣзи пѫтища се вдълбяватъ по-бързо, а въ страни се достига до единъ наклонъ, следъ който почва да действа предимно повръхната денудация. Тѣзи форми се срѣщатъ по цѣлия брѣгъ и носятъ името фунии. Въ с. з. часть брѣгътъ е сѫщо тъй продранъ отъ тѣхъ, а самиятъ той, поради цепителностьта на льоса и въ връзка съ другия характеръ на подлогата, представлява една *льосова стена.* Често пѫти тя е украсена отъ множество дупки, входове на червеи, гнезда на полски врабецъ, на смърдѣла чавка, на пригурия (пчелояда) и др. Срѣщатъ се още нѣкои по-дребни, нѣкоя геометрична форма все въ връзка съ цепителностьта на льоса, делувални склонове, сипейни конуси, наносни кѫжели, малки ерозиони форми и още по-малки украшения отъ повръхнюденудационенъ характеръ.

Освенъ тревата сжщо и човѣкътъ става причина за забавяне развоя на микроформитѣ, дори до тѣхното спиране. Но сжщо така човѣкъ става причина за явяване на други форми и т. н.

Преминавайки върху микроформитѣ по долинитѣ на главнитѣ притоци, ще се спра по-напредъ на тѣзи на дѣснитѣ брѣгове, защото се явяватъ като едно продължение на онѣзи по дунавския брѣгъ. Явяватъ се различия вследствие по-

Фиг. 5. Начало на нова фуния при с. Островъ.

другия наклонъ на основата, по-силното ерозионно действие на рѣката, поради тенденцията за измѣстване въ дѣсно, липсата на пороища и по-слабата дебелина, по-силното деgради-

Фиг. 6. Фуния, характерна за брѣга на Дунавъ.

ране и др. Тукъ липсватъ условия за делапсивни свличания или пропадания, но изобилствуватъ срутванията, въ които взема участие и плиоценътъ. Тѣзи форми скоро добиватъ солифлукционенъ характеръ. По петитѣ сжщо може да се полу-

чатъ безотточни блатца, поради развалената структура на льоса. Срѣщатъ се кѫси ерозионни долини, които могатъ да се развиятъ до ровини, наречени отъ мѣстното население сѫщо фунии. Докато крайдунавскитѣ иматъ предимно денудационенъ генезисъ тукъ ерозията е на челно мѣсто и то въ нѣколко вида; хората сѫщо тъй помагатъ чрезъ подкопаване, съ рѫка или съ колитѣ. Характерно за тѣзи фунии е, докато

Фиг. 7. Фуния, характерна за брѣга на р. Цибрица — подновяващъ се видъ.

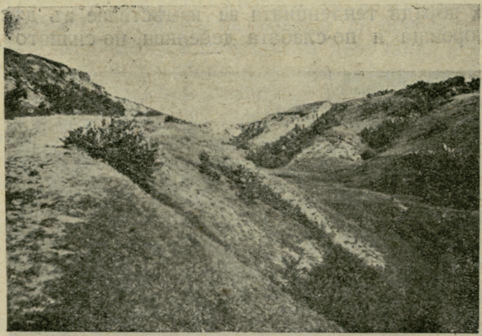

Фиг. 8. Фуния по брѣга на р. Ломъ — развита форма.

дунавскитѣ служатъ изключително за пѫть и сѫ заети изцѣло отъ него, то тѣзи иматъ и едно отводнително долче. Брѣговетѣ на формитѣ сѫ предимно льосови стени съ ерозионни долинки, делувиални части и пр. Въ тѣхъ често може да се наблюдава и начинътъ, по който се разрушава една льо-

сова стена и льосътъ изобщо. Такива форми се наблюдаватъ често по р. Цибрица и говорятъ за единъ по-новъ стадий; съ по-закржглени брѣгове и по-напреднала възрасть сж случаитѣ обикновено по р. Ломъ. Повечето случаи по притоцитѣ, както и нѣкои по Дунава (твърде рѣдко), показватъ и една терасовидность на брѣговетѣ си. Това сж следи отъ нѣколкократното развитие въ връзка съ напредването на фунията и се дължатъ вече на регресивната ерозия. Тази терасовидность не трѣбва да се смѣсва съ солифлукционно-стжпаловиднитѣ, които сж по-дребни, но затова пъкъ многобройни и обикновено се срѣщатъ край устията на фуниитѣ. Дължатъ се на солифлукция въ почвения слой, а тревистата покривка имъ придава този лентовидно-стжпаловидния характеръ. Повечето отъ фуниитѣ продължаватъ своя развой и въ плиоцена, но се загубватъ множеството отъ орнаментитѣ, докато казанитѣ солифлукционни форми, добиватъ по-голѣмо разпространение. Съ стѣсняване на брѣговетѣ и преминавайки въ единъ слабо вдълбанъ коловозъ фунията излиза на равнината.

Въ рѣкитѣ Ломъ и Цибрица формитѣ, изобщо, се подновяватъ и затова запазватъ нѣщо типично за льоса. На изтокъ, дѣснитѣ брѣгове се характеризиратъ съ една по-силна или по-слаба загладеность, защото сж по-дълбоко прорѣзали и на яве е излѣзълъ сарматътъ; стигналитѣ до него форми спиратъ своето развитие, усилва се повръхната денудация, която само заглажда безъ да може да даде едно подновяване. Случайно образуванитѣ бързо биватъ довеждани до тѣхния край, или се открояватъ като висящи долинки. Изобщо тази часть се характеризира съ бедность на микроформи, по-голѣмо еднообразие и по-мжчно потдаваща се на промѣна, но затова пъкъ склоноветѣ могатъ да се превърнатъ въ антропогенни тераси и стопански използуватъ, за което подпомага и по-слабия наклонъ на брѣговетѣ.

Лѣвитѣ брѣгове сжщо така говорятъ за една разновидность не само по напрѣченъ профилъ, но и по форми: въ рѣкитѣ Цибрица и Ломъ тѣзи склонове сж по-полегати и съ слаба вълновидность, защото общиятъ развой на рѣката е въ по-младъ стадий. На изтокъ брѣговетѣ намаляватъ височината си, но сж по-стръмни, особено гдето сарматътъ е излѣзълъ въ долината. На други мѣста стръмностьта позволява образуването на малки свлачища и солифлукционни форми, но тѣ сж твърде преходни; като по-постоянни и поддаващи се на развитие сж коловозитѣ; тѣ сж особено типични и изобилствуватъ въ соватитѣ на селата, намиращи се на лѣвия брѣгъ на долинитѣ. Поради наклона тѣ обикновено служатъ за отводнителни вадички, което имъ подпомага и по-бързото задълбаване. Но това пречи на конетѣ и затова цѣлия соватъ е изпъстренъ съ такива форми.

Съ отиване на изтокъ и *мулдовиднитѣ форми* се все повече оформяватъ, за да достигнатъ въ долината на р. Искъръ въ напълно завършенъ видъ представенъ съ „Черкезка падина" започваща отъ с. Островъ и свършваща сев. отъ с. Брѣгаре. Това е една долиновидна форма, при която ерозията е престанала да действува, а повръхната денудация е на своя край. Притежава идеална U-видна форма; пѫтникътъ може

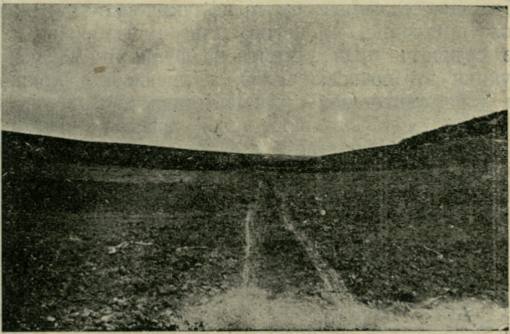

Фиг. 9. Долиновидната форма Черкезка падина сев. отъ с. Брѣгаре.

да върви съ часове въ този убийствено-монотоненъ пейзажъ, нарушаванъ отъ нѣкоя приточна издънка, антропогенна тераса вследствие на надлъженъ слогъ и множество Spülrinnen, безъ да може да разбере на кѫде върви. Въ началото ѝ става едно чувствително повдигане и, стигнало на нѣколко метра до равнината, разстила се вѣтрилообразно съ единъ много благъ наклонъ и се губи. На това мѣсто повръхната денудация е по-силна и чрезъ нея мулдата се подновява и развива. Разклоненията на тѣзи мулдовидни долини се образуватъ по чисто ерозионенъ пѫть въ връзка съ локални причини, или по-рѣдко, като наследници на процепъ по склона.

Последнитѣ форми, на които ще се спра, сѫ тѣзи на равнината. Думата не покрива действителностьта, защото се срѣщатъ мулдовидни и други притоци, тѣхни разклонения, фунии, ровини и пр. Типичнитѣ за равнината форми сѫ т. н. отъ Дим. Яранововъ (1938) *„коритца"* — едни продълговати негативни микроформи безъ повършенъ оттокъ съ дълбочина 1—2 м., а ширината и дължината имъ е такава, че сѫ мѫчно разпознаваеми. Често пѫти се явяватъ като продължение на мулдитѣ. Добри примѣри съмъ наблюдавалъ въ сев. часть на „Златията". За генезисътъ имъ Дим. Ярановъ (1938, стр. 17—18) пише, че тѣ сѫ първични микроформи т. е. образувани по

време на льосонавѣването. Подобни на тѣзи срѣщнахъ и други едни форми, на които досега не е обърнато внимание. Между с. с. Букьовци, Селановци и гр. Орѣхово се срѣщатъ по-въ срѣдата нѣкогашни негативни, безотточни, съ приблизително кржгла форма, форми, чиято дълбочина е едва 1—1·5 м., а диаметъръ 10—20 м. Различаватъ се отъ първитѣ и съ по-добре очертанитѣ ржбове. Тѣзи *паничища* се срѣщатъ въ най-дебелия льосовъ комплексъ и служатъ за отводитель на непосрѣдствената малка околность. Твърде вѣроятно е да се дължатъ на декалцификация.

Изводи

Стратиграфията на льоса, льосовитѣ гърбища, т. н. фосилни дюни, както и структурата му говорятъ за еоличенъ произходъ, а не за една потамогенна повърхнина. Льосонавѣващитѣ фактори, съ благоприятни локални условия, сж наддѣлѣли и оформили единъ релефъ повече или по-малко различенъ отъ този въ подлогата въ с. з. часть. Въ източната часть льосонавѣването се е изразило въ едно увеличаване на относителната височина повече край Дунава, въ образуването на льосови гърбища, въ запълване и заглаждане на долиновиднитѣ форми; но се е предала, край Дунава главно, и една по-голѣма рѣзкость на релефа въ връзка съ отвесната цепителность на льоса. Въ тази часть вѣтроветѣ навѣрно сж били по-слаби и съ по-северна посока. Върху този първиченъ льосовъ релефъ сж почнали да действуватъ: подкопното действие на Дунава и притоцитѣ му, ерозията, повърхната денудация и пр., които сили въ връзка съ морфоложкитѣ качества на льоса и неговитѣ водоносни хоризонти сж оформили днешното състояние на вторичнитѣ льосови микроформи. Тѣ указватъ влияние и върху първичния льосовъ релефъ, като го снишаватъ и разкжсватъ. Характерно за вторичнитѣ льосови форми е предимно делапсивно-ерозионно-денудационниятъ имъ произходъ и остритѣ имъ очертания. Съ льосовата глинясалость се получава и една закржгленость. Тази глинясалость е една отъ причинитѣ за срѣщаната хълмистость въ релефа на югъ. Декалцификацията е указала слабо морфоложко действие, защото нашиятъ льосовъ релефъ е тънъкъ и беденъ на $CaCO_3$. Това се подпомага до известна степень и отъ фосилнитѣ почви.

Дали известни части сж били отводнявани чрезъ льосонавѣването или тектоника, това ще се докаже отъ бждещитѣ проучвания върху кватернернитѣ тераси.

Ако бжде доказано второ льосонавѣване, то нѣкои мисли относно начина на образуване на първичния льосовъ релефъ биха били допълнени, но това съвсемъ не ще промѣни мнението за орографския видъ на подлогата и влиянието ѝ върху днешния релефъ, както и общитѣ изводи за последния и начина на образуването на вторичнитѣ льосови микроформи.

ЛИТЕРАТУРА

Батаклиевъ Ив. — Нашиятъ Дунавски брѣгъ, Изв. Бълг. геогр. д-во, III г., София, 1935, стр. 245—272.

Береговъ Р. — Терциерътъ въ С.-З. България, сп. на Б. геол. д-во, г. IX, кн. 3, София, 1937, стр. 185—248.

„ — Плиоценътъ въ Ломско, Сб. въ честь па проф. д-ръ Ст. Бончевъ, Сп. Бълг. геол. д-во, год. XI. София, 1939, стр. 357—388.

Бойковъ П. — Льосътъ въ Сев. България и почвитѣ образувани върху него. Сп. Бълг. геол. д-во, год. VIII, кн. 1, София, 1936.

Бончевъ Г. — Скалитѣ въ Видинския край и Ломско, Сп. Бълг. ак. н., кн. XXVI, София, 1930, стр. 1—56.

„ — Скалитѣ въ Орѣховско, Сп. Бълг. ак. н., кн. XLII, София, 1932, стр. 477—70.

Бончевъ Ст. — Геоложка-хидроложка студия по водоснабдяването на Видинско, Видинъ, 1911.

„ — Геология въ околностьта на Тимокъ, Трудове на Бълг. природоизп. д-во, год. X, София, 1923.

Бончевъ Ст. — Геоложка карта на срѣднитѣ и източни части иа Балк. п-въ, София, 1936, М. 1 : 800,000.

„ — Геоложка карта на България, листове, Орѣхово IV—2, София, 1932, Видинъ—Бѣлоградчикъ, VI—2, София, 1932, Ломъ, IV—3, София, 1938 и Орѣхово IV—4, София, 1938.

Boué A. — Esquisse géologique de la Turquie d' Europe, Paris, 1940.

Гунчевъ Г. — Физиогеографски проучвания въ гр. Орѣхово и околностьта му, Изв. Бълг. геогр. д-во. кн. 1, София, 1933.

„ — Льосътъ въ Сев. България, Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. 3, София, 1935, стр. 26—79.

Иширковъ Ан. — Хидрография на България, Год. на Соф. унив., София, 1908—1909.

Küttner Y. — Der Košava in Serbien, Meteor. Z. B. 57, H. 3. März, 1940, Braunschweig, стр. 120—122.

Rühl A. Über die ungleichzeitige Verbreitung des Loesses an den Talgehangen, Z. d. G. für Erdkunde zu Berlin, 1907, стр. 374—377.

Стайновъ Г. — Валежитѣ въ Царство България, София, 1924.

Странски Ив. — Почвознание, Ун. библ. № 160, София, 1935.

Стефановъ Б. — Льосътъ и разпространението на горската растителность въ крайдун. низина, Изд. Бълг. геогр. д-во, кн.VI, София,1938.

„ — По въпроса за льосовия произходъ въ България, Год. Соф. ун. год. XVIII, V агр. ф., кн. 2 лесов., София, 1940,

Цвиjић J. — Геоморфологиjа, кн. I, Београд, 1924.

Scheidig A. — Der Loss und seine geotechnischen Eigenschaften, Drezden, 1934.

Ярановъ Д. — Опитъ за паралелизация на Кватернера и пр. Год. Соф. унив. Ист.-ф. ф., кн. XXXV, 1938, стр. 16—18.

„ — La Péninsule Balkanique pendant le Quaternaire, Сб. въ честь на проф. Ст. Бончевъ, София, 1940, стр. 247—327.

Релефътъ на льосовата повръхнина

между с. Флорентинъ и р. Тимокъ

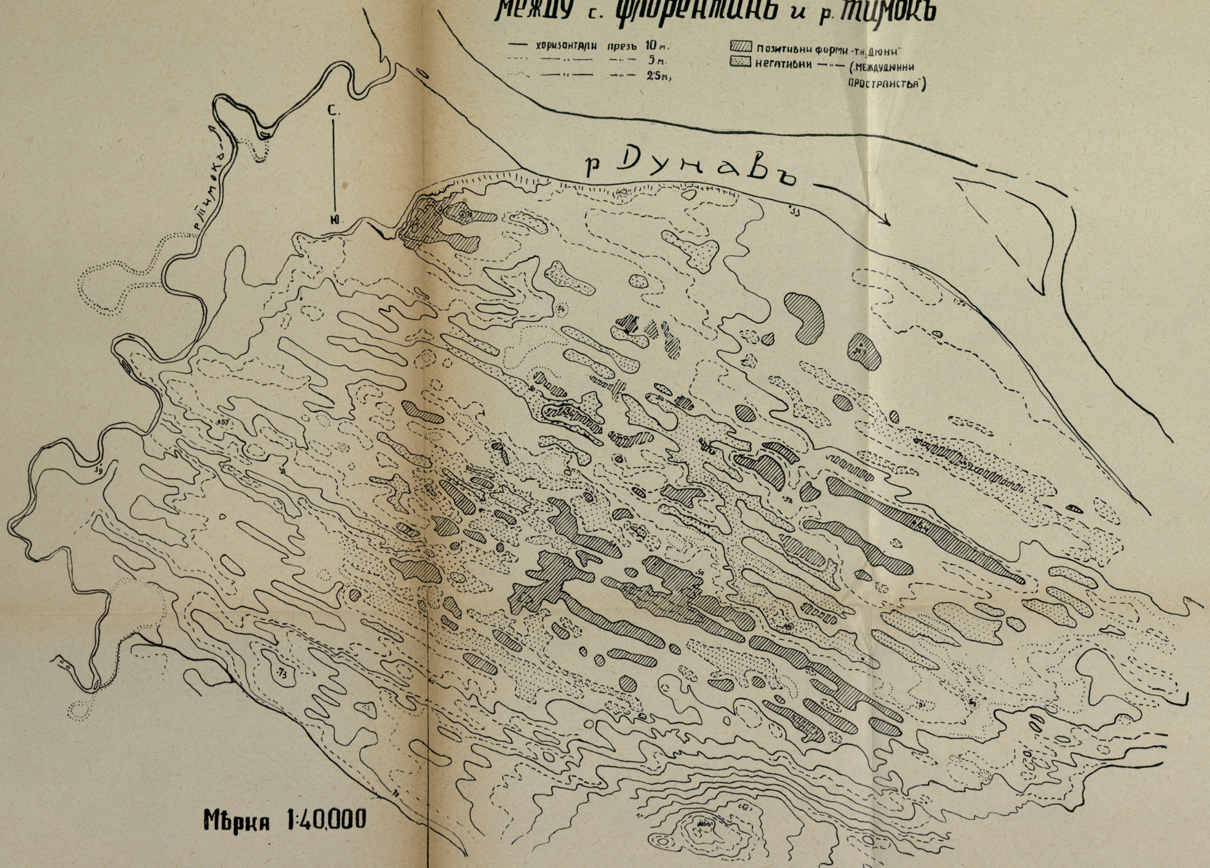

ВЛИЯНИЯ НА ЧУЖДИ ЕРЕСИ ВЪРХУ БОГОМИЛСТВОТО*

отъ Д. Ангеловъ

Богомилството представя интересъ въ много отношения и отдавна е привличало вниманието на историци и общественици. То е било предметъ на всестранни разглеждания и върху него сѫ изказвани най-разнообразни мнения. Нѣма съмнение, че единъ отъ най-важнитѣ въпроси е да се установи, доколко богомилството е оригинално явление и доколко стои въ връзка съ предходнитѣ ереси. Едно изследване въ тая насока се явява, преди всичко, отъ общъ исторически интересъ, тъй като може да ни посочи, какъ се е развивала и предавала човѣшката мисъль въ областьта на религиознитѣ разсѫждения презъ разни мѣста и времена. За нашата история, обаче, то придобива особено значение: установявайки вънншитѣ влияния върху богомилството и заемкитѣ, които сѫ дошли отъ другаде, ние ще може да се предпазимъ отъ неправилни схващания и заключения. Сѫщностьта и значението на тази ересь могатъ да се изяснятъ само въ връзка съ подобно сравнително разглеждане. Къмъ него се свежда и цельта на настоящата работа.

Както се знае, богомилството заема едно отъ последнитѣ мѣста въ дългата редица отъ религиозни секти, които се ширѣли изъ източнитѣ провинции на Римската империя — Мала-Азия, Сирия, Армения и пр. Тия земи отъ край време били огнище на най-разнообразни еретически учения — плодъ на противоречиви тълкувания на неяснитѣ мѣста изъ Библията и Евангелието, както и остатъци отъ старитѣ езически представи. Въпрѣки ожесточенитѣ преследвания, броятъ на еруситѣ растѣлъ непрестанно. Йеронимъ, писатель отъ IV вѣкъ, ги наброява на 45, а св. Августинъ, пакъ отъ IV в., изброява 88.

Три сѫ, обаче, еруситѣ, съ които изворитѣ свързватъ нашето богомилство: манихейството, павликянството и масалиянството. Единъ погледъ върху тѣхното създаване, сѫщность и разпространение се явява необходимъ за цельта на нашето изследване.

Основательтъ на манихейството е персиецътъ Манесъ, който проповѣдвалъ въ Персия презъ втората половина на III в. Манихеи се явили за пръвъ пѫть по време на имп.

---

* Представилъ проф. П. Мутафчиевъ.

Аврелиянъ (270—275)[1]. Главниятъ изворъ на сведенията ни за ересьта сѫ т. н. Acta Archelai, гдето е разгледанъ процесътъ на Манесъ предъ духовния сѫдъ въ Месопотамия, председателствуванъ отъ епископа Архелай.

Най-важната страна на манихейството представлява неговата космогония. Въ основата ѝ лежи абсолютниятъ дуализъмъ, свойственъ на старата персийска религия.

Манесъ проповѣдвалъ, че има два бога, нераждани, отъ само себе си създадени, вѣчни и противопоставени единъ на другъ. Първиятъ билъ богъ на доброто или свѣтлината (φῶς), а вториятъ — богъ на злото или мрака (σκότος). Тѣлото на човѣка и всичко онова, което е съставено отъ материя, било създание на лошото начало, а душата му и останалитѣ животни представлявали часть отъ добрата, свѣтлата сѫщность[2]. Това смѣсване на добро съ зло станало по следния начинъ: тъмнитѣ сили (οἱ ἄρχοντες τοῦ σκότους), помощници на злия богъ, нахлули въ предѣлитѣ на добрия богъ. Тогава той сътворилъ майката на живота (μήτηρ τῆς ζωῆς), която създала първия човѣкъ и петтѣ елемента: вѣтъръ, свѣтлина, вода, огънь и материя. Въоржженъ съ тѣхъ, първиятъ човѣкъ подѣлъ борбата съ тъмнитѣ духове, но билъ победенъ, и душата му, която била сѫщина отъ доброто начало, останала въ тѣхенъ пленъ. Добриятъ богъ изпратилъ нова сила — живия духъ (ζῶν πνεῦμα), който избавилъ първия човѣкъ, но не можалъ да изтръгне тая часть отъ душата, която вождоветѣ на мрака похитили. Живиятъ духъ създалъ голѣмия свѣтъ и небеснитѣ свѣтила, които представлявали останки отъ душата; неговото строителство е предадено съ известни фантастични подробности — за свѣта въ 8 вида, за омофора, който го подпиралъ, за убиването на тъмнитѣ сили, за произхода на дъжда и на смъртьта и пр.. Между това, представителитѣ на мрака създали първитѣ хора, Адама и Ева, и предали на Ева отъ своята страсть, за да измами Адама[3]. Въ тѣхнитѣ грѣшни тѣла божествената душа останала като въ затворъ. Богъ, виждайки, че тя се измѫчва, излѫчилъ отъ гърдитѣ си сина и го пратилъ на земята. Той се родилъ привидно, представяйки се като човѣкъ, безъ да бѫде човѣкъ[4]. Дева Мария не е била негова

---

[1] Ἐν χρόνοις γὰρ οὗτοι Αὐρηλιανοῦ τοῦ βασιλέως γεγόνασι περὶ ἔτος τέταρτον τῆς αὐτοῦ βασιλείας (т. е. въ 274 г.) (Epiphanius, P. Gr., XLII, col. 29 A).

[2] Οὗτος δύο σέβει θεούς (този почита два бога) ἀγεννήτους, αὐτοφυεῖς, ἀϊδίους, ἕνα τῷ ἑνὶ ἀντικείμενον, καὶ τὸν μὲν ἀγαθὸν, τὸν δὲ πονηρὸν εἰσηγεῖται, φῶς τῷ ἑνὶ ὄνομα θέμενος, καὶ τῷ ἑτέρῳ σκότος· καὶ τοῦ μὲν φωτὸς εἶναι μέρος τὴν ἐν ἀνθρώποις ψυχὴν, τοῦ δὲ σκότους τὸ σῶμα, καὶ τὸ τῆς ὕλης δημιούργημα (P. Gr., X, col. 1437 A); за животнитѣ: τῆς γὰρ τοῦ ἀγαθοῦ πατρὸς οὐσίας . . . πᾶν κινούμενον ζῶον μετέχειν λέγει (ib., col. 1440 C).

[3] Τὴν δὲ Εὔαν ὁμοίως ἔκτισαν, δόντες αὐτῇ ἐκ τῆς ἐπιθυμίας αὐτῶν, πρὸς τὸ ἐξαπατῆσαι τὸν Ἀδάμ (ib., col. 1448 A).

[4] Καὶ ἐλθὼν ὁ Υἱὸς μετεσχημάτισεν ἑαυτὸν εἰς ἀνθρώπου εἶδος... μὴ ὢν ἄνθρωπος, καὶ οἱ ἄνθρωποι ὑπελάμβανον αὐτὸν γεγεννῆσθαι (т. е. хората предполагали, че се е родилъ) (ib., col. 1440).

истинска майка. Той съставилъ особена машина отъ 12 стомни, които извличали душитѣ на умрѣлитѣ и ги пренасяли на небеснитѣ свѣтила, отдето отивали за вѣченъ животъ въ блаженни мѣста. Това ставало, обаче, само съ душитѣ на праведницитѣ, т. е. на тия, които били познали истинското християнство и живѣели споредъ неговитѣ принципи. Иначе, положението на душитѣ било твърде тежко. Тѣ се прераждали следъ смъртьта на хората въ тѣлата на разни животни, споредъ това, какъвъ грѣхъ билъ извършилъ човѣкътъ приживѣ. Душата на богатия влизала въ тѣлото на просѣкъ, а на оня, който извършелъ убийство, ставала на слонъ, и пр.[1]. На тия, които умирали безъ да познаятъ истината, душата била предавана на измѫчване въ огнената геена. До идването на Христа всички хора живѣели подъ господството на мрачния богъ. Мойсей, пророцитѣ и старозаветниятъ законъ били свързани съ него. Той билъ богъ на страстьта, а не на истината. Християнитѣ, които го почитали, не се различавали отъ езичницитѣ и евреитѣ. Тѣ не можели никога да се спасятъ.

Въ цѣлата космогония на Манесъ се съзира нѣщо мрачно. Тя представлява странна смѣсь отъ езически и християнски елементи и навлиза често пѫти въ областьта на най-смѣлитѣ фантазии. Нейниятъ завършекъ хармонира съ основния дуалистиченъ възгледъ: омофорътъ щѣлъ да изпусне земята, голѣмъ огънь щѣлъ да унищожи вселената, и всички грѣшници щѣли да отидатъ на вѣчно наказание. Тогава лошото и доброто начало пакъ щѣли да заживѣятъ въ своитѣ области, гдето били, преди да се сблъскатъ помежду си[2].

Религиознитѣ и нравствени разбирания на манихеитѣ се опредѣляли напълно отъ космогоничнитѣ и теологичнитѣ имъ представи. Еретицитѣ се дѣлѣли на две групи: съвършенни (ἐλεκτοί) и обикновени последователи. Първитѣ били истинскитѣ последователи на Манеса и само тѣмъ било достѫпно познанието (ἡ γνῶσις), чрезъ което можели да достигнатъ спасение. Дървото на познанието било самиятъ Исусъ[3]. Истина и вѣра се преливали въ едно понятие. Тия хора живѣели строго аскетиченъ и нравственъ животъ, съобразявайки се главно съ учението за прераждането на душитѣ. Не се женѣли, не работѣли нищо, не трупали имотъ, избѣгвали убийства, гнѣвъ, лъжа, жестокости. Обикновенитѣ последователи водѣли нормаленъ животъ, съобразявайки се съ основнитѣ догми. Нѣкои отъ манихейскитѣ възгледи ще бѫдатъ засегнати по-подробно при разглеждане на богомилството.

---

[1] Acta Archelai, P. Gr., X, col. 1441; Epiphanius, ib., coll. 41—43.

[2] . . . ἂν τὸ πῦρ καταναλώσῃ τὸν κόσμον ὅλον. . . Καὶ μετὰ ταῦτα ἀποκατάστασις ἔσται τῶν δύο φύσεων· καὶ οἱ ἄρχοντες οἰκήσουσι τὰ κατώτερα μέρη ἑαυτῶν, ὁ δὲ πατὴρ τὰ ἀνώτερα, τὸ ἴδιον ἀπολαβών (col. 1449).

[3] Τὸ δὲ ἐν παραδείσῳ φυτὸν, ἐξ οὗ γνωρίζουσι τὸ καλὸν, αὐτό ἐστιν ὁ Ἰησοῦς (col. 1445 A) (т. е. дървото въ рая, отъ което познаватъ доброто (τὸ καλὸν) е самиятъ Исусъ).

Манесъ оставилъ 12 ученика, и учението му започнало бърже да се разпространява. То проникнало въ Персия, Сирия, Армения, Египетъ и Палестиня. Започнало да се шири и въ останалитѣ области на Римската империя, гдето било подложено на ожесточени преследвания. Следъ време, нѣкои отъ вѣрванията му започнали да изчезватъ, и то се приближило повече до православието. Вѣроятно, чрезъ тази еволюция отъ него е произлѣзло павликянството.

Въ историята на павликянството, което е играло голѣма роля за нашето богомилство, има два периода. Старото павликянство било създадено въ Сирия още презъ III в., по време на императоритѣ Аврелиянъ и Пробъ (270—275—282). Неговъ основатель билъ Павелъ отъ гр. Самосата (въ Сирия)[1]. Изворитѣ говорятъ собствено за двама братя, Павелъ и Иоанъ[2], но изглежда, че главната роля е игралъ първиятъ. Началното павликянство е било твърде близко до манихейството. По време и мѣсто двтѣ секти сѫ тѣсно свързани. Една отлика, която изворитѣ подчертаватъ, е учението за единството на Св. Троица. Истинското павликянство, като напълно нова и добре организирана секта, трѣбва да се свърже съ дейностьта на арменеца Константинъ (Силванъ), който живѣлъ по времето на имп. Константа II (641—668)[3]. Той преустроилъ космогонията на Манеса и премахналъ отъ нея нѣкои баснословни и мѫчноприемливи нѣща (δυσπαράδεκτα) (за 30-тѣ вѣка, за създаването на дъжда отъ потьта на хубавъ младежъ и пр.)[4]. Изворитѣ не споменаватъ всичко, което той промѣнилъ, но изглежда, че реформитѣ му сѫ били доста основни, ако земемъ предъ видъ вѣрванията на павликянитѣ и тѣхния начинъ на животъ. Константинъ и последователитѣ му открито се обявили срещу Манеса, предшественика му Скитиянъ и двамата братя[5]. Все пакъ, учението на павликянитѣ съдържа много общи догми съ манихейството.

Павликянитѣ си останали привърженици на абсолютния дуализъмъ, само че наричали злия богъ не мракъ, а демиургъ (δημιουργός). Тѣ казвали, че той има власть надъ видимия свѣтъ презъ настоящия вѣкъ, а небесниятъ Отецъ (ὁ ἐπουράνιος πατήρ), лишенъ отъ властьта надъ цѣлата вселена, щѣлъ да я получи

---

[1] ὃς ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ, ἐν ἡμέραις Αὐρηλιανοῦ καὶ Πρόβου . . . ἐπὶ τῆς Ἀντιοχέων καθίσταται ἐπίσκοπος (Epiphanius, Κατὰ Παύλου τοῦ Σαμοσάτεως, P. Gr., XLII col. 12 D).

[2] Подробенъ разказъ за тѣхъ у Photius, P. Gr., CII, col. 15 sqq. и у P. Siculus, P. Gr., CIV, col. 1273 sqq.

[3] Ἐπὶ τῶν χρόνων Κωνστάντος, τοῦ πατρὸς Κωνσταντίνου . . . ἀνεφάνη Κωνσταντῖνος ὁ καὶ Σιλουανὸν ἑαυτὸν ὀνομάσας (обичай, характеренъ за павликянитѣ) (G. Hamartolus, P. Gr., CX, col. 884 C.).

[4] P. Siculus, P. Gr., CIV, col. 1277 AC.

[5] Μάνεντα τοίνυν, καὶ Ἰωάννην, καὶ Παῦλον, προθύμως ἀναθεματίζουσι (G. Hamartolus, P. Gr., CX, col. 885).

презъ следващия вѣкъ[1]. Този възгледъ показва известно смегчаване на абсолютния дуализъмъ и сочи за засиленото влияние на християнския монотеизъмъ. На това обстоятелство нѣкои учени не сѫ обърнали внимание и считатъ манихейския и павликянски дуализъмъ за съвършенно еднакви. Подробноститѣ на павликянската космогония не сѫ известни. По всичко изглежда, че тя е следвала манихейската, обаче е била лишена отъ нейнитѣ фантастични представи. Твърде вѣроятно е, учението за прераждането на душитѣ да е било изоставено. Така може да се обясни обстоятелството, че еретицитѣ не се дѣлѣли на обикновени и съвършенни и живѣели напълно нормаленъ животъ: женѣли се, хранѣли се като другитѣ, работѣли, ходѣли на война и пр. Въ теологичнитѣ си вѣрвания павликянитѣ били близу до манихеитѣ. Тѣ поддържали учението за докетизма (привидностьта на Христовото раждане и дейность), отхвърляли култа къмъ дева Мария — истинска Богородица споредъ тѣхъ билъ небесниятъ Иерусалимъ, — не признавали Моисея, пророцитѣ и цѣлия Старъ заветъ. Спрямо външнитѣ форми на религията и официалната черква се държали твърде неприязнено. Отхвърляли причастието, кръщението, почитането на кръста и иконитѣ, не признавали храмоветѣ и остро нападали свещеницитѣ. Тѣ имали за цель да реформиратъ християнството, изхождайки отъ новозаветнитѣ книги, специално отъ Евангелието и Апостола. Константинъ не признавалъ никакви други книги. По-подробно павликянскитѣ реформационни тенденции ще бѫдатъ засегнати при разглеждане на богомилството.

Новата ересь обхванала бърже източнитѣ провинции на бившата Римска империя: Сирия, Армения, Мала Азия. Пакъ въ сѫщитѣ области възникнало масалиянството — третата ересь, която оказала влияние въ създаване на нашето богомилство.

Най-раннитѣ сведения говорятъ, че масалиянството е възникнало въ Мала Азия презъ IV вѣкъ по време на имп. Констанция[2], а споредъ други данни — по време на имп. Валента (364—378)[3]. Главнитѣ източници за най-старото масалиянство сѫ черковнитѣ писатели Епифаний и Теодоретъ отъ IV и V вв. По-късно пресвитеръ Тимотей (VII в.) и Иоанъ отъ Дамаскъ (VIII в.) даватъ доста подробни указания, като сѫ се ползували отчасти и отъ старитѣ писатели. Презъ XI в. пъкъ главенъ изворъ за масалиянството се явява византийскиятъ писатель Михаилъ Пселъ (1018—1078).

---

[1] δύο μὲν ἀρχὰς ὁμολογοῦσιν, ὡς οἱ Μανιχαῖοι. φασὶ δὲ ἕτερον μὲν εἶναι Θεόν, τὸν ἐπουράνιον πατέρα, ὃν καὶ τῆς τοῦδε τοῦ παντὸς ἐξουσίας ὑπερορίζουσι, τοῦ μέλλοντος μόνον τὸ κράτος, αὐτῷ ἐγχειρίζοντες· ἕτερον δὲ τὸν Δημιουργὸν τοῦ κόσμου, ᾧ καὶ τὸ κῦρος τοῦ παρόντος αἰῶνος χαρίζονται (Photius, P. Gr., CII, lib. I, col. 24).

[2] Ἦσαν δὲ πρὸ χρόνου τινος, ὡς ἀπὸ τῶν καιρῶν Κωνσταντίου καὶ δεῦρο (Epiphanius, P. Gr., XLII, col. 756 B).

[3] κατὰ τοῦτον τόν χρόνον (става дума за времето на Валента) καὶ ἡ τῶν Μασσαλιανῶν ἐβλάστησεν αἵρεσις (Theodoretus, P. Gr., LXXXII, coll. 1141 D, 1144 A; J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 736A).

Като секта, произлѣзла врѣдъ източния свѣтъ, гдето дуалистичнитѣ възгледи постоянно играели важна роля, масалиянството не е могло да остане незасегнато и да не вземе отношение по тоя въпросъ. Нѣколко израза подчертаватъ дуалистичния характеръ на ересьта. Така, еретицитѣ казвали, че природата (ἡ φύσις) на хората е обща съ духоветѣ на злото[1]. Тѣ твърдѣли сѫщо, че злото сѫществува по природа (ὅτι φύσει τὰ κακὰ)[2] и че душата на човѣка безъ Христа е свърталище на змии и на отровни гадове[3]. Тия вѣрвания, които не сѫ били, може би, обединени въ нѣкаква система, показватъ ясно, че основата на ересьта е била дуалистична. „Природата на човѣка", трѣбва да се схваща повече въ физическа смисъль, т. е. като представляваща материалната сѫщность и, поради това, обща съ лошитѣ духове. Че масалиянитѣ сѫ били привърженици на дуализма, личи и отъ възгледа имъ за сатаната. Тѣ казвали, че той е великъ и по-силенъ (отъ Бога) и върши много злини на хората[4]. Поради това тѣ му се покланяли и го боготворѣли.

Всички тия схващания на еретицитѣ не могатъ да ни посочатъ ясно, какъвъ е билъ тѣхниятъ дуализъмъ — краенъ или умѣренъ. Обаче, сведенията на М. Псела отъ XI в. подчертаватъ, че масалиянитѣ сѫ поддържали смегчения дуализъмъ. Тѣ имали специална космогония, коренно различна отъ манихео-павликянската.

Споредъ масалиянската космогония имало три бога: Богъ отецъ и двама сина. Бащата владѣелъ само надсвѣтната область, по-младиятъ синъ царувалъ надъ небесната, а по-стариятъ властвувалъ надъ земнитѣ нѣща[5]. Отпърво той билъ при баща си, но се възгордѣлъ, поискалъ да стане равенъ нему и поради това билъ свалeнъ на земята. Превърналъ се въ мраченъ духъ (σκότος γινόμενος), създалъ човѣка, животнитѣ и растенията и ги подчинилъ на своята власть[6]. Следователно, лошото начало се появило по-късно и представлявало първоначално сѫщность отъ добрия богъ. Тоя възгледъ противоречи на крайния манихейски дуализъмъ, който признава две сили — вѣчни, равностойни и независими една отъ друга. У павликя-

---

[1] καὶ ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων κοινωνική ἐστι τῶν πνευμάτων τῆς πονηρίας (J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 729).

[2] Ibidem, col. 732; Zigabenus, P. Gr., CXXX, col. 1285 B.

[3] Ὅτι ἡ ψυχὴ ἡ μὴ ἔχουσα τὸν Χριστὸν ἐν αἰσθήσει, καὶ πάσῃ ἐνεργείᾳ (въ чувство и въ всѣко действие), οἰκητήριόν ἐστιν ἑρπέτων καὶ ἰοβόλων θηρίων . . . (J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 732).

[4] ὁ Σατανᾶς μέγας ἐστὶ, καὶ ἰσχυρότερος, καὶ πολλὰ ἐπιτελεῖ κακὰ τοῖς ἀνθρώποις (Epiphanius, P. Gr., XLII, col. 760C).

[5] πατὴρ γὰρ αὐτοῖς, υἱοί τε δύο, πρεσβύτερος καὶ νεώτερος, αἱ ἀρχαί· ὧν τῷ μὲν πατρὶ τὰ ὑπερκόσμια μόνα, τῷ δὲ νεωτέρῳ τῶν υἱῶν τὰ οὐράνια, θατέρῳ δὲ τῷ πρεσβυτέρῳ τῶν ἐγκοσμίων τὸ κράτος (Psellus, P. Gr., CXXII, col. 824 A).

[6] Ibidem, coll. 827, 828.

нитѣ тоя дуализъмъ се смегчава едва забележимо. Много посмегченъ се явява у масалиянитѣ, очевидно подъ засиленото влияние на православието.

Наредъ съ космогоничнитѣ представи важна роля играели вѣрванията въ демонитѣ. Заедно съ човѣка живѣе демонъ и го ръководи, проповѣдвали масалиянитѣ[1]. Той билъ свързанъ съ него още отъ рождение. Количеството на демонитѣ било безбройно. Морето, въздухътъ, земята и най-скрититѣ мѣста били изпълнени съ тѣхъ. Притежавали най-разнообразенъ видъ и форма[2]. Цельта на еретицитѣ била да прогонятъ демона, който живѣелъ въ тѣхъ, и да спасятъ душата си. Това можело да се постигне само чрезъ усърдна молитва[3] — всички други обреди (кръщение и пр.) били безполезни. Ето защо, еретицитѣ се молѣли непрестанно. Отъ тамъ иде и името имъ, което на гръцки се превежда εὐχίται, т. е. молещи се; масалияни е сирийска дума.

Молитвата докарвала влизането на Св. духъ, при което човѣкъ изпадалъ въ особено състояние, наречено ἀπαθεία (безстрастие). Той се освобождавалъ отъ всѣкаква тѣлесна и душевна болка, не се нуждаелъ вече отъ угнетителния постъ и отъ морални задължения, ставалъ способенъ за разни видения, да предрича бѫдещето и пр. Съ една дума, молитвата прераждала и спасявала окончателно. Тоя възгледъ опредѣлялъ останалитѣ вѣрвания на еретицитѣ и цѣлия имъ начинъ на животъ. Тѣ странѣли отъ общение съ хората, не се женѣли, не работѣли нищо, прехранвали се съ просия. Цѣлата имъ мисъль се свеждала къмъ желанието да се спасятъ. Това спасение ставало посрѣдствомъ личенъ, чувственъ досегъ съ Светия Духъ, за което всѣко посрѣдничество на черквата било излишно. Въ принципитѣ на масалиянитѣ има нѣщо извънредно индивидуалистично и, поради това, егоистично. Сравнено съ манихейството и павликянството, които по единъ или другъ начинъ се стремяли да преобразуватъ етиката и религията, масалиянството издава пълно безразличие и стои по-долу отъ тѣхъ. Това обстоятелство трѣбва да се подчертае особено силно, когато разглеждаме богомилството. Масалиянитѣ се стремѣли само да избѣгатъ отъ настоящия животъ, да потърсятъ спасение, да се отърватъ отъ всички трудности. Никакви по-дълбоки нравствени и религиозни тенденции не ги ръководѣли. И ако космогонията и дуализмътъ имъ стоятъ

---

[1] ὅτι συνοικεῖ τῷ ἀνθρώπῳ ἐνυποστάτως ὁ Σατανᾶς, καὶ κατὰ πάντα κυριεύει αὐτοῦ (J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 729; Timotheus, P. Gr., LXXXVI, col. 48 B).

[2] Πολλὰ . . . καὶ παντοδαπὰ τὰς ἰδέας τε καὶ τὰ σώματα, ὡς εἶναι πλήρη μέν τὸν ἀέρα τόν τε ὕπερθεν ἡμῶν καὶ τὸν περὶ ἡμᾶς, πλήρη δὲ γαῖαν καὶ θάλλαττаν . . . (Psellus, P. Gr., CXXII, col. 841 B).

[3] Μόνην δὲ τὴν σπουδαίαν εὐχὴν τὸν δαίμονα τὸν ἐνοικοῦντα ἐξελαύνειν (Theodoretus, P. Gr., LXXXII, col. 1144 A; J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 737).

най-близу до православието и, изобщо, до християнството, тѣхнитѣ разбирания за живота ги отдалечаватъ твърде много отъ него.

Какво е било разпространението на еретическитѣ учения въ Балканския п-въ и влиянието, което сѫ оказали върху тамошното население? Разглеждането на тоя въпросъ е отъ най-голѣмо значение за цельта на нашата работа. Но преди да пристѫпимъ къмъ самитѣ данни, налага се да обърнемъ внимание на следното обстоятелство: повечето отъ по-къснитѣ извори употрѣбяватъ името манихеи за обозначение на павликянитѣ. Така Георги Амартолъ (IX в.) въ хрониката си пише Παυλικιανοί, οἱ καὶ Μανιχαῖοι[1]; Петъръ Сицилийски (IX в.) изтъква, че тѣ сѫ едни и сѫщи[2]. Подобно мнение поддържа и Ана Комнина (XII в.)[3]. Това обстоятелство може да се обясни съ голѣмата близость между двѣтѣ секти, както и съ факта, че въ тогавашната епоха често пѫти стари имена сѫ служели за означение на нови понятия[4]. Характерно е, обаче, че въ нѣкои случаи названието манихеи се отнася явно за масалиянитѣ, а опредѣлението „манихейска ересь“ означава смѣсь отъ тритѣ секти. Така, Иоанъ Екзархъ, говорейки за „выси пошибении и сквърни манихеи“ [5] има предвидъ масалиянитѣ, а сведението на Синодика, че попъ Богомилъ възприелъ манихейската ересь[6], надали е употрѣбено въ букваленъ смисълъ, а съ това е означена смѣсица отъ различни еретически учения.

Всички тия нѣща ни даватъ право да предположимъ, че въ по-късно време името манихеи е получило разширено значение. То се е употрѣбявало за означение изобщо на дуалистичнитѣ секти, най-много на павликянството, съ което го свързвали твърде близки връзки. Така че, когато срещнемъ думитѣ манихейство, манихейска ересь, не можемъ да бѫдемъ напълно сигурни за какви еретици става дума. Не името на ересьта, а нейнитѣ догми трѣбва да служатъ за указание на естеството ѝ.

Първитѣ данни, които говорятъ за разпространението на еретическитѣ учения въ Балканския п-въ, се отнасятъ главно за павликянството. Лѣтописецътъ Теофанъ съобщава, че имп. Константинъ V Копронимъ (741—775) преселилъ сирийци и

---

[1] P. Gr., CX, col. 884 C.

[2] οὐ γὰρ ἄλλοι, οὗτοι καὶ ἄλλοι ἐκεῖνοι, ἀλλ' οἱ αὐτοὶ Παυλικιανοὶ καὶ Μανιχαῖοι ὑπάρχουσιν (P. Gr., CIV, coll. 1240 B, 1241 A).

[3] Anna Comnena, Ed. Reiff., II, p. 257, 9 sqq.

[4] Напр., съ името „перси“ Г. Пахимеръ означава „турцитѣ“, съ „скити“ се означаватъ „куманитѣ“ и пр.

[5] Йорд. Ивановъ, Богомилски книги и легенди (София 1925), стр. 20.

[6] Въсприемшаго манихейскѫя сїѫ ересь (Синодикъ царя Борила, изд. Попруженко. София 1928, стр. 32).

арменци въ Тракия, които пръснали павликянската ересь[1]. По-късно наследникътъ на Копронима, Львъ IV Хазарски докаралъ отъ Сирия други колонисти еретици[2]. Възможно е, между тѣхъ да е имало не само павликяни, но манихеи и масалияни. Презъ царуването на Михаила I (811—813) павликянитѣ били жестоко преследвани. Тѣ се опитали да вдигнатъ бунтъ срещу императора[3]. Изобщо, тѣ представлявали буденъ и неспокоенъ елементъ, способенъ да предизвика сериозни смущения. Последното заселване на павликяни колонисти станало презъ царуването на имп. Иванъ Цимисхий (969—976)[4]. Еретицитѣ се поселили около Пловдивъ, създали си собствени общини и тиранизирали мѣстното население. Тѣхната дейность била много жива и системна. Пропагандата имъ била почти винаги успѣшна, поради доброто познаване на свещенитѣ книги. Нѣма съмнение, че тѣ отрано започнали да преминаватъ въ България, да проповѣдватъ и да печелятъ привърженици. Постояннитѣ войни и преминавания на територии отъ една власть въ друга улеснявали тѣхната дейность. Най-благоприятенъ моментъ настжпва, обаче, следъ покръстването на българитѣ (865 г.). Християнството не могло да се наложи като съзнателна религия и да спечели сърдцата на новопокръстенитѣ. То си останало, въпрѣки всички усилия, само догматика и външность. Разполагаме съ редица данни, които показватъ, че покръстването не е било дѣло на естествено, духовно развитие, а резултатъ на политически пресмѣтания. Доста красноречиво доказателство е, преди всичко, бунтътъ на боляритѣ, които обвинявали Бориса, че далъ лошъ законъ на българитѣ[5]. Отъ „Отговоритѣ" на папа Николай I до Бориса проличава, че българитѣ въ мнозинството си сж били езичници. Тамъ се говори за идолопоклонство, амулети, пѣсни, заклинания и други езически прояви[6]. Наистина, това сж данни за времето непосрѣдствено следъ покръстването, обаче и по-късни сведения говорятъ, че езичеството въ България не изчезвало. Близо вѣкъ и половина следъ покръстването презвитеръ Козма изобличава мнозина, че не били истински християни, а клонѣли къмъ езическитѣ

---

[1] ὁ δὲ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος Σύρους τε καὶ Ἀρμενίους, οὓς ἤγαγεν . . . εἰς τὴν Θράκην μετῴκισεν, ἐξ ὧν καὶ ἐπλατύνθη ἡ αἵρεσις τῶν Παυλικιανῶν (Theophanes, ed. De Boor, I, p. 429, 19—30).

[2] Ἐπέρεσε δὲ καὶ τοὺς αἱρετικοὺς Σύρους ἐν τῇ Θράκῃ καὶ κατῴκισεν αὐτοὺς ἐκεῖ (ibidem, p. 452, $_{1-2}$).

[3] Ibidem, p. 501, $_{21}$ sqq.

[4] Ἰωάννης ὁ Τζιμισκῆς πολέμῳ νικήσας ἐξανδραποδισάμενος ἐκ τῆς Ἀσίας . . . εἰς τὴν Θράκην μετήνεγκε (Anna Comnena, ib., p. 258, $_{3-5}$).

[5] Dicentes, non bonam vos eis legem tradidisse, вж. Отговоритѣ на папа Николай I по запитванията на българитѣ, изд. Д. Дечевъ (София 1940), гл. XVII.

[6] Пакъ тамъ, стр. XXXV, XL, LXXVII, CVI.

обичаи[1]. Несъмнено, християнството проникввало твърде бавно и мжчно измѣствало старитѣ религиозни представи. Въ съзнанието на хората дълго време сжществувала една двойственость, която дала поводъ за най-разнообразни смущения отъ религиозно естество. Тя се усложнявала и отъ обстоятелството, че новата вѣра не била добре изяснена и разбрана. Изразъ на неизяснено религиозно любопитство билъ, напримѣръ, въпросътъ, защо Богъ оставя дявола да прави злини на хората: „Многых слышимъ от наших бесѣдующа: почто Богъ дїаволу попоущаеть на чловѣкъ“[2]. Това сведение е извънредно характерно: то показва, че вѣрата въ единъ богъ у мнозина не била крепка, и тѣ били склонни да допуснатъ, че свѣтътъ е подчиненъ на злата сила. Това убеждение се засилвало и поради тежкитѣ условия, при които живѣела по-голѣмата часть отъ народа. Постояннитѣ войни и насилия, безпокойниятъ животъ — всичко това довеждало до отвръщение отъ земнитѣ дѣла, до пълна апатия или озлобение срещу сжществуващия редъ. Това психологическо състояние било добра почва за разни дуалистични и аскетично-съзерцателни учения отъ рода на манихео-павликянството и масалиянството.

Пропагандата на еретицитѣ не закъснѣла. Още веднага следъ покръстването въ България се пръснали различни проповѣдници: гърци, арменци и други чужденци. Тия хора проповѣдвали християнството както си искали, говорейки много и различни нѣща[3]. Нѣма съмнение, че между тѣхъ е имало мнозина павликяни. Това се потвърждава до известна степень отъ сведенията на Петъръ Сицилийски, който ходилъ по сжщото време (868 г.) по заповѣдь на имп. Михаила III (842—867) въ главната павликянска община въ гр. Тафрика (Месопотамия). Тогава павликянитѣ били особено силни. Той стоялъ тамъ шесть месеца и въ едно послание предупреждава българския архиепископъ, че еретицитѣ преднамѣрявали да пратятъ специална мисия въ България, за да отцепятъ нѣкои отъ новопокръстенитѣ отъ православието и да ги присъединятъ къмъ своята ересь[4]. Дали павликянитѣ сж имали подобни широки планове и дали Петъръ Сицилийски е чулъ отъ тѣхъ всичко това, не е никакъ сигурно. Обаче фактътъ, че е счелъ за необходимо да плаши

[1] Не тако бо суть хрїстїане: аше со гусльми и плесканїемь и пѣсньми бѣсовскыми вино пїютъ и срящамъ и сномъ и всякому оученїю сотонину вѣруютъ (вж. изданието на М. Попруженко, Козма, болгарской писатель X вѣка. София 1936, стр. 74, 18—21).

[2] Козма, стр. 24, редове 6—7.

[3] quod in patriam vestram multi ex diversis locis Christiani advenerint, qui prout voluntas eorum existit, multa et varia loquuntur, id est Graeci, Armeni et ex ceteris locis (Отговоритѣ на папа Николай I, гл. CVI).

[4] Πάλιν δὲ καὶ τῶν ἀσεβῶν ἐκείνων ἀκούσας φληναφούντων ὡς μέλλουσιν ἐξ αὐτῶν ἐκείνων ἀποστέλλειν ἐν τοῖς τόποις Βουλγαρίας τοῦ ἀποστῆσαί τινας τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ πρὸς τὴν οἰκείαν . . . αἵρεσιν ἐπισπάσασθαι (P. Gr., CIV, col. 1241 BC).

съ тѣхъ българската духовна власть, показва, че дейностьта имъ, водена въ сърдцето на полуострова, по това време е била доста силна — иначе думитѣ му не биха имали смисълъ и ефектъ. Че еретическитѣ проповѣди започвали да печелятъ почва въ нашата страна наскоро следъ покръстването се установява и отъ други два източника: така, въ писмото на Стилиянъ до папа Стефана (отъ 870 г.) се казва, че нѣкой си Σανταβαρηνός, Μανιχαῖος пръсналъ ересьта между българитѣ, докато тѣ още били езичници [1]. Дали тоя Сантаваринъ е билъ павликянски пропагандаторъ, или пъкъ е проповѣдвалъ манихейскитѣ догми, не може да се установи съ положителность. Не е ясно сѫщо, за каква ересь става дума въ другия изворъ — житието на Св. Климента, писано отъ блаженни Теофилактъ. Тамъ се говори за нѣкаква зла ересь, която като чумна болесть се разпространила въ стадото на Св. Климента следъ неговата смърть [2] (†916 г.). Допустимо е, че тя стои въ връзка съ дейностьта на павликянскитѣ или манихейски пропагандисти. Че това е така, се потвърждава по сигуренъ начинъ отъ единъ по-късенъ източникъ — писмото на цариградския патриархъ Теофилакта (933—956) до царь Петра, отправено въ отговоръ на запитването му, какъ да се постѫпва съ еретицитѣ. Отъ това писмо личи, че всрѣдъ народа и самото духовенство се разпространила една религиозна секта, която била дотолкова напреднала, че станало нужда да се намѣсятъ свѣтската и духовна власти. Въ отговора си патриархътъ препорѫчва необходимитѣ мѣрки и наказания. Доста разпространено е мнението, че тая ересь представлява първата проява на нашето богомилство [3], обаче това не е оправдано. Въ нея нѣма ни единъ белегъ, който да говори за нѣкаква новость. Тя навѣрно представя смѣсь отъ манихео-павликянски догми, и думитѣ на Теофилакта: Μανιχαισμὸς γάρ ἐστι, παυλικιανισμῷ συμμιγής ἡ . . . δυσσέβεια сѫ съвършенно прави. Едно съпоставяне ще ни увѣри въ това. Преди всичко, нейниятъ абсолютенъ дуализъмъ: еретицитѣ вѣрвали, че сѫществуватъ две начала, добро и лошо, и единъ богъ билъ творецъ на свѣтлината, а другъ—на нощьта. Единъ създалъ човѣка, а другъ—ангелитѣ и животнитѣ. Творецъ и повелитель на материята, на видимия свѣтъ и на човѣшкитѣ тѣла билъ злиятъ дяволъ [4]. Тия възгледи, сравнени съ учението

---

[1] Σανταβαρηνὸς Μανιχαῖος . . . τὴν αἵρεσιν . . . πρὸς τοὺς Βουλγάρους ἀπῆλθεν, ἔτι νοσοῦντας τὴν ἀθεΐαν τε καὶ ἀσέβειαν (К. М. Петровскій, Письмо патриарха Константинопольскаго Θеофилакта царю Болгаріи Петру, С. Петербургъ 1914 , стр. 3, подъ черта).

[2] . . . καὶ τὴν πονηρὰν ἀπελαύνοις αἵρεσιν, ἣ τῷ σῷ ποιμνίῳ νόσος λοιμώδης παρειςφθάρη μετὰ τὴν πάντως κοίμησιν ἐν Χριστῷ . . . (Попруженко, Беседата на Козма, стр. CLV).

[3] Напр., подобно мнение изказва проф. Ив. Снѣгаровъ, Поява, сѫщность и значение на богомилството, Бълг. истор. библ., 1929, III, стр. 63.

[4] ὁ δύο ἀρχὰς λέγων καὶ πιστεύων εἶναι ἀγαθὴν τε καὶ κακὴν, καὶ ἄλλον φωτὸς ποιητὴν καὶ ἄλλον νυκτός, ἄλλον ἀνθρώπου καὶ ἄλλον ἀγγέλλων καὶ τῶν

на Манеса, така, както е предадено въ Acta Archelai, издаватъ несъмнено сходство. Обстоятелството, че злиятъ богъ е нареченъ творецъ на нощьта, а не демиургъ, показва, че еретицитѣ сѫ били привърженици на манихейския дуализъмъ. Отъ него се отклонявали тѣ на първо мѣсто съ вѣрването, че ангелитѣ сѫ сътворени отъ бога и на второ съ това, че лошото начало е получило и названието дяволъ. Тия отклонения могатъ да се обяснятъ или съ засиленото влияние на християнскитѣ представи, които намиратъ пъленъ изразъ въ богомилската космогония, или пъкъ съ масалиянско въздействие. Но тѣзи малки отличия не промѣнятъ основната сѫщность на ересьта. Въ всички останали догми тя показва смѣсеното влияние на манихео-павликянството.

Нашитѣ еретици отхвърляли Стария заветъ и казвали, че пророцитѣ не сѫ отъ добрия богъ[1]. Това отрицателно становище иде, както видѣхме, отъ Манеса и отъ тамъ преминало и врѣдъ павликянството. За Исуса Христа твърдѣли, че билъ само привидно, въ въображение, човѣкъ и че кръстътъ, на който билъ разпнатъ, смъртьта и възкресението му — всичко било привидность[2]. Тия вѣрвания намираме пакъ у манихео-павликянитѣ. Обаче нашитѣ еретици сѫ по-близу до манихейскитѣ представи, понеже поддържали, че кръстътъ е привидность. Споредъ павликянитѣ, той билъ самиятъ Христосъ[3].

Тѣ не почитали Дева Мария, казвайки, че имала деца отъ Йосифа, а истинска Богородица билъ небесниятъ Иерусалимъ (ἡ ἄνω Ἰηρουσαλήμ), въ който влѣзълъ и отъ който излѣзълъ Исусъ[4]. Това е напълно павликянска догма; у манихеитѣ това название не се срѣща. Обявявали се срещу причастието, из-

---

λοιπῶν ζώων, ἀνάθεμα; по-долу: τοῖς τὸν πονηρὸν διάβολον ποιητὴν ὑπάρχειν καὶ ἄρχοντα τῆς ὕλης καὶ τοῦ ὁρωμένου τούτου κόσμου παντὸς καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν κενολογοῦσιν, ἀναθεμα (писмото на Теофилакта, op. cit., стр. 9).

[1] Τοῖς τὸν Μωσαϊκὸν νόμον κακολογοῦσιν καὶ τοὺς προφήτας μὴ εἶναι λέγουσιν ἀπὸ τοῦ ἀγαθοῦ ... (стр. 9). За Манихеитѣ — Acta Archelai, P. Gr., X, col. 1445; τὴν παλαιὰν διαθήκην βλασφεμοῦντες, καὶ τὸν ἐν αὐτῇ λαλήσαντα Θεὸν (J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 717). За павликянитѣ: αλλὰ γὰρ τοὺς ἱεροὺς προφήτας καὶ πάσαν τὴν παλαιὰν γραφὴν ... ἀποστρέφονται (P. Siculus, P. Gr. CIV, col. 1256B; Hamartolus, P. Gr., CX, col. 889 B.; Photius, P. Gr., CII, col. 28 C).

[2] Τοῖς ... τὸν υἱὸν καὶ λόγον τοῦ θεοῦ ... κατὰ φαντασίαν καὶ δόκησιν, ἀλλ-οὐ κατὰ ἀληθείαν ἄνθρωπον ... γεγονέναι ... ἀνάθεμα (col. 10) Пакъ тамъ: τοῖς τὸν σταυρὸν καὶ τὸν θανατον. .. καὶ τὴν ἀναστασιν ὡς δόκησιν φαντασιοσκοποῦσιν ... За манихеитѣ: Χριστὸν δὲ δοκήσει πεφηνέναι, καὶ πεπονθέναι (т. е. привидно се родилъ и умрѣлъ; страдалъ (J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 717. За павликянитѣ: Photius, P. Gr., CII, col. 26; Hamartolus, P. Gr., CX, col. 889A).

[3] За манихеитѣ: καὶ τὸν σταυρὸν ... ὡς δόκησιν διασύρουσι (Thimoteus, P. Gr., LXXXVI, col. 20 C). За павликянитѣ: ὁ σταυρὸς ὁ Χριστός ἐστιν (Hamartolus, P. Gr., CX., col. 889; Photius, P. Gr., CX, col. 25).

[4] Τοῖς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον μὴ τὴν πάρθενον Μαρίαν ... ἀλλὰ τὴν ἄνω Ἰερουσολήμ, εἰς ἣν, φησιν, εἰσῆλθε καὶ ἐξῆλθε Χριστὸς ... ληρωδούσιν, ἀνάθεμα, (стр. 10). За павликянитѣ Hamartolus, P. Gr, CX, col. 889A; Photios, P. Gr., CII, col. 26; сѫщо и въ житието на Иларионъ Мъгленски, изд. Kaluzniacki: тамъ се назовава Вышнїй Иεросалимъ (стр. 35).

тъквайки, че думитѣ на Христа имали символично значение и че хлѣбътъ и виното означаватъ не кръвьта и тѣлото Христови, а Евангелието и Апостола подробность — която изворитѣ на павликянството не споменаватъ, сбаче може да се предполага[1].

Най-сетне еретицитѣ не признавали законния бракъ и твърдѣли, че продължението на рода е законъ на демона[2]. Този възгледъ не може да се свърже съ павликянско влияние, понеже знаемъ, че павликянитѣ приемали брака и не стигали до аскетизъмъ. Най-вѣроятно е, че и това е манихейска догма. Може да се допусне и масалиянско влияние, обаче, общиятъ видъ на ересьта, както и всички подробности говорятъ противъ подобно предположение. Твърдението на еретицитѣ, че продължението на рода е законъ на демона (νομοθεσίαν τοῦ δαίμονος) се споменува отъ изворитѣ на манихейството въ малко по-друга форма[3].

Проф. Ив. Снѣгаровъ въ споменатата статия[4] отхвърля възможностьта за манихейско въздействие и смѣта, че непризнаването на брака е било вмъкнато подъ влияние на мистицизма, моденъ по онова време, или пъкъ било самостоенъ логически изводъ отъ основния догматъ, че материята е творение на дявола. Той твърди, че манихейството е било вече въобще изчезнало и не е можело да оказва влияние. Не виждаме, обаче, на какво се опиратъ основанията му. Всички данни, които извличаме отъ писмото на Теофилакта, съпоставени съ съответнитѣ извори, говорятъ, че подобно влияние е прокарано твърде силно. Самиятъ основенъ догматъ, че материята е творение на злото, е манихейска догма par excellence. Манихейството е било изчезнало, може би, като учение съ фантастична, източна космогония, но основнитѣ му принципи, както и нравственитѣ и религиозни убеждения, сж продължавали да се разпространяватъ. Това ще проличи при следващитѣ сравнения съ богомилството.

И така, отъ писмото на Теофилакта, което е единъ незамѣнимъ изворъ, може да се заключи, че презъ царуването на Петра (927—969) въ България прониквало смѣсеното манихео-павликянско влияние. Едновременното разпространение на двѣтѣ секти допринесло за създаването на една действително нова ересъ (νεοφανὴς αἵρεσις)[5]. Тя преповтаря елементи

---

[1] Τοῖς μὴ κατὰ ἀλήθειαν σῶμα Χριστοῦ καὶ αἷμα πιστεύουσιν, τὸ ὑπ᾽αὐτοῦ, ἐν τῷ „λάβετε, φάγετε“ τοῖς ἀπόστολοις ῥηθέν τε καὶ ἐπιδοθέν, ἀλλὰ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὸν Ἀπόστολον τερατολογοῦσιν, ἀνάθεμα (стр. 10); за павликянитѣ: ἀποδέχεσθαι φασι, σῶμα καὶ αἷμα, τερατολογοῦντες τὰ Δεσποτικὰ ῥήματα, кои сж тия слова, не се обяснява); Photius, P. Gr., CII, col. 25; P. Siculus, P. Gr., CIV, col. 1256 A; у Хамартола е объркано (P. Gr., CX, col. 889A).

[2] τοῖς τὸν εὔνομον γάμον ἀθετοῦσι καὶ τοῦ δαίμονος εἶναι νομοθεσίαν τὴν αὔξησιν τοῦ γένους, ἀνάθεμα (стр. 9).

[3] . . . τὸν γάμον νομοθεσίαν τοῦ δαίμονος . . . (Timotheus, P. Gr., LXXXVI, col. 20 B), т. е. „наричатъ брака законъ на демона“.

[4] П. с., стр. 63.

[5] Така се назовава на две мѣста ересьта (п. с., стр. 10).

отъ манихейството и павликянството, съ по-силенъ превесъ на първата ересь (аскетичнитѣ тенденции, напр.) Обстоятелството, че тѣ се разпространявали всрѣдъ нашитѣ еретици, е отъ особено значение: то подчертава, че аскетизмътъ, който намираме по-късно у богомилството, не се дължи само на масалиянското влияние.

Сведенията за проникването и разпространението на масалиянството въ Балканския п-въ и България сѫ по-неопредѣлени и непълни. Възможно е, да е имало масалиянски проповѣдници въ Македония, гдето е действувалъ Св. Климентъ и гдето, споредъ изследванията на Йорданъ Трифоновъ, се е появило най-напредъ нашето богомилство[1]. За това свидетелствуватъ доста положително сведенията на Кедринъ, отнасящи се за XI в. Въ своята лѣтопись той дава общи указания за учението на масалиянитѣ, заети отъ старитѣ черковни писатели, и, между другото, съобщава, че съ еретици въ даденото време била пълна по-голѣмата часть отъ балканскитѣ земи (τὴν πλείονα δύσιν)[2].

Още по-сигурни и пълни сведения за разпространението на масалиянството въ Тракия имаме въ съчинението на византийския писатель Псела (1018—1078), озаглавено „За действието на демонитѣ". Тѣ показватъ, че масалиянството въ Тракия е било проникнало нашироко. Даннитѣ, които Пселъ изнася, сѫ понѣкога твърде преувеличени, но все пакъ могатъ да ни ориентиратъ по много въпроси. Най-важното, което узнаваме, е космогонията на еретицитѣ. Интересно е да се отбележи сѫщо, че масалиянството било обхванало не само духовнитѣ слоеве, както било въ началната фаза на развитието му, но и голѣма часть отъ населението. Това обстоятелство показва, че то еволюирало въ известна смисълъ и било годно да пръска влиянието си по-нашироко[3].

За проникването на масалиянството въ България може да се сѫди и отъ едно сведение въ Синодика, което гласи, че дяволътъ разсѣялъ изъ българската земя манихейска ересь, смѣсвайки я съ масалиянска[4]. Въпрѣки общия и доста неопредѣленъ характеръ на това указание, то все пакъ е ценно.

---

[1] Специално Западна Македония и Албания (вж. Ю. Трифоновъ, Беседата на Козма Пресвитеръ и нейниятъ авторъ, София 1923, стр. 48).

[2] Изгонени отъ Сирия, еретицитѣ εἰς δὲ τὴν Παμφυλίαν ἀνεχώρησαν καὶ ταύτην τῆς λώβης ἐπλήρωσαν (отстѫпили въ Памфилия и я изпълнили съ осквернение), νῦν δὲ σχεδὸν εἰπεῖν καὶ τὴν πλείονα δύσιν (ed. Bonn, I, p. 516, 10—11).

[3] [Тия думи на Кедрина не се ли отнасятъ до самитѣ богомили? — Византийскитѣ автори обичаха да архаизиратъ. Маджаритѣ тѣ наричаха турци, турцитѣ — перси, българитѣ — мизи, сърбитѣ — трибали. Не се ли запитва авторътъ, дали и съ името масалияни Кедринъ и Пселъ не наричатъ богомилитѣ? П. М.].

[4] Понеже въселѭкавьи нашь врагъ по въсеи блъгарстѣи земли манихеискѫя ересь разсѣа смѣсивь сїѫ съ масалїанскоѫ (п. с., стр. 42, 43).

До каква степень масалиянството е било спечелило почва, преди да се яви учението на попъ Богомила, не може да се установи съ голѣма сигурность при сегашното състояние на изворитѣ. Само едно единствено сведение, съдържащо се въ съчинението на Иоанъ Екзарха, писатель отъ времето на Симеона (893—927), показва, че въ България сѫ били проповѣдвани масалиянски догми. Иоанъ Екзархъ укорява всички манихеи и езичници славяни, които вѣрвали, че дяволътъ е постаръ синъ (на Господа)[1]. Това е едно отъ главнитѣ масалиянски вѣрвания и, очевидно, тукъ се касае не за манихеи, а за масалияни. Подъ славяни трѣбва да се разбиратъ привърженицитѣ имъ въ България, чиято склонность къмъ ересьта е окачествена като езичество. Повече подробности не сѫ дадени. За разпространението на масалиянството може да се сѫди и отъ сведенията за новопоявилата се ересь по времето на Петра, обаче, даннитѣ, както видѣхме, сѫ извънредно оскѫдни. Въ всѣки случай, мълчанието, или по-скоро липсата на източници, не бива да се схваща като сигуренъ аргументъ за по-слабото разпространение и въздействие на тая ересь въ България. Разглеждането на богомилството ще опровергае по категориченъ начинъ подобно мнение.

Учението на попъ Богомила се явява въ сѫщия периодъ, когато дейностьта на манихео-павликянитѣ достига най-голѣмото си развитие, т. е. презъ царуването на Петра (927—969). Два източника — беседата на Козма, датираща отъ края на X или началото на XI в., и Синодикътъ на Борилъ, отъ 1211 г., даватъ единственитѣ сведения за началото на ересьта и ролята на попъ Богомила[2]. По-подробни сѫ сведенията за византийското богомилство, проповѣдвано отъ монаха Василия по време на имп. Алексия Комнинъ (1018—1118). Кога богомилството е започнало да прониква въ Византия, не е точно опредѣлено. Главниятъ изворъ, Евтимий Зигавинъ, който е писалъ своето съчинение Panoplia Dogmatica въ последнитѣ години отъ царуването на Алексия, изтъква, че богомилството се създало не много време преди съвременното му поколѣние[3]. Ако можемъ да сѫдимъ по думитѣ му, излиза, че то започнало да прониква къмъ втората половина на XI в. Че богомилството е било разпространено по-отрано личи и отъ сведенията на Ана Комнина. Тя изтъква, че ересьта се разпространявала тайно[4].

---

[1] Да се срамлѣютъ оубо выси. . . манихеи и вси погании словѣне. . . то же не стыдает'се діавола глюще старѣиша сна (Й. Ивановъ, п. с., стр. 20).

[2] іако случис въ Болгарстїи земли въ лѣто правовѣрнаго цара Петра бис поп именем Богумил а по истенѣ реши богунемилъ иже начя первое оучити ересь въ земли Болгарстѣ (Козма, стр. 2; Синодикъ, стр. 32).

[3] Ἡ τῶν Βογομίλων αἵρεσις οὐ πρὸ πολλοῦ συνέστη τῆς καθ'ἡμᾶς γενεᾶς (P. Gr., CXXX, col. 1289 D).

[4] Ἦν μὲν κἀν τοῖς πρὸ τοὐμοῦ πατρὸς χρόνοις, ἐλάνθανε δὲ (Anna Comnena, ed. Reiff., II, p. 294, 30—31).

[5] [Това вѣрване не е ли и павликянско? Ако догмитѣ сѫ били масалиянски, защо И. Екзархъ нарича последователитѣ имъ манихеи? П. М].

Строгитѣ мѣрки на императора каратъ да се предполага, че новата ересь се ширѣла бързо и опасно. Еретицитѣ преминали и въ Мала Азия. Тамъ, вѣроятно презъ XI в., действувалъ нѣкой-си Иванъ Чурила, може би българинъ. Малоазиятскитѣ богомили сж известни и подъ името фундагиагити, което отговаря, споредъ нѣкои учени, на македонскитѣ торбеши (фунда означава торба). Сведения за тѣхъ дава монахътъ Евтимий отъ Акмонската епархия (въ темата Опсикионъ, Мала Азия).

Първиятъ въпросъ е, какъ изворитѣ опредѣлятъ отношението на новата секта къмъ еретитѣ, които разгледахме преди малко. На лице се хвърля известно различие въ тѣхнитѣ мнения. Въ Синодика се казва, че попъ Богомилъ възприелъ манихейската ересь[1]. Това опредѣление указва по-скоро на дуалистичния характеръ на ересьта. Зигавинъ изтъква, че богомилството е часть отъ масалиянството и съвпада съ много отъ неговитѣ догми[2]. Кедринъ пъкъ смѣсва двете секти[3]. Сжщото прави и патриархъ Германъ, чиито сведения сж доста късни, отъ XIII в.[4]. Ана Комнина подчертава, че ересьта има смѣсенъ характеръ. Тя я свързва съ манихео-павликянството и масалиянството[5]. Евтимий означава еретицитѣ съ три имена: фундагиагити, богомили или масалияни, но сетне изтъква, че сж близки на манихео-павликянитѣ[6].

Нееднаквостьта въ указанията на изворитѣ лесно може да се обясни, като се има предъ видъ, че и тритѣ секти сж били разпространени въ дадения моментъ и влиянието имъ се кръстосвало взаимно. Часть отъ тогавашнитѣ писатели схващали като по-важно въздействието на едната секта, други на втората и пр. Все пакъ, отъ тѣхнитѣ сведения става достатъчно ясно, че богомилството има смѣсенъ характеръ. Прочее, налага се едно по-подробно разглеждане, за да се установятъ съответнитѣ влияния.

Ядката на богомилството представлява неговата космогония. Отъ нея се опредѣляли религиознитѣ, социални и етични разбирания на еретицитѣ. Въ основата ѝ лежи умѣрениятъ дуалистиченъ възгледъ, свойственъ на масалиянитѣ. Попъ Богомилъ учелъ, че злото начало се появило по-късно. Отпърво навредъ господствувалъ само добриятъ Богъ, който, заобиколенъ

---

[1] . . . Въспрїемшаго манихеискаѫѫ сїѫ ересь (п. с., стр. 42).

[2] Ἡ τῶν Βογομίλων αἵρεσις. . . μέρος οὖσα τῆς τῶν Μασσαλιανῶν, καὶ συμφερομένη τὰ πολλὰ τῶν ἐκείνων δόγμασι (P. Gr., CXXX, col. 1289 D). Останалитѣ цитати сж по изданието на Ficker, Die Phundagiagiten (Leipzig 1908).

[3] Ἡ τῶν Μασσαλιανῶν αἵρεσις. . . καὶ Βογομίλων. . . (ed. Bonn., I, p. 514, 19 sqq.).

[4] Въ посланието му, издадено отъ G. Ficker: „. . . Μασσαλιανῶν ἤτοι Βογομίλων. . ., p. 116, 18—19.

[5] Τοιοῦτον δέ ἐστι τὸ τῶν Βογομίλων δόγμα, ἐκ Μασσαλιανῶν καὶ Μανιχαίων συγκείμενον (Anna Comnena, II, p. 294, 28—29).

[6] . . . τῶν τε Φουνδαγιαγιτῶν ἤτοι Βογομίλων καὶ Μασσαλιανῶν λεγομένων (G. Ficker, op. cit., pp. 3, 4); за близостьта съ манихео-павликянството, p. 63.

отъ многобройни ангели, управлявалъ небесния свѣтъ. Дяволътъ, който билъ пръвъ помощникъ на Господа и неговъ синъ, следователно братъ на Христа, уреждалъ небеснитѣ дѣла и билъ на голѣма почить. Той се опиталъ, обаче, да се разбунтува срещу баща си, но билъ сваленъ отъ него на земята, преустроилъ я, създалъ животнитѣ, растенията и хората и ги подчинилъ на своята власть. Когато завършилъ тая си дейность, той билъ лишенъ отъ божествения си видъ и форма, загубилъ строителския си даръ, престаналъ да се назовава богъ и станалъ мраченъ и грозенъ[1]. Но господството на дявола надъ хората не продължило вѣчно. Дошелъ Христосъ, победилъ го и го затворилъ въ ада[2]. Така, въ края на краищата, доброто начало пакъ се наложило и възтържествувало.

Нѣма съмнение, че богомилската космогония въ своя общъ видъ и въ принципнитѣ си построения, е създадена подъ влиянието на масалиянската. Наистина, всички подробности отъ масалиянската космогония не сѫ ни познати. Ние сме осведомени само за нейното начало, главно за действията на сатаната (дявола). Обаче, може да се допустне съ голѣма вѣроятность, че и тѣзи представи въ нея, които не сѫ ни известни, сѫ били твърде близки съ богомилскитѣ и сѫ послужили за тѣхенъ образецъ.

Отдѣлнитѣ моменти на богомилската космогония изискватъ внимателно сравнително разглеждане. На първо мѣсто трѣбва да се засегне въпросътъ за дуализма. Пита се, дали попъ Богомилъ е далъ на учението си умѣрено-дуалистиченъ видъ само подъ въздействието на масалиянството или се е съобразявалъ и съ други фактори. Прави впечатление обстоятелството, че той възприелъ смекчената форма на дуализма въ единъ моментъ, когато крайното манихео-павликянство бѣ достигнало голѣмо разпространение, но успѣлъ да наложи новото си учение и да му даде силенъ тласъкъ за по-нататъшно развитие. Учението на попъ Богомила, по общо признание на всички добри изследователи, представлявало не само религиозно, но и социално движение, твърде близко до народнитѣ традиции и насочено рѣзко срещу външнитѣ влияния. Само така може да се обясни неговиятъ бързъ успѣхъ. Несъмнено е, следов., че попъ Богомилъ, съставяйки новата ересь, се е съобразявалъ не само съ догмитѣ на източнитѣ секти, но и съ настроенията на народнитѣ маси, на първо мѣсто съ тѣхнитѣ вѣрски предразположения. Знаемъ, че мнозинството отъ българския народъ е било славянско и че всрѣдъ него старитѣ езически представи

[1] καὶ γυμνωθέντα τούτων ἁπάντων σκοτεινὸν γενέσθαι καὶ δυσειδῆ. Zigabenus, ib., col. 93, 7—10.

[2] Zigabenus, ib., col. 94; Христосъ махналъ частицата ἤλ и отъ Σαταναήλ станало Σατᾶν, т. е. сатана.

съвсемъ не сѫ били угаснали. Това ни дава право да предполагаме, че умѣрениятъ дуализъмъ като реакция срещу крайния е билъ подхранванъ и отъ старата славянска вѣра и е отговарялъ повече на общия мирогледъ. Въпросътъ за отношението на славянската езическа религия къмъ нашето богомилство е билъ предметъ на много изследвания и спорове. По-рано се поддържаше особено силно възгледътъ, че дуализмътъ, легналъ въ основата на нашата ересь, е дошелъ не само подъ въздействието на предходнитѣ секти, но се коренѣлъ въ самото естество на славянската религия. Подобно мнение изказаха мнозина руски учени. То се поддържа и отъ голѣмия хърватски историкъ Fr. Rački [1]. Той се основава главно на сведенията на Hellmold, писатель отъ XII в., който казва, че балтийскитѣ славяни се кълнѣли въ два Бога — на доброто и на лошото. Тѣ назовавали лошия богъ дяволъ или на своя езикъ Чернбогъ [2]. Обаче, тия сведения сѫ дадени съвсемъ изолирано и не се потвърждаватъ отъ други данни. При това, тѣ датиратъ отъ XII в. и издаватъ очевидно християнско влияние. Черниятъ богъ е видоизмѣнение на дявола и представлява нова религиозна заемка.

Срещу малкото и несигурни данни за славянския дуализъмъ, ние разполагаме съ източници, отъ които личи, че славянитѣ сѫ вѣрвали въ единъ върховенъ богъ, комуто били подчинени всички останали. Сѫщиятъ Хелмолдъ споменава, че севернитѣ славяни почитали единъ главенъ богъ, повелитель на небеснитѣ дѣла [3]. Това се отнася и до рускитѣ славяни. За насъ, обаче, най-голѣмо значение иматъ сведенията на Прокопия, единъ отъ най-добритѣ познавачи на балканскитѣ славяни. Тѣ вѣрвали, пише той, че има единъ богъ, единственъ господарь на всички други, който произвеждалъ гърма. Нему принасяли въ жертва добитъкъ и всѣкакви жертвени животни [4]. Думитѣ на Прокопия сѫ твърде ясни и убедителни. Тѣ доказватъ, че религията на балканскитѣ славяни не е била дуалистична.

Нѣкои отъ изследователитѣ на богомилството, приемайки горното мнение, идватъ до убеждението, че славянската религия не е играла никаква роля за богомилскитѣ дуалистически представи [5]. Това твърдение е вѣрно, обаче, само въ известна

---

[1] Fr. Rački, Bogomili i Patareni (Rad, X, p. 261).

[2] . . . sub nomine deorum beni scilicet atque mali . . . et omnem prosperam furtunam a bono deo, adversam a malo dirigi profitantes . . . et etiam malum deum sua lingua diabol sive Zcernoboch, id est nigrum deum appelant . . . (Fr. Rački, op. cit., p. 261).

[3] Louis Leger, Словенска митологија (Б. 1904), стр. 60.

[4] Θεὸν μὲν γὰρ ἕνα τὸν τῆς ἀστραπῆς δημιουργὸν ἁπάντων κύριον μόνον αὐτὸν νομίζουσιν εἶναι, καὶ θύουσιν αὐτῷ βόας τε καὶ ἱερεῖα ἅπαντα . . . (Procopius, De bello gothico, ed. Haury, p. 357, $_{15-18}$).

[5] Йор. Ивановъ, п. с., стр. 23.

смисъль. Приемайки, че тя не е съдействувала за пораждането на тия представи, ние не трѣбва въобще да отхвърляме влиянието ѝ, но трѣбва да го потърсимъ въ противоположната насока. Близко до ума е изводътъ, че вѣрата въ единъ богъ, заповѣдникъ на останалитѣ, е била съвсемъ несъвмѣстима съ крайнитѣ дуалистични схващания и правѣла тѣхното разпространение мѫчно разбираемо и непопулярно всрѣдъ езически настроенитѣ слоеве. Непопуляренъ е билъ крайниятъ дуализъмъ и поради обстоятелството, че въ славянската митология злитѣ сили: юди, самовили, върколаци и прочее имали винаги второстепенна роля и не се считали равностойни съ боговетѣ. По този въпросъ ценни мисли изказва проф. Попруженко: „Въ дуализмѣ слoвянскомъ добро выше зла", казва той [1].

Предразположението на славянската религия срещу абсолютния дуализъмъ на източнитѣ секти ни дава право да сравняваме ролята ѝ съ ролята на християнския монотеизъмъ. Обаче, влиянието на двата фактора се изразило по различенъ начинъ: християнскиятъ монотеизъмъ въздействувалъ прѣко съ много отъ своитѣ религиозни представи за създаването на умѣрено-дуалистичната масалиянска космогония, докато влиянието на славянската вѣра се ограничило само въ едно предпочитание къмъ тая космогония, което попъ Богомилъ очевидно доловилъ и използувалъ. Това влияние не е имало никакво конструктивно значение върху догмитѣ на ересьта и поради това не може да бѫде констатирано непосрѣдствено. Другояче казано, славянската религия не може да се смѣта като творчески елементъ при създаването на богомилството. Тя представлява само благоприятната религиозна атмосфера за възприемането на известни вече създадени схващания. Въ всѣки случай, значението ѝ не бива да се пренебрегва по никой начинъ и всѣко изследване на богомилството, което би я преминало съ мълчание, ще се яви едностранчиво.

Отдѣлнитѣ страни на богомилската космогония представляватъ смѣсица между християнски и различни еретически представи. Твърдението, че видимиятъ свѣтъ и всичко, което се намира на него, е творение на злото начало, е въ съгласие съ тритѣ дуалистически учения. Вмѣсто отъ манихейския богъ на мрака и павликянския демиургъ, ролята на злата сила се играе отъ дявола, както е въ космогонията на масалиянитѣ. Той е творецътъ и заповѣдникътъ. Изворитѣ го назоваватъ различно: Самаилъ, Сатанаилъ, сатана, дяволъ [2]. Споредъ възгледитѣ на византийскитѣ богомили, той билъ по-стариятъ синъ на Господа, докато отъ думитѣ на Козма излиза, че билъ

---

[1] Синодикъ, стр. 152.

[2] Σαμαήλ, Σαταναήλ, Σατανᾶς, διάβολος (въ византийскитѣ извори); въ нашитѣ: дїаволъ, сатана; въ латинскитѣ diabolus.

по-младиятъ[1]. Вѣрването на византийскитѣ богомили е въ съгласие съ масалиянското[2].

Дяволътъ се ползувалъ съ голѣма почить при баща си, стоялъ на тронъ отдѣсно до него и билъ главенъ уредникъ (οἰκονόμος) на небеснитѣ дѣла[3]. Той се опиталъ, обаче, да разбунтува служебнитѣ сили, т. е. ангелитѣ срещу бога и поради това билъ изхвърленъ на земята[4]. По всичко изглежда, че тази история е заета изцѣло отъ масалиянската космогония, безъ да сме сигурни, дали всички подробности сѫ еднакви. При това, тя представлява само първата редакция на богомилското учение — тая, която проповѣдвалъ Василий и, вѣроятно, и самиятъ попъ Богомилъ. Малоазиатскитѣ богомили имали по-други вѣрвания. Споредъ тѣхъ, първоначално имало не едно, а седемь небеса, и дяволътъ, свален на земята, сътворилъ осмото, видимото небе[5]. Споредъ византийскитѣ богомили, то било второ[6], а на първото се намиралъ добриятъ богъ.

Представата за седемтѣ небеса е възприета вѣроятно въ Мала-Азия подъ влиянието на апокрифа „Видението на Исайя“ (Ὅρασις Ἡσαΐου), който билъ създаденъ още презъ I-ви или II-ри вѣкъ преди Христа и отдавна се ширѣлъ между източнитѣ християни. Тя е развита твърде подробно въ богомилския апокрифъ „Liber Joannis“ (Тайната книга), който е билъ пренесенъ въ Италия и чийто авторъ е живѣлъ къмъ XI—XII вѣкъ[7]. Изглежда, че вѣрванията за седемтѣ небеса сѫ играли голѣма роля всрѣдъ богомилитѣ, наредъ съ първоначалнитѣ имъ схващания, които сѫ заети направо отъ масалиянството.

Дейностьта на изгонения дяволъ е предадена съ голѣми подробности въ нашитѣ извори. Какъ е била разказана въ масалиянската космогония, не може да се установи съ положителность, по липса на сведения. Масалиянитѣ казвали, че дяволътъ билъ творецъ (демиургъ) на растенията, животнитѣ и на другитѣ създадени нѣща (τῶν λοιπῶν συνθέτων)[8]. Повече не узнаваме. Ясно е, обаче, че въ числото на тия създания е влизалъ и човѣкътъ.

---

[1] πρωτοτόκον (т. е. първороденъ) (Zigabenus, op. cit., col. 95, 21. Козма, стр. 26, 7—8: притчата за двамата синове).

[2] Psellus, Περὶ ἐνεργείας δαιμόνων, P. Gr., CXXII, col. 825A: . . . πρωτοτόκον τὸν ἀλλότριον ἐκ πατρὸς καλλοῦσι . . .

[3] . . . καὶ οἰκονόμον εἶχε τὸν Σαμαὴλ τὴν αὐτὴν αὐτῷ περικείμενον μορφὴν καὶ ἐν δεξίᾳ αὐτοῦ καθήμενον ἐπὶ θρόνου . . . (Zigabenus, ib., col. 31).

[4] Ibidem, coll. 91, 92.

[5] . . . καὶ ὅτι ὀκτώ εἰσιν οἱ οὐρανοί ˙ἑπτὰ μὲν οὓς ˙ἐποίησεν ὁ θεός. . . ὀγδόος δέ ὅστιν . . . ὁ παρ˙ ἡμῶν ὁρώμενος καὶ ὅτι ἐποίησεν αὐτὸν ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου (Euthymius, col. 34, 11—15).

[6] καὶ κατακοσμήσας μὲν τὸν δεύτερον οὐρανόν . . . (т. е. и като уреди второто небе....) (Zigabenus, ib., coll. 31, 14).

[7] Ср. Йорд. Ивановъ, Богомилски книги и легенди, стр. 72 сл.

[8] Psellus, P. Gr., CXXII, col. 825A.

По въпроса, какво е било направено отъ дявола, между богомилитѣ пакъ се забелязва известно различие: нашитѣ и византийскитѣ казвали, че той сътворилъ небето и всички небесни свѣтила[1], докато малоазиятскитѣ еретици учели, че слънцето било откраднато отъ бога, ще рече, то представлявало създание, часть отъ добрата сжщность[2]. Този възгледъ може да се свърже съ манехейскитѣ вѣрвания, споредъ които слънцето е творение на живия духъ и представлява останки отъ душата. Сходството, обаче, не е много забележимо.

Създаването на човѣка показва известна прилика съ християнскитѣ космогонични представи, за разлика отъ манихейскитѣ, въ които има повече елементи отъ източнитѣ религии. Като съчетание отъ духъ и материя, той билъ общо дѣло на бога и на дявола[3]. Тѣлото създалъ злиятъ творецъ, а душата вдъхналъ благиятъ богъ, който се съжалилъ надъ безпомощнитѣ му усилия. У Зигавинъ е разказано подробно, какъ дяволътъ се мжчелъ да оживи Адама, вдъхвайки му душа, но тя се изтекла презъ палеца на дѣсния му кракъ и станала на змия. У Евтимий перипетиитѣ около оживяването на Адамъ сж предадени по другъ, доста циниченъ начинъ. Въ тѣхъ се съзира още едно отличие между вѣрванията на богомилитѣ: душата, която дяволътъ затворилъ въ тѣлото на Адама, дошла отъ Господа и представлявала чиста, свѣтла сжщность[4]—проповѣдвали нашитѣ и византийскитѣ богомили, докато малоазийскитѣ поддържали, че тя била открадната отъ бога и опетнена отъ злия творецъ, който я смѣсилъ съ разни нечисти животни[5]. Първиятъ възгледъ, именно че душата е божествена и неопетнена, стои близко до манихео-павликянството[6], а вториятъ може да се свърже съ масалиянско влияние[7].

Следъ Адамъ била създадена по сжщия начинъ и Ева[8]. Дяволътъ, обаче, завидѣлъ на божествената творба—вдъхването на душата, и подъ формата на змия прелъстилъ Ева. Тъй се родилъ Каинъ и сестра му Каломена — рожби на злото начало и на грѣха. Каинъ убилъ брата си Авелъ, създаденъ отъ Адама, и така въвелъ убийството[9]. По-другояче сж разказани тия

---

[1] . . . fecit lumen lunae . . . et lumen stellarum . . (Тайна книга, стр. 77); „Небе, звезди, слънце . . . отдаватъ на дявола" (Козма, п. с., стр. 26).

[2] δύο μόνα λέγοντες εἶναι . . . ἐκ τῆς τοῦ θεοῦ δημιουργίας, τὸν ἥλιον καὶ τὴν τοῦ ἀνθρώπου ψυχήν (Euthymius, ib., col. 34, 5—6).

[3] . . . τὸν ἄνθρωπον κανὸν εἶναι τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ δαίμονος (Zigabenus, ib., col. 95, 28 sqq.).

[4] Zigabenus, ib., col. 92.

[5] Euthymius, ib., col. 35—36.

[6] καὶ μέρος τοῦ φωτὸς εἶναι τὴν ψυχὴν (и душата е часть отъ свѣтлината) (Acta Archelai, P. Gr., X, col. 1437A).

[7] Къмъ стр. 150, бел. 3.

[8] Εἶτα τῆς Εὔας ἐκεῖθεν ὁμοιως ποιηθείσης (Zigabenus, col. 92, 34).

[9] . . . ὃν ἀνελὼν εὐθὺς ὁ Καὶν τόν φόνον εἰς τὸν βίον εἰσήγαγε (ibid., col. 93, 4—5).

представи въ Тайната книга [1], но за насъ е по-важенъ разказътъ на Зигавина, понеже е по-близу до първоначалнитѣ вѣрвания на богомилитѣ.

Историята за прелъстяването е заета отъ християнската митология. Само че тукъ е промѣнена въ известенъ смисълъ, за да се докаже, че първото зачеване и раждане е дѣло на лошото начало. Подобенъ възгледъ намираме и въ манихейската космогония: тамъ злитѣ сили внушаватъ на Ева да измами Адамъ, като ѝ даватъ отъ своята страсть[2]. Подробноститѣ сж различни, но заключенията на еретицитѣ, както ще видимъ, сж едни и сжщи. Много вѣроятно е, че митътъ за прелъстяването се е съдържалъ и въ космогонията на масалиянитѣ. Вѣрването имъ, че всѣко новородено дете носи отъ прародителя си както природата си, така и робството подъ демонитѣ, произлиза очевидно отъ подобни представи[3].

Следъ като дяволътъ завършилъ творчеството си, превърналъ се въ мраченъ духъ и престаналъ да се назовава богъ. Нѣкои отъ богомилитѣ го наричали падналъ ангелъ, а други — неправеденъ уредникъ[4]. Хората, създаденн отъ него, започнали да се умножаватъ и той поелъ властьта надъ тѣхъ. Това траело до идването на Христа. Следователно, Моисей, законътъ му, пророцитѣ и всички, които ги следвали, били подъ влиянието и господството на сатаната[5]. Тия възгледи съвпадатъ напълно съ манихео-павликянскитѣ. Манесъ наричалъ пророцитѣ духъ на безбожие или беззаконие[6], а павликянитѣ ги наричали разбойници и крадци[7].

Христосъ дошелъ, за да избави хората отъ господството на злия дяволъ. Това вѣрване схожда до известна степень съ православната религия, споредъ която Христосъ дошелъ да спаси човѣчеството отъ грѣха. За богомилитѣ тоя грѣхъ се олицетворявалъ отъ всичко това, което било извършено подъ ржководството на сатаната. Обаче Христосъ не билъ богочовѣкъ и не притежавалъ две сжщности, както учели православнитѣ християни. Богъ го излжчилъ отъ гърдитѣ си и той представлявалъ само неговото слово. Това слово еретицитѣ считали за архангелъ Михаилъ[8]. Тѣ обяснявали по своему,

---

[1] Тайна книга, op. cit., стр. 78.

[2] Acta Archelai, P. Gr., X, col. 1448 A.

[3] ...ὥσπερ τὴν φύσιν, οὕτω δὲ καὶ τὴν τῶν δαιμόνων δουλείαν... (Theodoretus, P. Gr., LXXXII, col. 1145 A; J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 737).

[4] Иниже аггела отпадша наричють и друзииже оуконома неправеднаго» (Козма, стр. 22 11—22).

[5] Zigabenus, ib., col. 98, 10 sqq. Мойсей билъ заблуденъ отъ дявола и измамилъ съ закона си еврейския народъ (ibid., l. 21 sqq.).

[6] πνεῦμα εἶναι ἀσεβείας, ἤτοι ἀνομίας τοῦ σκότους. . . (Acta Archelai, P. Gr., X, col. 1445 B).

[7] . . . πλάνους καὶ λῃστὰς αὐτοὺς τοὺς προφήτας ἀποκαλοῦντες (P. Siculus, P. Gr., CIV, col. 1256 B; Hamartolus, P. Gr., CX, col. 889 B).

[8] Τοῦτον δὲ τὸν λόγον καὶ υἱὸν ἰσχυρίζονται εἶναι τὸν ἀρχάγγελον Μιχαήλ (Zigabenus, ib., col. 93, 26).

защо получилъ името Исусъ Христосъ[1]. Той се родилъ само привидно отъ дева Мария[2]. Тя даже не усѣтила, какъ станало това. Понеже не му била никаква майка, нѣмало защо да се почита. И действително, богомилитѣ се отнасяли безъ всѣкакво уважение къмъ нея, наричали я проста жена и пр. Роденъ привидно и притежававащъ привидна, небесна плъть, Христосъ действувалъ и умрѣлъ привидно. Следъ възкресението си, той наказалъ дявола, затворилъ го въ ада и се върналъ отново при баща си[3]. Всички тия възгледи на богомилитѣ сѫ заети отъ манихео-павликянството. Видѣхме, че учението за докетизма е играело голѣма роля въ тия две секти[4]. Обаче, въ богомилскитѣ вѣрвания се забелязватъ и нѣкои новости: напр., обяснението за името на Христосъ, твърдението, че той е архангелъ Михаилъ, начинътъ по който наказалъ дявола и т. н.

Връщането на Христосъ означавало преобразуване на Св. Троица. Възгледитѣ на богомилитѣ за Св. Троица издаватъ павликянски произходъ. Тѣ проповѣдвали, че Исусъ билъ слово на Отца, а Св. Духъ — слово на Сина[5]. Св. Троица представлявала единство и само по времето, докато Христосъ билъ на земята, тя се състояла отъ три образа (отъ 5500 до 5533 г.). Когато се завърналъ при Баща си, той се влѣлъ въ него, и тя пакъ станала еднообразна[6]. Единството на Св. Троица било основното положение въ учението на Павелъ Самосатски, а Епифаний, черковенъ писатель отъ IV в., го оборва въ отдѣленъ откѫсъ. Той казвалъ, че има само единъ богъ, въ който се намиратъ Синътъ и Светиятъ Духъ[7]. Подобни вѣрвания имали и масалиянитѣ. Тѣ казвали, че тритѣ сѫщности на Отца, Сина и Св. Духъ се преливали въ едно[8].

---

[1] Ibid., col. 93, 23.

[2] Κατελθεῖν δὲ ἄνωθεν καὶ εἰσρυῆναι διὰ τοῦ δεξιοῦ ὠτὸς τῆς παρθένου καὶ περιθέσθαι σάρκα τῷ φαινομένῳ ὑλικὴν καὶ ὁμοίαν ἀνθρώπου σώματι, τῇ δὲ ἀληθείᾳ ἄυλον καὶ θεοπρεπῆ καὶ ἐξελθεῖν αὖθις ὅθεν εἰσῆλθε (т. е. слѣзълъ отъ горе и влѣзълъ презъ дѣсното ухо на дева (Мария) и се обвилъ съ плъть, привидно материална и подобна на тѣло на човѣкъ, а въ действителность призрачна и божествена и излѣзълъ пакъ, отдето влѣзълъ...), (Zigabenus, ib., col. 93, 30 sqq.).

[3] Ib., coll. 93, 94.

[4] У павликянитѣ, за раждането: ἐκ τοῦ Παρθένου προελθεῖν τὸν Χριστόν: ἀνῶθεν μὲν τὸ σῶμα συγκατενεγκεῖν αὐτο ταρατολογοῦσιν, δι' αὐτῆς δὲ ὡς διὰ σωλῆνος διεληλυθέναι (т. е. взелъ плътьта си отъ горе (небето) и преминалъ презъ нея (Мария) като презъ каналъ... За манихеитѣ: Acta Archelai, P. Gr., X, 1436 A и 4014 D; Photius, P. Gr., CX, col. 26; за привидностьта: Χριστὸν δὲ δόκησει πεφηνέναι, καὶ πεπονθέναι (J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 717 sqq.).

[5] λέγουσιν τοῦ μὲν πατρὸς λόγον τὸν υἱὸν, τοῦ δὲ υἱοῦ λόγόν, τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον (Zigabenus, ib., col. 35, 18—19).

[6] ib., coll. 94, 5—19 и 95, 13—17.

[7] ... Θεὸν πατέρα καὶ υἱὸν καὶ ἅγιον πνεῦμα ἕνα θεόν· ἐν τῷ δὲ ἀεὶ ὄντα τὸν αὐτοῦ λόγον καὶ τὸν πνεῦμα αὐτοῦ (Epiphanius, P. Gr., XLII, col. 13A).

[8] ... αἱ τρεῖς ὑποστάσεις, πατρὸς καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος, εἰς μίαν ὑπόστασιν ἀναλύονται (Timotheus, P. Gr,, LXXXVI, col. 49A).

Въ очитѣ на изобличителитѣ на богомилството възгледътъ за Св. Троица изглеждалъ като пълно невѣрие. Козма проклина еретицитѣ, дето не вѣрвали въ нея. Сѫщиятъ укоръ срѣщаме и въ Синодика. Обаче тия обвинения не сѫ прави. Богомилитѣ сѫ почитали Троицата, но вѣрванията имъ не схождали съ православието.

Наредъ съ космогоничнитѣ и теологични представи голѣмъ дѣлъ въ вѣрванията на богомилитѣ заемало учението за демонитѣ. Еретицитѣ вѣрвали, че въ свѣта сѫществуватъ голѣмо количество демони. Въ всѣки човѣкъ живѣелъ демонъ, който го учелъ на злини, тласкалъ го къмъ безбожни дѣла и дори когато човѣкътъ умиралъ, той не го напущалъ, но прекарвалъ съ него въ гроба, за да получатъ заедно наказанието си[1]. Не мощитѣ на починалитѣ чудотворци, а мощитѣ на демони, скрити въ гробоветѣ, вършели чудесата[2]. Никой не можелъ да се опази отъ тия зли сили; само богомилитѣ били въ състояние да ги отбѣгнатъ[3]. Тѣ обитавали въ всички храмове, а въ Иерусалимския живѣелъ самиятъ Сатана[4]. Господь предупредилъ хората да се пазятъ отъ тѣхъ и да ги почитатъ, понеже имъ далъ неограничена свобода на действие.

Демоноложкитѣ представи на богомилитѣ издаватъ несъмнено масалиянско влияние. Вѣрванията, че въ човѣка живѣе демонъ и че цѣлиятъ свѣтъ е изпълненъ съ демони, сѫ играли, както видѣхме, една отъ главнитѣ роли въ масалиянската ересь. Умѣстно е да се отбележи, че тия вѣрвания сѫ могли лесно да се възприематъ отъ славянското население, тъй като въ славянската езическа религия сѫ се съдържали най-различни представи за сѫществуването на зли сили и духове, които прѣчели и вредѣли на хората. Това повѣрие, характерно за масалиянското учение, е било добре известно на славянската митология и неговото теоритично заемане отъ масалиянството е било практически закрепено у богомилитѣ, защото е вече лежало въ душата на старитѣ българи[5].

Религиознитѣ, нравствени и социални разбирания на богомилитѣ се опредѣляли отъ тѣхнитѣ космогонични, теологични и демоноложки представи. Тѣ се намиратъ, след., въ пълна зависимость отъ дуалистичния мирогледъ и съвпадатъ до известна степень съ разбиранията на другитѣ еретически учения.

По отношение на религиозната практика богомилитѣ имали строго опредѣлено становище. Изхождайки отъ схващането, че материята е творение и проява на злото, тѣ се обявявали

---

[1] ἑκάστῳ δὲ τῶν ἄλλων ἁπάντων ἐνοικεῖν δαίμονα καὶ διδάσκειν αὐτὸν τὰ πονηρὰ . . . и пр. (Zigabenus, ib., col. 100, 5—10).

[2] Zigabenus, ib., coll. 99, 100.

[3] λέγουσιν ἀπ' αὐτῶν μόνων, ἤτοι τῶν Βογομήλων φεύγειν ἀεὶ τοὺς δαιμόνους... (Zigabenos, ib., coll. 100, 5).

[4] ...ἐν πᾶσι τοῖς ἱεροῖς ναοῖς κατοικεῖν τοὺς δαίμονας . . . (ib., col. 96, 19 sqq.)

[5] Йор. Ивановъ, Богомилски книги и легенди, стр. 23, 24.

противъ външната страна на религията, противъ обрядитѣ и догматиката. Тѣхното поведение напомня напълно павликянството. Сѫщо като павликянитѣ богомилитѣ отхвърляли причастието, водното кръщение, черковната литургия, молитвитѣ (освенъ Отче Нашъ), отказвали да почитатъ кръста и иконитѣ, не признавали храмоветѣ, черковнитѣ служители и виднитѣ християнски дейци. Обявявали се срещу стария заветъ, заявявайки, че следватъ не Мойсеевия законъ, а Апостолския. Тѣхнитѣ възгледи заслужаватъ по-подробно сравнително разглеждане.

За причастието казвали, че хлѣбътъ и виното не означаватъ тѣлото и кръвьта Христови, а Апостолътъ и Четвороевангелието[1] (споредъ византийскитѣ богомили — молитвата Отче Нашъ и Новия заветъ)[2]. Първиятъ възгледъ е напълно павликянски[3], вториятъ показва малко отклонение.

Отхвърлянето на водното кръщение намираме и у павликянитѣ и у масалиянитѣ. Само че съображенията на еретицитѣ били различни: павликянитѣ считали, че водата като материя е проява на злото начало, и живата вода билъ самиятъ Христосъ[4], а масалиянитѣ изтъквали, че кръщението е съвсемъ безполезно и не може да очисти човѣка отъ грѣхъ[5] — това ставало само посрѣдствомъ влизането на Св. Духъ. Възгледитѣ на богомилитѣ сѫ обосновани по-другояче. Тѣ представляватъ съчетание отъ манихео-павликянски и масалиянски разбирания: еретицитѣ заявявали, отъ една страна, че водното кръщение е проява на злото, понеже Иоанъ Кръститель билъ отъ сатаната[6], а сѫщевременно проповѣдвали, че то не може да прогони дявола, и че истинското кръщение се извършва отъ Светия Духъ[7].

Отрицателното отношение спрямо кръста е било общо за всички еретици. Като аргументъ богомилитѣ изтъквали, че той билъ умразенъ Богу, понеже евреитѣ разпънали на него Христа[8]. Той билъ любимо прибѣжище на демонитѣ[9]. Първото обяснение е по-близу до павликянскитѣ схващания: павликя-

---

[1] Тѣло наричали Четвороевангелието, а кръвь — апостолскитѣ деяния (Козма, п. с., стр. 10).

[2] Ἄρτον μὲν κοινωνίας ὀνομάζουσιν τὴν προσευχὴν τοῦ Πάτερ ἡμῶν . . . ποτήριον δὲ κοινωνίας ὁμοίως τὴν λεγομένην ἐν τῷ εὐαγγελίῳ διαθήκην (Zigabenus, ib., col. 97, 6—9)

[3] Писмото на Теофилакта, стр. 10.

[4] Той казвалъ: ἐγώ εἰμι τὸ ὕδωρ τὸ Ἰῶν (Photius, P. Gr., CII, col. 29C).

[5] . . . ὅτι οὐδὲ τὸ βάπτισμα τελεῖ τὸν ἄνθρωπον , . . (J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 729).

[6] Иже крстителю ίώанноу рѫгаѭщихся и гл'ящихь яко ѡт сатаны есть тои . . . (Синодикъ, 46 стр.).

[7] . . . стим же крщенїемь не мóщи отгнаноу бити... (п. тамъ, стр. 34); . . . τὸ μὲν παρ'ἡμῖν βάπτισμα τοῦ Ἰωάννου λέγουσιν . . .; τὸ δὲ παρ'αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ διὰ πνεύματος, ὡς αὐτοῖς δοκεῖ, τελειούμενον (Zigabenus, ib., col. 100, 27 sqq.).

[8] Козма, стр. 6, 23—29.

[9] Zigabenus, ib., col. 99, 23 sqq.

нитѣ казвали, че кръстътъ е инструментъ на злодейци и се намира подъ проклятие,[1] а второто вѣрване е масалиянска заемка.

Нападкитѣ срещу иконитѣ били особено силни. Тѣ сѫ езически идоли и тия, които имъ се кланятъ, сѫ подобни на елинитѣ, проповѣдвали богомилитѣ, осланяйки се на думитѣ на апостолъ Павелъ[2]. Нашитѣ извори не споменаватъ изрично, че павликянитѣ отказвали да почитатъ православнитѣ икони, обаче това е било една отъ главнитѣ догми на ересьта. Теофанъ нарича павликянитѣ εἰκονοκλασταί (иконорушители) и споменава за бунта имъ срещу иконитѣ по време на Михаилъ (811—813)[3].

Прави впечатление обстоятелството, че преселванията на павликяни сѫ ставали по желанието на императоритѣ иконоборци. Очевидно, тѣ сѫ представлявали единъ надежденъ елементъ за тѣхната политика. Отъ друга страна, трѣбва да се подчертае фактътъ, че всрѣдъ богомилитѣ само тия императори се ползували съ името на правовѣрци[4]. Тия нѣща, твърде бѣгло засегнати, говорятъ доста красноречиво за връзкитѣ между павликянството, иконоборството и богомилството. Вънъ отъ съмнение е, че иконоборческитѣ тенденции, които повече отъ вѣкъ сѫ раздвижвали умоветѣ на византийското общество, сѫ намѣрили отзвукъ въ новата ересь. Този въпросъ, както изтъква проф. Попруженко, чака още своето разрешение[5].

Неприязненото отношение на богомилитѣ спрямо черквата и нейнитѣ представители напомня напълно опозиционния духъ на павликянитѣ. Богомилитѣ не зачитали храмоветѣ — наричали ги кръстопѫтища и обикновени кѫщи[6], не признавали литургията[7] и молитвитѣ, които ставали тамъ; единствената имъ молитва била Отче Нашъ[8]. Литургията е жертва на демонитѣ, а молитвитѣ — бръщолевения, казвали тѣ. Нападали ожесточено свещеницитѣ, казвайки, че не сѫ осветени отъ Бога и че сѫ излишни. Наричали ги фарисеи, идолопоклонници и пр.[9].

---

[1] ἅτε δὴ ξύλον καὶ κακούργων ὄργανον, καὶ ὑπὸ ἀρὰν κείμενον (Photius, P. Gr., CII, col. 25).

[2] Подобни суть Еллином кланяющеи ся иконам (Козма, п. с., стр. 19, 23; Zigabenus, ib., col. 97 14—15).

[3] Theoph., ed. De Boor, I, p. 501, 21 sqq.

[4] . . . μόνους δὲ καλοῦσιν ὀρθοδόξους καὶ πιστοὺς τοὺς Εἰκονομάχους καὶ μάλλιστα τὸν Κοπρώνυμον (Zigabenus, ib., col. 99, 21—22).

[5] Синодикъ, стр. 126.

[6] Козма, стр. 34; καὶ ἔχειν αὐτὰς ὡς κοινὰ οἰκήματα (Euthymius, col. 26, 18—21).

[7] . . . иже светѫѫ и свещенѫя службѫ и въсе светительское строенїе отмещѫщих . . . (Синодикъ, стр. 46, 47; Козма, стр. 34; Zigabenus, ib., coll. 96, 97).

[8] Μόνην ὀνομάζουσιν προσευχὴν . . . τὸ Πάτηρ ἡμῶν (Zigabenus, ib., col. 100, 20); (Синодикъ, стр. 34; Euthymius, ib., col. 35, 5—10).

[9] . . . и хулите іерѣя и вся саны цръковния фарисея слѣпыя зовуще правовѣрныа попы . . . (Козма, п.с., стр. 12, 1—3; Euthymius, col. 76, 20—21).

За павликянитѣ знаемъ, че си имали специални мѣста, гдето се събирали на молитва, а въ православнитѣ храмове не пристжпвали[1]. И тѣ отричали цѣлата литургия. Не е известно, дали признавали само молитвата Отче Нашъ, или въ това отношение богомилитѣ проявяватъ известна новость. И тѣ нападали ожесточено свещеницитѣ, считайки ги, че действуватъ противъ Христа[2]. У тѣхъ сжществувало твърдото убеждение, че само тѣ сж истинскитѣ християни, а другитѣ били ромеи, т. е. езичници[3]. Не е мжчно да отгатнемъ подъ тоя изразъ и етническата умраза, която лежала въ основата на павликянството.

Както видѣхме, пабликянитѣ се стремѣли да реформиратъ християнската черква, изхождайки отъ дуалистичнитѣ си принципи и отъ новозаветнитѣ книги. Подобни тенденции не били чужди на нашитѣ богомили. Тѣ изтъквали постоянно, че сж истинскитѣ християни, божи наследници, мили на бога и пр.[4] Нѣма съмнение, че тѣ следвали реформационнитѣ стремежи на павликянството, приспособявайки се къмъ мѣстнитѣ етнически и социални условия. Отхвърлянето на старозаветнитѣ книги е първото указание за зависимостьта на богомилството отъ павликянскитѣ проповѣди[5]. Евангелията и посланията на апостолъ Павелъ били основнитѣ книги и на двѣтѣ секти[6]. Само че, както въ дуализма си, така и тукъ, богомилството показва известно смегчение. Нашитѣ еретици си служели понѣкога съ старозаветнитѣ книги, като измѣняли смисъла имъ споредъ разбиранията си[7]. Подобно нѣщо павликянитѣ не правѣли никога. Освенъ това, тѣ признавали повече книги и отъ новия заветъ, които Зигавинъ изброява: псалтирътъ, книгата на шестнадесеттѣ пророка, седмата книга на апостолскитѣ деяния съ всички послания на апостолитѣ и апокалипсиса (откровението) на Иоанъ Богословъ[8]. Изобщо, тѣ приемали и двѣтѣ чаcти на апостола, докато павликянитѣ си служели само съ

---

[1] λέγοντες, καθολικὴν ἐκκλησίαν τὰ ἑαυτοῦ συνέδρια πρὸς ἡμᾶς ἐν τῇ ἀλληγορίᾳ αὐτῶν λέγοντες· πρὸς ἑαυτοὺς γὰρ ἐκεῖνοι προσευχὰς αὐτῶν λέγουσι (Hamartolus, P. Gr., CX, col. 889 B).

[2] ὁμοίως μέντοι καὶ πρεσβυτέρους καὶ λοιποὺς ἱερεῖς τοὺς παρ' ἡμῖν ἀποβάλλονται . . . (Hamartolus, P. Gr., CX, col. 889 C).

[3] Καλλοῦσι δὲ ἑαυτοὺς μὲν χριστιανούς, ἡμᾶς δὲ Ῥωμαίους (Hamartolus, P. Gr., CX, col. 888 B., Photius, P. Gr., CII, col. 24).

[4] . . . ἑαυτοὺς τοὺς ἐκλεκτοὺς καὶ δικαίους καὶ κληρονόμους τοῦ θεοῦ λέγουσιν (Zigabenos, ib., col. 102, 24—25).

[5] Ἀθατοῦσι πᾶσας τὰς Μωσαϊκοὺς βίβλους . . . (Zigabenus, ib., col. 98,10; Козма, стр. 16, 5—8; Euthymius, col. 40, 8—10; Синодикъ, стр. 33).

[6] . . . Ἐπὶ στόματος ἔχουσι τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὰς τοῦ ἁγίου Παύλου ἐπιστολάς, ὡς καὶ οὗτοι (т. е. знаятъ (ги) наизустъ, както и тия — става дума за манихео-павликянитѣ) (Euthymius, col. 63, 11—12)

[7] Zigabenus, ib., col. 102, 13—14.

[8] Τὸ Ψαλτήριον καὶ τὸ Ἐξακαιδεκαπροφήτον. . . καὶ ἕβδομον τὴν βίβλον τῶν Πράξεων σὺν ταῖς ἐπιστολαῖς πάσαις καὶ τῇ Ἀποκαλύψει τοῦ θεολόγου Ἰωάννου, (Zigabenus, ib., col. 98, 14—18).

деянията на апостолитѣ (Αἱ πράξεις τῶν ἀποστόλων), но не и всички тѣхни послания, а само 14-тѣ послания на Павелъ, посланието на Яковъ, тритѣ послания на Иоанъ и посланието на Юда — така както били, безъ промѣна[1]. Служели си сѫщо съ посланията на учителя си Сергий, а отхвърляли решително писанията на апостолъ Петъръ, когото считали за отстѫпникъ[2].

Когато говоримъ за нѣкакви реформационни стремежи на богомилството, трѣбва да имаме предъ видъ винаги въздействието, което е дошло отъ павликянството, и да не изпадаме въ преувеличения относно тѣхната стойность и оригиналность. Тия стремежи сѫ имали, може би, известни правилни заключения и цели, обаче характерътъ на отрицанието, който е господствувалъ въ тѣхъ, не представлявалъ здрава и надеждна основа за истински преобразувания въ областьта на религията. Въ богомилството не можемъ да съзремъ тая завършеность и прецизность, и тия възможности за истинско преустройство, които бликатъ отъ идеитѣ на реформацията. При това, въ началната си фаза, проповѣдвано отъ Богомилъ, Василий и др., то не притежавало и достатъчна организираность, която би му дала възможность да осѫществи нѣкаква програма. На тая база сравнението съ павликянството показва голѣмо различие. Павликянитѣ представлявали вече една здраво сплотена общность. Тѣ си имали собствени мѣста за молитва, собствени свещеници, близки до народната маса по храна и облѣкло[3], образували религиозни общини и водѣли организирана борба съ противницитѣ си. У тѣхъ периодътъ на обикновената реакция билъ вече отдавна изживѣнъ. Богомилството, копирайки реформационнитѣ разбирания на павликянството, не е могло да премине веднага къмъ организационни форми, къмъ правилна и системна деятелность. Единственото, което узнаваме за ранния му стадий, е, че то се разпространявало отъ т. нар. апостоли[4], че последователитѣ му били два вида (съвършени и обикновени)[5] и че женитѣ се ползували съ из-

---

[1] . . . καὶ τὰς τοῦ ἁγίου Παύλου τοῦ ἀποστόλου δεκατέσσαρας Ἐπιστολὰς καὶ τὴν Ἰακώβου καθολικήν· καὶ τάς Ἰωάννου τρεῖς· καὶ τὴν τοῦ ἁγίου Ἰούδα καθολικήν, καὶ τὰς Πράξεις τῶν ἀποστόλων ὡς εἰσὶ παρ' ἡμῖν, ἀπαραλλάκτως ἐν λέξεσιν (P. Siculus, P. Gr., CIV, col. 1256 B).

[2] Ibidem.

[3] Ἐκεῖνοι δὲ τοὺς ἱερεῖς αὐτῶν συνεκδήμους λέγουσι καὶ νοταρίους; ἀδιαφόρους πᾶσιν αὐτοῖς ὄντας καὶ τοῖς σχήμασι καὶ ταῖς διαίταις καὶ πάσῃ τῇ τοῦ λοιποῦ βίου κατασκευῇ (т. е. не се отличавали по нищо отъ другитѣ еретици) (G. Hamartolus, P. Gr., CX, col. 889 C; P. Siculus, P. Gr., CIV, col. 1301 C).

[4] . . . δώδεκα μὲν ἔχων μαθητάς, οὓς καὶ ἀποστόλους ὠνόμαζε. . . (A. Comnena, II, p. 295, $_{15-16}$); . . . нинѣ сѫщїи ученици и апостоли нареченїи (Синодикъ, стр. 42) . . . ἐπιφημίζοντές καὶ οὗτοι οἱ πλάνοι ἑαυτοὺς ἀποστόλους. . . (Euthymius, col. 64). Това название иде отъ Манеса, който ималъ 12 ученика по подобие на апостолитѣ.

[5] Zigabenus, ib., coll. 100—101. По-подробно по-долу.

вестно равенство при нѣкои обряди въ еретическото богослужение[1]. Едва по-късно се създали богомилски общини, гдето се появила и известна иерархия. Но това богомилство, което надминавало по степеньта на организираностьта си самото павликянство, се създало вънъ отъ нашата страна, подъ влиянието на нови условия и подъ разни други названия.

Говорейки за аскетичнитѣ принципи на богомилитѣ, ние не трѣбва да изпущаме предъ видъ, че тѣ не сж били общо правило за всички еретици, но се изисквали само за съвършенитѣ последователи. Дѣленето на съвършени (τελειοί — electi) и обикновени привърженици е една отъ най-интереснитѣ страни въ вжтрешното устройство на богомилството. Изворитѣ отъ по-късна епоха (главно латински) даватъ по-голѣми подробности по тоя въпросъ, но ние ще се задоволимъ само съ сведенията на Зигавинъ, тъй като не е сигурно, дали новитѣ подробности не сж били плодъ на постепенното развитие, което се наблюдава въ всички прояви на сектата, по-специално въ нейнитѣ форми на организация.

Зигавинъ описва начина, по който се приемалъ тоя, който желаелъ да влѣзе въ крѫга на съвършенитѣ. Приемането ставало на два етапа, съ два отдѣлни обреда. Най-първо му опредѣляли време за изповѣдь, очищение и усърдна молитва[2]. Сетне туряли на главата му Евангелието, прочитали Отче Нашъ и го кръщавали чрезъ Св. Духъ. Следъ тая церемония еретикътъ държалъ единъ видъ приеменъ изпитъ, за да изучи по-добре правилата и да се приготви за аскетиченъ и нравственъ животъ. За поведението му по време на подготовката свидетелствували и мжже и жени. Ако изпълнѣлъ всички задължения, той бивалъ въвежданъ въ „прословутото съвършенство“ (ἐπὶ τὴν θρυλλουμένην τελείωσιν) при известенъ обрядъ, който напомнялъ първия: Евангелието на главата му, молитви и пр.

Дѣлението на богомилитѣ на съвършени и обикновени е фактъ, който трѣбва винаги да се има предъ видъ, когато даваме обща преценка за сжщностьта и стойностьта на богомилството. Не може да пренебрегнемъ обстоятелството, че не всички еретици сж странѣли отъ нормалния животъ, че не всички сж били аскети и бездѣлници. Не би могло, наистина, да се допустне, че вълната на аскетизма ще засегне изцѣло едно движение, което по естеството си носѣло не само религиозенъ, но социаленъ и народенъ характеръ. Не е тукъ мѣстото да се спираме специално върху тия въпроси, но все пакъ, струва ни се, че е необходимо да се обърне внимание върху двата аспекта, подъ които трѣбва да се разглежда и преценява богомилството. Едно е било богомилството като народно, близко до езическитѣ настроения, явление, друго — като строго

---

[1] Ibidem, col. 101.

[2] Zigabenus, ib., coll. 100, 28—101, 7.

аскетична секта, чиито членове претендирали, че сѫ съвършени християни. Това раздвоение е намѣрило изразъ въ дѣленето на съвършени и обикновени последователи. До каква степень се е проявявало различието помежду имъ, личи отъ думитѣ на Козма.

Козма говори дълго противъ еретицитѣ, гдето отричали труда, обвинява ги, че скитали праздни отъ кѫща на кѫща, обаче сѫщевременно имъ отправя укори, че работѣли и въ недѣля[1]. Това противоречие може да се обясни само съ различията, които сѫществували въ разбиранията на богомилитѣ. Еднитѣ били крайни сектанти, надъхани съ аскетични тенденции, другитѣ — обикновени тѣхни привърженици, които имъ симпатизирали главно поради социалнитѣ и нравствени проповѣди, насочени срещу боляри, свещеници и пр. Тѣ живѣели напълно нормаленъ животъ, занимавали се съ занаятитѣ си, не се отстранявали отъ действителностьта.

Дѣленето на съвършени и обикновени последователи намира своя образецъ още въ манихейството. Изворитѣ говорятъ за т. нар. μυστικώτεροι или ἐλεκτοί[2], които се считали за истинскитѣ последователи на Манесъ и живѣели напълно аскетиченъ и бездеенъ животъ. Прекарвали въ пълно бездѣлие, но привърженицитѣ имъ доставяли най-хубаво ядене[3]. Богомилитѣ, които Козма обвинява, че ходѣли да просятъ, сѫ отъ тоя видъ еретици. Подобно нѣщо намираме и при масалиянитѣ, които настоявали всичко да се дава тѣмъ. Обаче, у масалиянството, подобно раздѣление не е било прокарано. Тамъ се споменава само за т. нар. πνευματικοί, т. е. такива еретици, които сѫ успѣли да достигнатъ избавление посрѣдствомъ влизането на светия духъ[4]. Но това било цельта на всички еретици и рано или късно тѣ смѣтали, че ще я достигнатъ. При масалиянитѣ може да става дума само за различни степени на духовно, мистично постижение, но не и за сѫществуването на две категории еретици съ строго разграничени религиозни и нравствени разбирания. Масалиянството трѣбва да се разглежда като религиозна секта, въ която не е сѫществувало никакво различие въ поведението на членоветѣ ѝ. Въ това отношение богомилството показва голѣмо отклонение и се приближава повече до манихейскитѣ традиции. У павликянитѣ дѣлене на съвършени и обикновени не е имало. Липсата на аскетични догми е правѣла излишно подобно разграничение.

---

[1] Кто бо вы указа въ дьнъ въскресенїа . . . ручнаѫ дѣлѫ творити, (стр. 33, 8—10).

[2] . . . οἱ παρ' αὐτοῖς μυστικώτεροι, οἱ καὶ ἐκλεκτοί (Timotheus, P. Gr., LXXXVI, col. 20 C).

[3] Acta Archelai, P. Gr., X, col. 1444.

[4] J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 32; Timotheus, P. Gr., LXXVVI, col. 48 D; подробно ще се спремъ въ следващитѣ страници.

Обаче, отликитѣ между павликянството и нашето богомилство не се дължатъ само на външния видъ на сектитѣ, на тѣхната организация и система на действие. По-важни сж различията въ мирогледа на еретицитѣ, въ тѣхнитѣ разбирания за обикновения животъ и отношенията между хората. Докато павликянитѣ не излизали вънъ отъ рамкитѣ на нормалния начинъ на живѣене, богомилитѣ се обявили за привърженици на аскетичния моралъ и го проповѣдвали неуморно. Въ това отношение тѣ се приближаватъ до манихейството и масалиянството. Аскетизмътъ на богомилитѣ билъ последица отъ дуалистичнитѣ имъ представи, специално отъ възгледа, че материята е творение и проява на злото. Той се изразилъ въ нѣколко насоки: отказване отъ бракъ, отричане на ржчния трудъ, въздържане отъ месо, вино и изобщо отъ удоволствия, скромно облѣкло и държане и пр. Отричането на брака се мотивирало отъ вѣрването, че първото раждане било дяволско дѣло. Богомилитѣ виждали въ всѣко подобно действие намѣсата на злия творецъ[1]. Тѣ наричали слуги на дявола тия, които се женятъ[2], избѣгвали малкитѣ деца и се гнусѣли отъ тѣхъ. Проповѣдвали, че който не изгони жена си, нѣма да се спаси[3]. Безбрачието е било едно отъ главнитѣ догми на масалиянството. Масалиянитѣ приемали въ своята срѣда всѣки, който изоставѣлъ жена си[4]. И тѣ се обявили противъ децата, убеждавайки родителитѣ имъ да не се грижатъ за тѣхъ, а да даватъ храната тѣмъ[5]. Безбрачието е било догма и за съвършенитѣ манихеи. Тѣ живѣели напълно аскетиченъ животъ, назовавайки брака законоположение на демона[6]. Тѣхниятъ възгледъ билъ сжщо обоснованъ отъ дуалистичнитѣ имъ принципи и мита за прелъстяването. Трудно би могло да се опредѣли, подъ чие непосрѣдствено въздействие попъ Богомилъ е възприелъ аскетичнитѣ тенденции. Като имаме предъ видъ, че и двете секти сж се разпространявали въ даденото време, трѣбва да предположимъ смѣсено влияние. Наистина, до сега въ учението на богомилитѣ ние констатирахме повече влиянието на масалиянството (космогонията и демонологията), обаче, следващитѣ страници ще ни посочатъ такива особености, които носятъ подчертанъ манихейски характеръ.

---

[1] Глащеи яко жена зачинаеть . . . съдѣлованиемь сатанином (Синодикъ, стр. 44).

[2] . . . а же нжщуи сж чьловѣки . . . мамонии слуги зовутъ (Козма, п. с., стр. 26).

[3] ὅστις οὐκ ἀφήσει τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, οὐ σώζεται (Euthymius, ib., coll. 667-8).

[4] . . . καὶ γάμους ἐνθέσμους ἀδιαφορώτατα διαλύειν αὐτούς, καὶ τοὺς τῶν γάμων ἀφισταμένους, ὡς ἀσκητὰς προλαμβάνεσθαι (т. е. съ най-голѣмо безразличие разрешаватъ законнитѣ бракове и приематъ като аскети тия, които сж отстжпили отъ браковетѣ) (J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 733 C)

[5] Καὶ πατέρας καὶ μητέρας τεκνοτροφίας ἀμελεῖν πείθουσιν, αὐτοῖς δὲ προσκομίζειν πάντα (J. Dam., P. Gr., XCIV, col. 733 C).

[6] . . . γάμον νομοθεσίαν τοῦ δαίμονος (Tim., P. Gr., LXXXVI, col. 20 B; Теофилактъ, п. с., стр. 10).

Втората страна на аскетизма се изразявала въ отхвърлянето на ржчния трудъ. Богомилитѣ казвали, че само еретическитѣ народи се грижатъ за храна и облѣкло и че трудътъ не подобава на истинския християнинъ[1]. По сжщитѣ съображения и масалиянитѣ се обявявали противъ труда[2]. У манихеитѣ забраната да се работи се мотивирала съ своеобразнитѣ имъ разбирания за превъплощението на душата. Тѣ изтъквали, напр., че който жъне, самъ ще бжде жънатъ, понеже поврежда съдържащата се въ растението душа[3]. Но тия възгледи сж били вече изоставени, и богомилитѣ сж имали по-други разбирания, по-близки до православието. Въздържането отъ месо, вино, отбѣгването на удоволствия, усилениятъ постъ, скромното облѣкло и държане, сж последната страна на аскетизма. И тука аналогиитѣ съ манихейството сж твърде голѣми, обаче, аргументитѣ на еретицитѣ сж различни. У манихеитѣ догмитѣ били много категорични. Да се убива животното се считало голѣмъ грѣхъ, понеже се наранявала божествената душа. По сжщитѣ причини и саденето на растения не било за препоржчване[4]. Храната трѣбвало да се ограничи до последна възможность. Богомилитѣ не се осланяли на подобни възгледи, нито пъкъ били толкова крайни. Тѣ се въздържали главно отъ месо и вино, смѣтайки, че дяволътъ е заповѣдалъ да се употрѣбяватъ тия храни[5]. Постѣли всѣки вторникъ, четвъртъкъ и петъкъ (споредъ Козма — и въ недѣля[6]).

Що се отнася до масалиянитѣ, доколкото можемъ да сждимъ по изворитѣ, тѣ не изисквали въздържане отъ храна. Нѣкои писатели ги обвиняватъ дори въ излишества и лакомство. Обвиняватъ ги, че не спазвали никакви пости, че сж съвсемъ неумѣрени и пр.[7] Възможно е, тия сведения да сж преувеличени, дори съвсемъ измислени, защото и противъ богомилитѣ се говорѣли несправедливо подобни нѣща; обаче, неоспорима истина е, че по принципъ масалиянитѣ не отдавали никакво значение на поста и на въздържането отъ ядене. Единъ масалиянски проповѣдникъ, на чийто думи ще се спремъ по-късно, изрично подчертава това.

Въ вѣрванията на съвършенитѣ богомили се съзира една особена струя отъ мистицизъмъ, която ги сближава съ масалиянитѣ. Вънъ отъ общностьта на аскетичнитѣ принципи, у

---

[1] ... Не подобаеть тржжати дѣлающе землиа ..., Козма, стр. 34, 23.

[2] ... ἀποστρέφονται καὶ τὴν ἐκ τῶν χειρῶν ἐργασίαν, ὡς οὐκ πρέπουσαν Χριστιανοῖς (J. Dam., P. Gr., XCIV, col. 732; Theod., P. Gr., LXXXII, col. 1144).

[3] ... καὶ διὰ τοῦτο ἀπείρηται αὐταῖς ἔργον ποίησαι (Acta Archelai, col. 1444).

[4] Epiph., P. Gr., XLII, col. 41 D; Acta Archelai, ib., X, col. 1444.

[5] Козма, стр. 26 10—11.

[6] Zigab., ib., col. 107, 30 sqq.; Козма, п. с., стр. 33, 8—31.

[7] Νηστείαν δὲ οὐδ' ὅλως οἴδασιν ... (Epiph., P. Gr., XLII, col. 761 A); οὐκέτι δεῖσθαι νηστείας... (казвали самитѣ масалияни) (Timot., P. Gr., LXXXVI, col. 49 B).

еретицитѣ сѫществували еднакви предразположения къмъ чувствено, лично възприемане на вѣрата. Богомилитѣ, въ които се поселвалъ Св. Духъ, т. е. съвършенитѣ, се назовавали богородици (θεοτόκοι[1]). Тѣ считали, че носятъ въ себе си словото божие или самия Христосъ и го раждатъ, поучавайки другитѣ. Следъ смъртьта си, тѣ се сливали съ божествената природа на Исуса — ставали сътѣлесни (συσσώμους) и съформени съ него. Съ подобни представи били изпълнени масалиянскитѣ πνευματικοί. Тѣ твърдѣли, че цѣлата сѫщность на Светия Духъ може да бѫде възприета и почувствувана[2]. Тогава се получавало истинско просвѣтление. Наредъ съ обикновената душа, обща за всички хора, се придобивала и друга — небесна[3].

Това възвишено състояние (т. нар. ἀπάθεια) изисквало непрестанни молитви и се поддържало чрезъ тѣхъ. И у масалиянитѣ и у богомилитѣ склонностьта къмъ молитви била особенно силна. Богомилитѣ се молѣли 7 пѫти презъ деня, и 5 пѫти презъ нощьта (споредъ Козма—по 4 пѫти[4]). Масалиянитѣ пъкъ прекарвали изключително въ молене. Мистично настроенитѣ еретици се отдавали на различни видения и пророчества[5].

Мистичнитѣ елементи въ дветь секти подчертаватъ голѣмата общность на богомилството съ масалиянскитѣ догми. Обаче тая прилика се нарушава изъ основа въ крайнитѣ заключения, които еретицитѣ извличали. Докато богомилитѣ свързвали аскетично-мистичнитѣ си тенденции съ известни нравствени изисквания, при масалиянитѣ не може да се говори за нѣкаква етика.

Приемането на Св. Духъ и постигането на безстрастието ги освобождавало отъ всѣка тѣлесна и морална болка. То ги освобождавало сѫщевременно отъ всѣко морално задължение[6].

---

[1] Λέγουσι τοὺς τῆς πίστεως αὐτῶν ὅστοις ἐνοικήσει τὸ παρ' αὐτοῖς ἅγιον πνεῦμα, πάντας θεοτόκους καὶ εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι . . . (Zigab., ib., col. 100, 11 sqq.).

[2] ὅτι δυνατόν φασι δέξασθαι αἰσθητῶς τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἁγίου πνεύματος τὸν ἄνθρωπον ἐν πάσῃ πληροφορίᾳ καὶ πάσῃ ἐνεργίᾳ (J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 732).

[3] ὅτι δύο δεῖ κτήσασθαι τὸν ἄνθρωπον ψυχάς φασί (т. е. човѣкъ трѣбвало да придобие две души), μίαν τὴν κοινὴν ἀνθρώποις, καὶ μίαν τὴν ἐπουράνιον (J. Damascenus, P. Gr., XCIV, col. 732).

[4] καὶ ταύτην μόνην (Отче нашъ) προσευχόνται ἑπτάκι μὲν τῆς ἡμέρας, πεντάκις δὲ τῆς νυκτὸς (Zigab., ib., col. 100, 22—23; Козма, стр. 32, 20—21).

[5] За богомилитѣ, Zigabenus, col. 101, 25—30; за масалиянитѣ, J. Damasc., P. Gr., XCIV, col. 735; Teod., P. Gr., LXXXII, col. 1144A; Timotheus, P. Gr., LXXXVI, col. 49A.

[6] λέγουσιν ὅτι τὸ ἐκδιδόναι τινὰ ἑαυτὸν μετὰ τὴν λεγομένην ἀπάθειαν εἰς τρυφὴν καὶ ἀκολασίαν, ἀνεύθυμόν ἐστι καὶ ἀκίνδυνον· ὡς μηκέτι ὑποκειμένου αὐτοῦ πάθει τινί· αλλ' ἄδειαν αὐτοῦ ἔχοντος τοῖς ἀπηγορευμένοις πάθεσιν ἀκολασταίνειν („казватъ, че не е свързано съ никаква отговорность и е безопасно да се отдаде нѣкой следъ така наречената апатия, на разкошенъ животъ и безчинство, тъй като той вече не подлежи на никаква страсть . . . и пр.“; Timotheus, P. Gr., LXXXVI, col. 52AB).

Аделфиосъ, единъ отъ най-старитѣ масалиански проповѣдници, проповѣдвалъ, че усърдната молитва и влизането на Светия Духъ прави излишно всѣко обуздаващо учение и угнетителенъ постъ[1]. Обстоятелството, че масалиянитѣ отхвърляли необходимостьта отъ моралнитѣ задръжки, задължителни само за обикновенитѣ хора, е причина за голѣми обвинения отстрана на противницитѣ имъ. Стари арменски извори ги назоватъ лениви, невъздържани и неморални[2]. Не по-малки сѫ обвиненията и на византийскитѣ източници. Очевидно, повечето отъ тѣхъ сѫ пресилени и измислени, обаче важно е принципното разбиране на еретицитѣ, което изключвало прилагането на нѣкакви нравствени начала. Въ това отношение различието съ богомилството е твърде сѫществено и не ни позволява да сближаваме двѣтѣ ереси така тѣсно, както правятъ нѣкои изследователи.

Учението на попъ Богомилъ, пропито съ мистицизъмъ, не се ограничило съ стремежа за лично спасение и за освобождаване отъ отговорность и задължения. То съдържало редица елементи на една етика, твърде близка до християнскитѣ принципи. Нравственитѣ начала, проповѣдвани отъ богомилитѣ, представляватъ една отъ най-чиститѣ страни на учението имъ, та дори и най-върлитѣ имъ противници не ги отминаватъ съ мълчание.

Индивидуалистичниятъ мирогледъ на масалиянството билъ замѣненъ отъ едно по-широко и правилно разбиране на Христовитѣ идеи. Богомилитѣ изисквали отъ последователитѣ си качества и поведение, достойни за истинския християнинъ. Тѣ трѣбвало да спазватъ евангелскитѣ заповѣди, да бѫдатъ чисти духомъ, да се молятъ, да постятъ, да нѣматъ имущества, да понасятъ злинитѣ, да мислятъ съ смирение и да се обичатъ взаимно[3]. Нравствената програма на еретицитѣ била предпоставка за влизането имъ въ крѫга на съвършенитѣ. Безъ изпълнение на опредѣленитѣ нравствени изисквания тѣ не можели да получатъ това право.

Етичнитѣ тенденции на богомилството съдържатъ въ себе си и известна социална подкладка. Тѣ сѫ били въ зависимость не толкова отъ християнскитѣ принципи (последнитѣ сѫ били само тѣхенъ изразъ), колкото отъ политическитѣ и социални условия на времето. Тѣ представяли необходима, но

---

[1] . . . μὴ δεῖν . . . μήτε νηστείας πιεζούσης, μήτε διδασκαλίας χαλινούσης . . . (Theod., P. Gr., LXXXII, col. 1145A; J. Damasc., P. Gr., XCIV, col. 737).

[2] Sie erscheinen als unwissend, sowohl in Glauben, als auch in der Lehre, in ihren Thaten aber träge und haltlos. Denn gemäss der Unwissenheit und der Sittenverderbtheit, die bei ihnen herrscht (думи на арменския историкъ Lazar отъ Pharbi (V в.) ср. Karapet Ter Mkrttschian, Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien (Leipzig 1893), S. 48).

[3] . . . τηρεῖν τὰς εὐαγγελικὰς ἐντολὰς καὶ προσεύχεσθοι καὶ νηστεύειν καὶ ἁγνεύειν πάσης ἀκαθαρσίας καὶ ἀκτημονεῖν καὶ ἀνεξικακεῖν καὶ ταπεινοφρονεῖν καὶ ἀληθεύειν καὶ ἀγαπᾶν ἀλλήλους. . . (Zigabenus, ib., col. 1)1, 6—19).

може би, крайна реакция срещу моралния упадъкъ и несправедливитѣ социални отношения[1]. Въ такъвъ смисълъ, богомилската етика представлява действително плодъ на мѣстнитѣ условия, резултатъ на стеклитѣ се политически и социални фактори въ дадения моментъ. Обаче, за нейното създаване сѫ допринесли и други фактори. Както при всѣка страна на учението си, и тукъ богомилството може да се свърже съ странични влияния. Най-голѣма близость въ това отношение показва етиката на манихейството. Връзката между дветѣ секти е твърде очебийна. Съ право отбелязва Евтимий, че малоазиятскитѣ богомили проповѣдвали сѫщитѣ нѣща, които изисквалъ Манесъ: смирение, постъ, монашески и свещенически животъ, говорене истината и пр.[2] Нравственитѣ задължения играели голѣма роля всрѣдъ манихейството. Убийцитѣ, богаташитѣ, немилостивитѣ били осѫдени на голѣми мѫки и душата имъ не можела да се спаси[3]. Етиката на Манесъ е свързана съ разни фантастични представи, докато у богомилитѣ тя се основава главно на християнскитѣ принципи и се свързва най-вече съ проповѣдитѣ на евангелието. Обаче изводитѣ на еретицитѣ сѫ отъ еднакво естество и въздействието на манихейскитѣ проповѣди не бива да се пренебрегва.

Що се отнася до павликянитѣ, ние не знаемъ тѣ да сѫ обръщали специално внимание за прилагането на нѣкакви нравствени задължения. Тѣхната дейностъ се е свеждала изключително въ борба съ източната православна черква, — борба, основана на практическитѣ имъ религиозни разбирания. Проповѣдитѣ имъ не сѫ можели да служатъ толкова за промѣна на нравственитѣ схващания, колкото за обратъ въ религиознитѣ убеждения. Така че, като еретическо учение съ подчертани етически тенденции, богомилството се приближава наймного до манихейството. Това е още едно доказателство, че манихейското въздействие се е чувствувало доста силно. Богомилството представлява едно оживяване и освежаване на неговитѣ нравствени принципи, изградени при по-други религиозни вѣрвания и при по-друга социална обстановка.

Заключението, което би могло да се извлѣче отъ направеното сравнително разглеждане, показва, че богомилството има смѣсенъ характеръ. За да създаде своето учение попъ Богомилъ се е възползувалъ отъ редица елементи, влизащи въ основата на три главни ереси: манихейството, павликянството и масалиянството. Говорейки общо, трѣбва да подчертаемъ, че вѣрванията на богомилитѣ — космогонични, теологични и демоноложки — сочатъ най-голѣма близость съ маса-

---

[1] Въ тоя смисълъ сѫ нападкитѣ срещу царе, боляри, богаташи (Козма)

[2] . . . τὴν ψευδοταπείνωσιν ἣν ἔχουσι καὶ τὸ δοκεῖν νηστεύειν καὶ τὸ ὑποκρίνεσθαι τὴν μοναχικὴν κατάστασιν καὶ τὴν ἱερωσύνην καὶ τὸ μὴ σφάζειν ἐκ τοῦ Μάνη εἰσιν (Euthymius, ib., coll. 59, 10—13).

[3] Acta Archelai, P. Gr., X, col. 1444; Epiph., P. Gr., XLII, coll. 41—43.

лиянскитѣ, безъ да липсватъ заемки отъ другитѣ две секти, както и нѣкои самостойни, нови прибавки. Що се отнася до практическитѣ религиозни разбирания и отношението спрямо черквата, въ тая насока богомилството следва най-вече павликянскитѣ традиции. Дѣлението на съвършени и обикновени, аскетичниятъ мирогледъ на еретицитѣ, склонностьта имъ къмъ мистицизъмъ, както и етическитѣ имъ разбирания издаватъ смѣсеното влияние на манихейството и масалиянството. Трудно е да се опредѣли, къмъ коя отъ тритѣ ереси може да се сведе най-добре нашето богомилство. Общо взето, то показва най-голѣмо сходство съ масалиянството, обаче и отличията не сѫ малки. Би могло да се каже, че богомилството представлява учение, стоящо по-близу до православието отъ всички други: въ дуалистичнитѣ си разбирания — отъ манихеопавликянството, а въ етиката си — отъ масалиянството.

Трѣбва да се изтъкне, накрай, следното обстоятелство: заемкитѣ въ богомилството не бива да се схващатъ като нѣкакъвъ механически процесъ, при който се копира безъ всѣкакви основания. Всички догми, които създателитѣ на ересьта сѫ заели отъ вънъ, сѫ отговаряли повече или по-малко на сѫществуващи желания и предразположения. Въ такъвъ смисълъ, богомилството представлява изразъ на мѣстнитѣ религиозни, социални и етнически условия, изразъ на тогавашната действителность. Чрезъ неговитѣ догми сѫ били поставени или разрешени всички по-важни проблеми, които вълнували голѣма часть отъ хората. Какъ се е изразилъ чисто народниятъ характеръ на богомилството и какво е било неговото значение за нашата история, трѣбва да бѫде предметъ на отдѣлно разглеждане.

СВЕДЕНИЯ ЗА ГРАДЪ СОФИЯ ПРЕЗЪ XVI ВѢКЪ

Отъ **Г. Илиевъ***

Проф. А. Иширковъ въ отличната си книга „Градъ София презъ XVI вѣкъ" (София 1912) пише: „Най-славно време за София билъ 16 вѣкъ, когато турскитѣ войски настѫпвали победоносно въ Унгария и ограбвали богатитѣ ѝ градове. Софийскитѣ беглербегове вземали живо участие въ тѣзи походи и се връщали съ голѣми богатства, които употрѣбявали често пѫти за благотворителни цели: строили джамии, хамами, чешми, мостове и други обществени сгради". Горнитѣ думи на покойния професоръ ме заинтересуваха и ми дадоха потикъ за събиране материали за града София презъ XVI в. Материалитѣ, които биха послужили да се опише София презъ онова време, сѫ твърде откѫслечни и често пѫти мѫчно достѫпни. Работата по събирането имъ се улеснява съ това, че проф. Иширковъ, който е събралъ материали за града София презъ XVII вѣкъ въ горепосочената книга, често посочва източницитѣ, отъ гдето могатъ да се почерпятъ сведения за града и презъ XVI в. На първо мѣсто между тѣзи източници стоятъ пѫтеписитѣ на голѣмо число западноевропейски пѫтешественици, които посетили София презъ XVI в. Другъ източникъ съ не по-малка цена сѫ домашнитѣ извори — нѣкои жития, приписки по стари книги и други, които ни запознаватъ непосрѣдствено съ българската действителность отъ онова време. Важенъ домашенъ изворъ е житието на Св. Николая Софийски, въ което има много сведения относно естествено-историческото състояние на града София. На трето мѣсто сведения за градъ София презъ XVI в., но само за последнитѣ десетилѣтия, черпимъ отъ известията на католическата пропаганда въ България. Тѣзи документи даватъ особено много сведения за историята на България презъ XVII в. Не малко указания за града отъ онова време се съдържатъ и въ Дубровнишкия архивъ, понеже София е билъ главниятъ центъръ на дубровнишката търговия въ България презъ XVI в. Турската архива въ Народната библиотека въ София, която крие много официални турски документи за града, още не е проучена добре.

Въ настоящата работа сѫ използувани предимно сведенията на пѫтешественицитѣ, минали презъ София въ XVI в., като тѣзи сведения сѫ допълнени съ указанията на дру-

---

* Представилъ д-ръ Ив. Дуйчевъ.

гитѣ посочени източници. Характерътъ на самия материалъ не позволява едно по-системно описание на града София презъ XVI в. Затова съмъ се задоволилъ да подреда само хронологически сведенията, отнасящи се до града презъ онова време. Известни страни отъ историята и географията на София сѫ застѫпени по-добре, а за други е само загатнато. Това се длъжи пакъ на материала. Повече сведения сѫ дадени за черквата св. София, която винаги е будила интересъ у посетителитѣ на града.

Когато бѣхъ вече събралъ материала за настоящата работа, излѣзе отъ печатъ книгата на асистента по славянска филология г. Петъръ Динековъ „Софийски книжовници презъ XVI вѣкъ, I, Попъ Пѣйо“ (София 1939). Авторътъ ѝ си е поставилъ за задача изучаването на така наречената „Софийска книжовна школа“. Посочената книга е само начало на по-нататъшнитѣ му изследвания. Въ нея г. Динековъ дава и кратко описание на града София презъ XVI в., за да се види при каква обстановка сѫ работили представителитѣ на изучаваната отъ него школа.

На края на настоящата работа, като приложение, сѫ дадени въ оригиналъ и преводъ нѣкои отъ пѫтеписитѣ на западноевропейскитѣ пѫтешественици, които посетили града София презъ XVI в. Особено интересенъ е пѫтеписътъ на рицаря Хансъ Дерншвамъ (1553/55 год.), който досега не е издаванъ на български езикъ.

I. Мѣстоположение на града София

Сведения за мѣстоположението на града София презъ XVI в. черпимъ главно отъ пѫтеписитѣ на голѣмъ брой западноевропейски пѫтешественици, минали презъ него въ онова време. Отъ тия пѫтеписи не можемъ да си съставимъ ясна представа за земитѣ, които се описватъ, но мѣстоположението на града София се описва винаги съ една или друга черта, която характеризира и днешната наша столица. На първо мѣсто пѫтешественицитѣ описватъ Софийското поле, всрѣдъ което е разположенъ градътъ София. Пространностьта на Софийското поле, добрата му населеность и особено богатото му плодородие сѫ извиквали възхищение у всички тѣхъ, съ изключение на далматинеца А. Вранчича (1553 год.)[1]. Пѫтешественицитѣ споменуватъ по нѣщо и за планинитѣ, които ограждатъ отъ всички страни Софийското поле, както и за могилитѣ, пръснати по него. Б. Курипешичъ, миналъ презъ Софийското поле на 1 октомврий 1530 год., го нарича „хубавото, дълго Софий-

[1] P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku iz XVI vieka. Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, LXXI (1884), c. 31.

ско поле (Sophia velat)"[1]. Три години следъ него, въ 1533 год., К. Д. Шеперъ хвали неговото плодородие[2]. На следната (1534) година италиянскиятъ пжтешественикъ Бенедето Рамберти потвърждава съобщението на Шепера. Той пише: „Въ по-голѣмата си часть то (Софийското поле) е обработено (въ ниви), въ които расте много жито и оризъ, а хълмоветѣ наоколо сж засадени съ лозя"[3]. За Софийското поле Катаринъ Ценъ въ 1550 год. пише, че е „хубаво, широко, добре обработено, съ много хубави села и нѣколко рѣкички"[4]. Рицарьтъ Хансъ Дерншвамъ въ 1553 год. съобщава, че по Софийското поле вирѣятъ пшеница, ечимикъ и просо[5]. На връщане отъ Цариградъ въ 1555 год. той бележи въ дневника си, че по склоноветѣ на планинитѣ, които ограждатъ това поле, има лозя[6]. Следъ като хвали плодородието на Софийското поле, пжтешественикътъ К. Римъ въ 1571 г. сжщо споменува, че по хълмоветѣ му има лозя[7]. J. Chesneau въ 1547 год., М. А. Пигафета въ 1567 год., А. Волфъ въ 1583 год. и М. Безолтъ въ 1584 год. говорятъ за хубавата, весела и плодородна равнина, всрѣдъ която се намира градъ София[8]. Саломонъ Швайгеръ въ 1577 год. съобщава за Софийското поле, че то не може да се опише по-хубаво; то надминава Лехската поляна (долината на р. Инъ)[9]. На 24 юний 1578 год., при завръщането си отъ Цариградъ, Ст. Герлахъ пише следното: „Софийското поле е приятно, хубаво, дълго и широко; по него вирѣе жито и има буйни ливади и пасбища; пръснати сж много села, близки едно до друго. Напоява се отъ много рѣкички"[10]. Относно лозята, които сж вирѣели презъ онова време по склоноветѣ на планинитѣ, които заграждатъ Софийското поле, намираме известия и въ нѣкои сждебно-шериатски актове отъ началото на XVII в. Отъ тѣхъ се вижда, че лозя сж се отглеждали въ близката на София околность и селата Кумарица, Горубляни,

---

[1] Benedict Curipeschitz, Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530 (Innsbruck 1910), p. 52.

[2] Rad, LXII (1882), c. 52.

[3] Rad, LVI (1881), c. 219.

[4] Descrizione del viazo de Constantinopoli 1550 de ser Catharin Zen, ambassador straordinario a sultan Soliman, e suo ritorno въ статията на P. Matković, Dva taljanska putopisa po Balkanskom poluotoku is XVI vieka, въ Starine, X (1878), c. 210.

[5] Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Ed. Fr. Babinger (München und Leipzig 1923), p. 14.

[6] Ibidem, pp. 253, 255.

[7] Rad, CXII, (1892) c. 25.

[8] Rad, CXII, (1882) c. 72; Itinerario di Marc'Antonio Pigafetta gentil'huomo vicentino. Londra apresso Wolfio Inghlese 1585. Ed. P. Matković въ Starine, XXII (1890), c. 176; Rad, CXXIX (1895), cc. 30, 43, 62.

[9] Salomon Schweiger, Eine newe Reyssbeschreibung auss Teutschland n ch Constantinopel und Yerusalem (Nürnberg 1608), p. 44.

[10] Raad, CXVI (1894), c. 43.

Драговищица, Слатина и други, гдето сега липсватъ таниви засаждания[1]. Близкитѣ до София днешни села Горни и Долна Лозенъ сѫ добили названията си отъ засажданитѣ тамъ лозя. Въ своитѣ пѫтеписи Евлия Челеби (срѣдата на XVII в.) дава поетическо описание на многото лозя въ мѣстностьта „Корубааларъ“ (сега Лозенецъ)[2].

На днешния читатель прави впечатление и съобщението на Б. Рамберти отъ 1534 год. за отглеждането на оризъ по Софийското поле. Споредъ професоръ Ишırковъ, оризътъ, за който съобщава Рамберти, се е сѣлъ въ султанскитѣ земи край рѣка Искъръ[3]. Отъ турски документи въ Народната библиотека въ София се вижда, че въ началото на XVII в., въ 1615 год., въ София, наредъ съ Татаръ-Пазарджикъ, Самоковъ, Костенецъ, Сарамбей, Пещера, е имало царски оризни складове. Оризътъ се продавалъ отъ назначени за тая цель правителствени лица по строго опредѣлена цена — единъ килограмъ за 50 акчета. Частни лица не могли да продаватъ за своя смѣтка произвеждания отъ тѣхъ оризъ. Въ София билъ назначенъ чиновникътъ Хюсеинъ, довѣрено лице на Хаджи Али бей, да продава и да пропагандира сѣенето на ориза[4]. Едвали, обаче, оризътъ се е сѣлъ въ голѣмо количество по Софийското поле въ онова време. Можеби сѫ правени само опити съ него, а оризнитѣ складове, които е имало въ София, сѫ се снабдявали съ оризъ отъ другаде. Пъкъ и климатътъ не ще да е способствувалъ за отглеждане на култури, като ориза.

Близостьта на планини около София, особено на Витоша, — за която мнозина пѫтешественици отъ онова време говорятъ, че почти винаги е покрита съ снѣгъ по високитѣ си части, — оказвала, както и сега оказва, влияние на софийския климатъ. Справедливи сѫ забележкитѣ на пѫтешественика Хохщетеръ (1869 год.), че София и Витоша сѫ неразделни, както Неаполъ и Везувий, а сѫщо и думитѣ на К. Иречека, че Витоша е барометъръ на София[5]. Въ житието на Св. Николая Софийски се говори за страшна буря и градушка, чийто ледени зърна не се стопили въ продължение на 15—20 дни, — нѣщо, което е характерно за съчинения отъ подобенъ родъ, но което сѫщевременно говори, че подобни природни явления сѫ ставали въ София тогава[6].

---

[1] Д. А. Ихчиевъ, Материали за историята ни подъ турското робство. ИзвИД-во, I (1905), сс. 61—101. Ср. и М. Георгиевъ, Икономическото минало на градъ София и Софийско (София 1926), сс. 25—28.

[2] Д. Г. Гаджановъ, Пѫтуване на Евлия Челеби изъ българскитѣ земи презъ срѣдата на XVII вѣкъ. Псп, LXX (1909), сс. 701—703..

[3] А. Иширковъ, Градъ София презъ XVII вѣкъ (София 1912), с. 8.

[4] ИзвИДво, I (1905), сс. 90—91.

[5] К. Иречекъ, Княжество България. Часть II. Пѫтувания по България (Пловдивъ 1899), сс. 60, 46.

[6] П. Сырку, Очерки изъ исторіи литературныхъ сношеній Болгаръ и Сербовъ въ XIV—XVI вѣкахъ. Житіе Св. Николая Софійскаго (Санктпетербургъ 1901), с. 110.

По буйнитѣ ливади и пасища на Софийското поле, оросявани отъ много поточета, пасли многобройни стада. Б. Рамберти (1534 год.) и К. Римъ (1571 год.) съобщаватъ за това.[1] За чаушина, който владѣлъ близкото до София село Казичене, Ст. Герлахъ въ 1578 год. казва, че той ималъ много крави, волове, коне и млади кончета[2].

Почти всички пѫтешественици говорятъ за планинитѣ, които ограждатъ отъ всички страни Софийското поле. Въ житието на Св. Николая Софийски се съобщава, че София е заобиколена съ високи планини, които я укрепяватъ като крепость[3]. Витоша и Стара-планина, тѣхнитѣ сегашни имена, сѫ известни на малцина отъ пѫтешественицитѣ. На А. Вранчича (1553 год.) и на М. А. Пигафета (1567 год.) Стара-планина е позната съ названието Haemus[4]. Сѫщото название се срѣща и у М. Безолтъ (1584 год.) — Mons Haemus или Haemi Montes[5]. С. Швайгеръ (1577 год.) бележи, че турцитѣ я наричали Балбанъ (Balban), а мѣстното население на „хърватски езикъ Комоница“[6]. Турцитѣ наричали Стара-планина не Балбанъ, както погрѣшно пише Швайгеръ, а Коджа-Балканъ. Въ София е имало и улица съ това име — Балканъ-джадеси, която е водила отъ града къмъ Стара-планина[7]. Последното название се срѣща за прьвъ пѫть у Вранчича[8].

Витоша е по-позната на пѫтешественицитѣ и тѣ по-подробно я описватъ: намира се на югъ, недалечъ отъ града София, камениста и стръмна. А. Вранчичъ въ 1553 год. бележи, че населението я назовавало Vitossa[9]. За прьвъ пѫть това име срѣщаме въ XIV в., въ грамотата на царь Иванъ Шишмана, дадена на Драгалевския монастиръ въ политѣ на Витоша[10]. Презъ XVI в. Витоша е известна на пѫтешественицитѣ повече съ названието Orbellus. М. А. Пигафета въ 1567 год. описва по-точно разположението ѝ така: „Простира се най-първо на истокъ, после завива на югъ и прави крѫгъ“. Затова споредъ него, латинцитѣ сѫ я нарекли Orbellus[11]. К. Римъ въ 1571 год.

---

[1] Rad, LVI (1881), с. 219; Rad, CXII (1829), с. 25.
[2] Rad, CXVI (1894), с. 43.
[3] П. Сырку, Очерки, с. 38.
[4] Rad, LXXI (1884), с. 31; Starine, XXII (1890), с. 97.
[5] Въ Rad, CXXIX (1896). с. 62 сл. това сведение е пропуснато. Вж. за него Ив. Д. Шишмановъ, Стари пѫтувания презъ България въ посока на римския воененъ пѫть отъ Бѣлградъ за Цариградъ, СбНУК, IV (1891), сс. 440, 441 бел. 1.
[6] Salomon Schweiger, Eine newe Reyssbeschreibung. . . ., p. 46.
[7] А. Иширковъ, п. с., с. 9.
[8] Rad, LXXI (1884), с. 29.
[9] Rad, LXXI (1884), с. 31.
[10] . . . Въ Витоши. Г. А. Ильинскій, Грамоты болгарскихъ царей (Москва 1911), с. 29; Йорданъ Ивановъ, Български старини изъ Македония (София 1931), с. 600.
[11] Starine, XII (1890), с. 176. Споредъ едни автори съ названието Orbellus се наричала Рила планина, а споредъ други — планината Копаоникъ, на с.-и. отъ Нови-Пазаръ.

пише, че Orbellus тогава се наричалъ Vitis, което означавало, както му разказвалъ нѣкой-си славянинъ, „високъ", т. е. че това била най-високата планина на свѣта. На планината имало рибникъ съ изобилна вода, толкова студена, че човѣкъ не могълъ да държи ржката си въ нея нито зиме, нито лѣте. Планината била винаги покрита съ снѣгъ [1].

Рѣка Искъръ, която тече презъ Софийското поле, десетина километра източно отъ градъ София, е известна на пжтешественицитѣ отъ онова време съ следнитѣ названия: Iscarus (Шеперъ 1533 г.) [2], Isca (Рамберти 1534 год. и К. Ценъ 1550 год.) [3], Izcarus или Ciabrus (А. Вранчичъ 1553 год.) [4], Iscra или Sykra (Х. Дерншвамъ 1553 год) [5], Ischia (М. Зайдлицъ 1556—59 год.) [6]. J. Chesneau въ 1547 год. погрѣшно я нарича Marissa [7]. Отъ притоцитѣ на р. Искъръ се споменува р. Бояна (Bogiana) [8]. А. Вранчичъ въ 1553 год. бележи, че презъ София тече неголѣма рѣка, която се влива въ р. Искъръ [9].

Могилитѣ по Софийското поле сж правили впечатление на пжтешественицитѣ, които, естествено, сж се мжчили да си обяснятъ произхода и назначението имъ [10]. Още презъ 1547 год. J. Chesneau съобщава за пръснатитѣ по Софийското поле многобройни могили, направени отъ земя [11]. М. А. Пигафета въ 1567 год. опредѣля мѣстонахождението на тѣзи могили — на северъ къмъ Балкана [12]. По-подробни сведения за могилитѣ въ Софийско съобщава С. Швайгеръ въ 1577 год. Въ неговия пжтеписъ намираме и изображение на могилитѣ. Могилитѣ, споредъ Швайгеръ, не били еднакво отдалечени една отъ друга, а помежду имъ имало разстояние отъ около двадесеть крачки; високи били 10—15 лакти и „иматъ такъвъ видъ, пише Швайгеръ, каточели означаватъ нѣщо особено". Швайгеръ, както и другитѣ пжтешественици, мисли, че могилитѣ сж били почетни гробища (kenotaphia tumuli honorarij vel manes), въ които се погребвали тѣлата на падналитѣ въ битка войници [13].

Нѣкои пжтешественици погрѣшно сж отбелѣзали въ пжтеписитѣ си, че градъ София се намира на р. Искъръ, както е случаятъ съ М. Зайдлицъ въ 1556—59 год. [14] J. Chesneau въ

---

[1] Rad, CXII (1892), c. 183. [2] Rad, LXII (1882), c. 54.

[3] Rad, LVI (1881), c. 220; Starine, X (1877), c. 210.

[4] Rad, LXXI (1884), c. 31. Ciabrus е днешната рѣка Цибрица (Cibrica, Džibrica), дѣсенъ притокъ на р. Дунавъ. Въ древностьта тя е служила за граница между Горна Мизия и Долна Мизия. Вж. C. Patsch, Cebrus (= PWRE, III, 1899, coll. 1820—1821).

[5] Hans Dernschwam's Tagebuch..., p. 17.

[6] Rad, LXXXIV (1887), c. 50. [7] Rad, LXII (1882), c. 72.

[8] Starine, X (1878), c. 210. [9] Rad, LXXI (1884), c. 32.

[10] За могилитѣ у старитѣ пжтешественици вж. у Шишмановъ, Стари пжтувания... СбНУК, IV (1891), сс. 395—6; въобще за могилитѣ въ България вж. у В. Миковъ, БИБ, год. II (1929), т. IV, сс. 1—43.

[11] Rad, LXII (1882), c. 73. [12] Starine, XXII (1890), c. 177.

[13] S. Schweiger, op. c., p. 46. [14] Rad, ГXXXIV (1887), c. 50.

1547 год. поставя София на р. Марица [1]. Подобни грѣшки се срѣщатъ и въ пѫтеписитѣ отъ началото на следващия XVII вѣкъ [2].

II. Столица на румелийския бейлербегъ

Разположена срѣдъ плодородното Софийско поле и заобиколена отъ всички страни съ високи планини, които я укрепяватъ като крепость (както се казва въ житието на Св. Николая Софийски), първостепенна станция на важния пѫть Бѣлградъ-Цариградъ, още въ началото на турското завоевание [3] София станала седалище на румелийския бейлербей. „Подъ неговата власть се намиралъ цѣлиятъ току-речи Балкански п-овъ — отъ Дунавъ до Бѣло море, отъ Черно море до Адриатическо, съ изключение на Цариградъ, Одринъ и Босна" [4]. Още Лала-Шахинъ паша, предводитель на централната часть отъ султанъ Мурадовата войска, въ рапорта си отъ 1384 год. до сѫщия султанъ, посочва нейното положение като административно и военно срѣдище за българскитѣ земи [5].

Пѫтешественицитѣ, които посетили София презъ XVI в., сѫщо отбелезватъ това. Феликсъ Петанчичъ въ 1502 год. нарича града „metropolim Triballorum" [6]. Въ края на XVI в. М. Квадусъ говори сѫщо за „metropolis antiqui populi Triballi" [7]. А. Волфъ въ 1583 год. споменува София като „главенъ градъ въ България, столица на бейлербега" [8]. Сѫщото бележи и

---

[1] Rad, LXII (1882), с. 72. [2] А. Ишırковъ, п. с., с. 6.

[3] К. Иречекъ, Исторія Болгаръ (Одесса 1878), с. 442, приема за дата на превземането на гр. София отъ турцитѣ 1382 год., а Д. А. Ихчиевъ, Материали за историята ни подъ турското робство. ИзвИДво, II (1906), с. 97 — 1386 год., която е и по-вѣроятна.

[4] Йорд. Ивановъ, София презъ турско врѣме. Юбилейна книга на градъ София (1878—1928) (София 1928), с. 39.

[5] ИзвИДво, II (1906), сс. 91—97.

[6] Fel. Petancius, Dissertatio de itineribus aggrediendi Turcam ad Vladislaum Hungariae et Bohemiae regem. Edit. ap. Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum (Vindobonae 1746), p. 868. Това погрѣшно отъждествяване на българитѣ съ трибалитѣ, които сѫ тракийското племе, обитавало долината на р. Морава, въ долното и срѣдното ѝ течение, около сегашнитѣ градове Бѣлградъ и Браничево, се дължи на склонностьта на автора къмъ съзнателно архаизиране. Подобно нѣщо се срѣща не само у Петанчича, но и у много други срѣдновѣковни извори, особено византийски. При това у византийскитѣ автори българитѣ сѫ наречени съ името „мизи", а сърбитѣ — „трибали". Ф. Петанчичъ е объркалъ имената.

[7] Rad, CXXXVI (1898), с. 11. Античната Сердика е била столица не на трибалитѣ, а на племето серди, отъ името на което градътъ добива и името си Сердика. За старата история на града и за названието Ulpia Serdica вж. M. Fluss и Oberhummer въ PWRE, 2-te R., II Band (Stuttgart 1923), coll. 1669—1671. Вж. сѫщо Г. И. Кацаровъ, София въ древностьта. Юбилейна книга на градъ София (1878—1928) (София 1928), сс. 15—30; ср. сѫщо и Н. А. Мушмовъ, Монетарницитѣ въ Сердика, пакъ тамъ, сс. 28—30. [8] Rad, CXXIX (1896), с. 30.

Вратиславъ отъ Митровица въ 1591 год.[1] М. А. Пигафета въ 1567 год. пише: „Sophia, città, nella quale fa ressidenza il primo beghlerbegh, che si chiama della Graecià, over della Romania“ [2]. На софийския бейлербегъ сѫ били прѣко подчинени 26 санджакбегове, управители на провинции въ Румелия. Софийскиятъ бейлербегъ е ималъ привилегировано положение между останалитѣ бейлербегове на турската държава. Той можелъ да прекарва голѣма часть отъ времето си въ Цариградъ, за което другитѣ нѣмали право[3].

Въ София били съсрѣдоточени редица административни учреждения: конакъ, сѫдилище, ковчежничество и други, за нѣкои отъ които се научаваме отъ житието на Св. Николая Софийски. Въ града е квартирувалъ и малъкъ гарнизонъ войска, който по време на война бързо нараствалъ. К. Ценъ пише въ 1550 год., че когато отива за Унгария, султанътъ прави въ София прегледъ на войскитѣ си[4].

Значението си като столица на румелийския бейлербегъ, градъ София запазилъ въ продължение на четири столѣтия.

III. Името на градъ София

Пѫтешественицитѣ, които посетили града презъ XVI в., го наричатъ съ името София. Тѣ употрѣбяватъ следнитѣ форми: „Sophia“, „Soffia“ или „Sofia“. У А. Вранчича (1553 год.) се срѣща формата „Zophia“[5]. Срѣдновѣковното име на града — Срѣдецъ не се срѣща у нито единъ отъ тѣхъ. А. Вранчичъ пише, че градъ София въ старо време се е наричалъ Ulpianum (?)[6], а не знае за Serdica.

Презъ XVI в. София има още следнитѣ названия: Срѣдецъ или Срѣдьчьскїй градъ и Сардакия или Сардакїискїи градъ.

Градъ София е получилъ названието си отъ голѣмата и хубава черква Св. София[7]. Това бележатъ повечето пѫтешественици отъ XVI в. Първоначално по името на черквата била наречена намиращата се около нея махала, а следъ това постепенно и цѣлиятъ градъ. Кога е станало това? Споредъ А. Вранчичъ (1553 год.) отъ времето, когато била съградена черквата, градътъ придобилъ името София, намѣсто старото Ulpianum (!)[8]. Градътъ почналъ, обаче, да се назовава съ името София едва къмъ края на XIV в. Така въ една дубровнишка бележка отъ 1376 год. градътъ носи име „Sophia“[9]. Въ царь Шишма-

---

[1] Rad, CXXX (1897), c. 142. [2] Starine, XXII (1890), cc. 97, 153.
[3] Starine, XXII (1890), c. 153. [4] Starine, X (1878), c. 210.
[5] Rad, LXXI (1884), c. 31.
[6] Пакъ тамъ. Така се е наричалъ въ римско време гр. Липлянъ въ Стара Сърбия.
[7] Има и други подобни случаи. Така гр. Митровица, стариятъ български градъ Срѣмъ, е получилъ името си отъ монастиря Св. Димитъръ.
[8] Rad, LXXI (1884), c. 31. [9] К. Иречекъ, п. с., с. 14.

новата грамота, дадена на Драгалевския монастиръ въ политѣ на Витоша, наредъ съ името Срѣдецъ четемъ и името София: „кефалие Срѣдешьское, и въ градѣ црва ми Софи“. Въ сѫщата грамота старата Срѣдецка митрополия е наречена Св. София („то ни да иматъ ѡбласти стаа Софиа нае люми прѣчистѫ Бгомтре“)[1].

Това последно название на града презъ турската епоха се употрѣбява по-често отъ по-старото Срѣдецъ или Сардакия, което наредъ съ първото се срѣща само въ писменитѣ паметници. Константинъ Костенечки въ 1431 год. пише ту „отъ Софиіе“, ту „до Срѣдьца“[2]. Византийскиятъ писатель М. Дука (втората половина на XV в.) споменува на нѣколко мѣста въ съчинението си града съ името Σοφία[3]. Въ житието на св. Георги Нови Софийски (началото на XVI в.) четемъ: „... во Сардакїистем гра́де еже есть въ Софїи“[4]. Матей, авторъ на житието на Св. Николая Софийски, пише въ 1564 год.: „прѣсла́вни и дѡхва́лни град Софіа, иже и Сардикїски и Срѣдьчскїи име́ноуеми днь“[5]. Въ грамотата си до руския царь Теодоръ Йоановичъ софийскиятъ епископъ Григорий (1588 год.) е нареченъ: „Епископъ Софіи Премудрости, называемыя Сардики“[6]. Въ много бележки и приписки по стари черковни книги отъ XVI в. градътъ се назовава сѫщо съ името София или пъкъ едновременно съ две названия. Въ една приписка отъ 1514 год. четемъ: „и то лѣто отиде месеца августа царь султань Селимь на Софіе“[7]. Въ друга приписка отъ 1567 год. четемъ: „... вь Сар’дакіи“[8]. Въ подправената въ XVI в. Калиманова грамота срѣщаме: „въ град Сардакїа, сирѣчь глемы Софїа“[9].

IV. Топография и изгледъ на града

Градъ София презъ XVI в. не е билъ укрепенъ. Това споменуватъ почти всички западноевропейски пѫтешественици,

---

[1] Г. А. Ильинскій, п. с., с. 29; Йорд. Ивановъ, Български старини², с. 600.

[2] В. Јагич, Константин философ и негов живот Стефана Лазаревича деспота српскаго. Гласник србског ученог друштва, Београд, XLII (1875), сс. 305, 307.

[3] Ducas, ed. Bon., p. 51, 16 ... πρὸ Σοφίαν; p. 217, 14. . καὶ ταχυδρομήσαντες ἕως τῆς πόλεως τῆς καλωμένης Σοφίας...; p. 217, 23... ἀνὰ μέσον Σοφίας καὶ Φιλιπουπόλεως.

[4] П. Динековъ, Софийски книжовници презъ XVI вѣкъ, I, Попъ Пѣейо (София 1939), сс. 58, 60.

[5] П. Сырку, Очерки, с. 33.

[6] Сношенія России съ Востокомъ по дѣламъ церковнымъ, I (Спб 1858), сс. 185—186. За Григория ср. Йорд. Ивановъ, Български старини², с. 246, № 36.

[7] Л. Стојанович, Стари српски записи и натписи, кн. I (Београд 1902), с. 129, № 421.

[8] Пакъ тамъ, кн. III (1905), с. 90, № 5614.

[9] Йорд. Ивановъ, п. с., с. 606.

които били навикнали на тѣхнитѣ защитени отъ стени, кули и окопи градове. Тѣ бележатъ въ дневницитѣ си, че градътъ е „отворенъ“, т. е. неукрепенъ. Нѣкои отъ тѣхъ (А. Вранчичъ въ 1553 год., К. Римъ въ 1572 год. и Д. Унгнадъ въ 1572 год.) [1] съобщаватъ за следи отъ окопи, основи отъ стари сгради и черкви, които тѣ свързватъ съ римско време, особено съ времето на императоръ Траяна.

Оловенитѣ куполи на многото джамии съ тѣхнитѣ тънки и високи минарета придавали на града отдалече живописенъ видъ. Градинитѣ, за които споменуватъ нѣкои пѫтешественици, както и близостьта на Витоша, допълвали добрия изгледъ на града.

Вѫтрешниятъ изгледъ на София билъ съвсемъ другъ. Улицитѣ били тѣсни и неравни, безъ калдаръмъ.[2] К. Римъ въ 1571 год. съобщава, че на много мѣста по тѣхъ имало разхвърлени камъни, съ които нѣкога градътъ билъ посланъ; по улицитѣ едвамъ могло да се мине съ кола[3]. Въ житието на св. Николая Софийски се говори за една улица—пѫть, нареченъ „людскый поуть“, който минавалъ покрай черквата св. Никола[4].

Кѫщитѣ на населението били низки, малки, едноетажни постройки, съградени най-често отъ дървенъ материалъ и порѣдко отъ непечени тухли (кирпичи). Съ кирпичи, споредъ А. Вранчичъ (1553 год.), се строяли само кѫщитѣ отъ „по-благороденъ стилъ“. Плетенитѣ стени на кѫщитѣ били измазани съ каль. За покривъ тѣ имали слама или наредени една до друга летви[5]. Хансъ Дерншвамъ въ 1553/55 год. бележи, че кѫщитѣ нѣмали прозорци откъмъ улицитѣ; такива имали само занаятчийскитѣ работилници. Тѣ били толкова низки, че хората сѣдѣли вѫтре свити. Не е чудно, добавя Дерншвамъ, че хората умиратъ, dan sy vulustige heuser haben wie sew (кочини). Рѣдко, или почти никакъ, както съобщава той, се срѣщали зидани или каменни кѫщи[6]. Такива били само общественитѣ постройки (джамии, бани, кервансараи и др., които сѫ правили впечатление на идващия въ града пѫтникъ. Това потвърждава и П. Рубигалъ въ 1571 год.[7].

[1] Rad, LXXI (1884), с. 31; CXII (1892), с. 182; пакъ тамъ, с. 218

[2] Hans Dernschwam, op. c., p. 14; Rad, CXXIX (1896), с. 62.

[3] Rad, CXII (1892), с. 182.

[4] П. Сырку, Очерки, с. 103.

[5] Rad, LVI (1881), с. 219; LXXI (1884), с. 31; LXXXIV (1887), с. 50; CXII (1892), с. 182; CXVI (1894), с. 43; CXXIX (1896), с. 9 сл.

[6] Hans Dernschwam, op. c., pp. 14, 253.

[7] П. Рубигалъ е описалъ пѫтуването си въ латински хексаметри. Понеже описанието на София главно на нейната архитектура, представлява интересъ, то давамъ следващия цитатъ отъ описанието, взетъ отъ Иречекъ, п. с., с. 21, бел. 43:

Nulla domus celsas imitans hic cernitur arces,
Sed tenues nullo paenae decore casae.
Atria non illic, non splendita tecta nec ullus

Поради това, че дървото било единствениятъ строителенъ материалъ, К. Ценъ отбелява въ дневника си въ 1550 год., че въ града ставали чести пожари [1]. М. Зайдлицъ въ 1556—59 год. бележи, че преди да стигне въ града, тамъ имало пожаръ, който нанесълъ голѣми загуби на търговцитѣ [2]. Затова последнитѣ сж предпочитали хановетѣ и кервансараитѣ, които били каменни и по-сигурни отъ пожари. За пожаръ въ София се говори и въ една приписка отъ 1578 год.: „мѣсеца марта. 28 великъ петъкь изгоре Софиıа коуки 1600 (освень сиромашке)" [3]. М. А. Пигафета въ 1567 год. съобщава за силна буря, която повредила много кжщи и затрупала повече отъ 15 души [4].

Извънъ чертата на града се намирали гробищата. К. Римъ (1571 год.) съобщава, че турскитѣ гробища били на западната страна на града [5]. Отъ житието на Св. Николая Софийски узнаваме, че българскитѣ гробища се намирали до мѣстностьта „Тры клáденцы", сжщо на западната страна на София [6]. Дубровнишкитѣ гробища, споредъ Иширковъ, се намирали извънъ града, край Перловската рѣка, задъ казармитѣ на първи пехотенъ полкъ [7].

Като търговски градъ София е имала и пазарни площади. Въ житието на Св. Николая Софийски намираме сведения за Медния пазаръ („доспéвше оу́же до мѣста мéднаго зовóма трь'жища. и тоу́ соущомоу Стомоу хрáмоу Възнéсенïа") [8]. Въ подправената Калиманова грамота се споменува за „Мѫдни пазарь" и „Говѣжди пазарь" [9]. Въ София тогава е имало и Битъ пазаръ [10].

Презъ XVI в. въ София били построени много обществени постройки като джамии, бани, кервансараи и други богоугодни заведения [11]. Тѣхни строители били богати турци мюсюлмани, които така сж измолвали спасение за душата си. На името на Сизушъ паша, който билъ софийски бейлербегъ, била наречена превърнатата въ джамия черква Св. София. Съ името на

Qui timidam posset claudere murus adest.
Denique nil muris exstructum apparet in illa,
Balnea si demas paucaque templa Deûm.
Solaque coctilibus stant diversoria saxis
Edita, sed raris conspicienda locis.
Caetera sunt lignis compacta lutoque tenaci
Digna magis brutis, quam subeunda viris.
In tamen his habitant Turcae et Bulgarica turba.

1 Starine, X, (1878), c. 210. 2 Rad, LXXXIV (1887), c. 50.

3 Стојанович, Српски родослови и лѣтописи. Гласник LIII (1883), c. 113.

4 Starine, XXII (1890), c. 177. 5 Rad, CXII (1882), c. 182.

6 П. Сырку, Очерки, с. 137. 7 А. Иширковъ, п. с., с. 15.

8 П. Сырку, Очерки, сс. 133—134.

9 Йорд. Ивановъ, Български старини [2], с. 606.

10 Ив. Сакжзовъ, Стопанскитѣ връзки между Дубровникъ и българскитѣ земи презъ 16 и 17 столѣтия (София 1930), с. 29 бел. 8.

11 Сведения за тия постройки презъ XVII в. вж. у А. Иширковъ, п. с., сс. 18—35.

Мехмедъ паша били свързани джамия, кервансарай, баня, имаретъ и т. н.

Множеството джамии съ високитѣ си и тънки минарета още отдалече сѫ привличали вниманието на чуждитѣ пѫтешественици. К. Ценъ (1550 год.) съобщава за многобройни джамии въ София, но една била хубава и много величествена (superba)[1]. Въ 1553 год, А. Вранчичъ отбелязва, че градътъ е украсенъ съ турски храмове, надъ които се издигатъ минарета, отгдето турски свещеници постоянно, дене и ноще, призоватъ правовѣрнитѣ за молитва. Той съобщава още какъ се строели джамиитѣ, банитѣ и т. н.: отъ сѣчени камъни, отгоре покрити съ крѫгли оловени кубета въ „гръцки и римски стилъ". Вранчичъ наброява 13 джамии въ София[2]. Хансъ Дерншвамъ въ 1553 год. пише, че покрай малкитѣ джамии, въ София имало и 15 голѣми. Въ 1555 год. той добавя, че числото на малкитѣ е около 100, а голѣмитѣ сѫ 11[3]. Пѫтеписательтъ на Контариновото пратеничество (1580 год.) наброява 75 джамии[4].

Презъ XVI в. сѫ били построени нѣколко джамии. Въ 1503 год. (909 год. споредъ хеджра) била построена Челеби-джамеси; въ нея се молили софийскитѣ бейлербегове[5]. Коджа-Мехмедъ пашовата джамия или още Имаретъ джамия, наречена по-късно „Черната джамия", сѫщо била съградена презъ XVI в. Споредъ надписа, намѣренъ надъ входната ѝ врата (вѫтрешна), тя била започната по инициативата и съ иждивението на Сюлеймановия великъ везиръ Мехмедъ паша Тавилъ ибни Абдулъ Муаединъ (Соколли) въ 1528 год. Майсторъ на джамията билъ известниятъ султанъ Сюлеймановъ архитектъ Синанъ[6]. Давидъ Унгнадъ споменува за нея въ 1572 год. Той добавя, обаче, че Мехмедъ паша е билъ отровенъ отъ нѣкой-си евреинъ и билъ погребанъ въ съградената отъ него джамия[7]. Споредъ Ишírковъ, Унгнадъ смѣсва Мехмедъ паша, който построилъ Черната джамия, съ Будимския управитель Мохамедъ Яка паша огли[8]. Хансъ Дерншвамъ споменува въ 1553 год. и днесъ още запазената Баня-баши джамия, която се намира до минералната баня. Той пише за нея следното: „До банята има турски храмъ, джамия, построенъ красиво, както иматъ обичай султанитѣ да строятъ"[9]. Евлия Челеби казва за нея, че минарето ѝ е най-красивото въ София[10].

Презъ XVI в. турцитѣ преобърнали въ джамии най-старитѣ и най-хубавитѣ черкви въ София — Св. София и Св. Георги.

---

[1] Starine, X (1878), с. 210. [2] Rad, LXXI (1884), с. 31.
[3] Hans Dernschwam, op. c., pp. 15, 253.
[4] Rad, CXXIV (1895), с. 85.
[5] К. Иречекъ, п. с., с. 27.
[6] Д. А. Ихчиевъ, Надписътъ на Черната джамия. ИзвИДво, I (1905), с. 130.
[7] Rad, CXII (1892), с. 218. [8] А. Ишírковъ, п. с., с. 22.
[9] Hans Dernschwam, op. c., p. 17. [10] Псп. LXX, с. 705.

За черквата Св. София[1] за пръвъ пжть презъ XVI в. се говори въ житието на Св. Георги Софийски отъ попъ Пѣя. При нея е станало изгарянето на светеца на 11 февруарий 1515 год., въ времето на софийския митрополитъ Панкратия[2]. Тя е привличала вниманието на почти всички пжтешественици, които споменуватъ по нѣколко думи за нея. Тѣхнитѣ сведения засѣгатъ главно легендитѣ за сграждането ѝ и състоянието на нейната запазеность. Далматинецътъ А. Вранчичъ въ 1553 год. привежда следната легенда за сграждането на черквата: „Единъ гръцки царь заедно съ жената си почиталъ като защитница Св. София; той ѝ издигналъ храмъ въ Цариградъ, а жена му въ София“[3]. Така Вранчичъ свързва софийската черква Св. София съ едноименната ней въ Цариградъ, нѣщо, за което съобщава и К. Римъ въ 1571 год.[4] К. Шеперъ (1533 год.) сжщо пише, че тя е построена отъ гръцки царь[5]. Съобщената отъ Вранчича легенда проф. Б. Филовъ нарича „литературна“ легенда за сграждането на черквата, споредъ която последната е сградена отъ императоръ Юстиниана[6]. Вранчичъ не споменува имена, но казва, че черквата е сградена отъ жената на сжщия царь, който построилъ цариградската Св. София, а това е Юстинианъ. Той добавя, че отъ времето на сграждането на черквата името на града било измѣнено отъ Улпиана (?) на София[7]. Йоанъ Леунклави, историкъ отъ XVI в., който миналъ презъ София, въ 104 пандектъ къмъ издаденитѣ отъ него „Annales Sultanorum Othmanidarum“ бележи, че не е възможно, щото черквата Св. София да е наречена по името на едноименната ней въ Цариградъ, сградена отъ Юстиниана, тъй като градъ София отстои на 14 или 15 дена пжть отъ Цариградъ[8]. После въ нѣмското издание на своитѣ „Анали“, следъ като прочелъ сведенията на по-старитѣ пжтешественици, той се поправя[9].

Сведенията на пжтешественицитѣ за черквата често пжти не се схождатъ. Особено сж противоречиви тѣ относно въпроса, кога тя е била обърната въ джамия. Б. Рамберти (1534 год.) отбелязва, че тя се намира извънъ града и че е джамия[10].

---

[1] За черквата Св. София вж.: Б. Филовъ, Софийската църква Св. София (София 1913); А. Протичъ, Архитектоничната форма на софийската църква Св. София (София 1912); Кр. Миятевъ, Декоративната живопись на софийския некрополъ (София 1925).

[2] П. Динековъ, п. с., с. 70.

[3] Rad, LXXI (1884), с. 32.

[4] Rad, CXII (1892), с. 182.

[5] Пакъ тамъ, с. 52.

[6] Б. Филовъ, Софийската църква Св. София с. 119.

[7] Rad, LXXI (1884), с. 32.

[8] Ioannes Leunclavius, Annales Sultanorum Othmanidarum, editio altera (Francofurdi 1596), p. 332 sqq., пандектъ 104.

[9] I. Leunklavius, Neuwe Chronica Türckischer Nation von Türcken selbst beschrieben (Frankfurt am Mayn 1595), p. 253; ср. Протичъ, п. с., с. 110.

[10] Rad, LVI (1881), с. 219.

Къмъ срѣдата на XVI в. Св. София била вече доста разрушена. Вранчичъ (1553 год.) я нарича „стара черква отъ грѫцки стилъ“[1]. К. Ценъ (1550 год.) пише, че тя въ по-голѣмата си часть е разрушена (ruinata la maggior parte); турцитѣ искали нѣколко пѫти да я поправятъ, но стенитѣ ѝ не държели и тѣ я оставили[2]. Пѫтешественикътъ рицарь Хансъ Дерншвамъ, миналъ презъ София въ 1553 и 1555 год., съобщава, че черквата е полуразрушена и че има изгледъ надъ цѣлия градъ. Дерншвамъ казва сѫщо, че въ нея турцитѣ съхранявали трофеитѣ отъ припечеленитѣ свои битки[3]. Въ 1588 год. софийскиятъ епископъ Григорий билъ при руския царь Теодоръ Йоановичъ да моли за милостиня за обновяване на стара черква въ София, защото софиянци сами не могли да я възстановятъ[4]. Тази черква, чието име не е упоменато въ грамотата на епископъ Григория, ще да е била Св. София. М. А. Пигафета пише въ 1567 год., че „значителна часть отъ черквата още стои на мѣстото си, което показва, че е била голѣма и хубава постройка (una buona parte della quale si vede ancora in piedi, dimonstrando esser stata una grande et bella fabrica)[5]. К. Римъ въ 1571 год. казва, „Св. София едно време е била много хубава, съградена по подобие на Св. София въ Цариградъ. При входа ѝ турцитѣ сѫ устроили мѣсто, гдето се молятъ, обаче главната часть (corpus) на черквата остава праздна; (турцитѣ) искали много пѫти да я разрушатъ, но, както ни разказваха самитѣ турци, колкото пѫти пристѫпвали къмъ разрушаването ѝ, всѣки пѫть измирало по едно семейство. Следъ толкова безуспѣшни опити, оставили я да стои, за да се разпадне сама. Вѫтре въ нея има топчийски кола и нѣколко топа“[6]. И Римъ, както се вижда, споменува, че една часть отъ черквата била приспособена за орѫжеенъ складъ. На следната (1572) година въ пѫтеписа на Д. Унгнада се съобщава, че турцитѣ постоянно я рушатъ, понеже отъ нея градятъ своитѣ храмове.[7] С. Швайгеръ посетилъ въ 1577 год. въ София „две стари черкви, които сѫ принадлежали, може-би, на Сина Божия, а сега на дявола и на пророка му Мохамедъ“[8]. Това сѫ навѣрно черквитѣ Св. София и Св. Георги. Сведенията на пѫтешественицитѣ показватъ, че черквата Св. София почти до 1572 год. е била полуразрушена сграда. Опити за поправянето ѝ били правени както отъ турцитѣ, така и отъ българитѣ. Известно време тя е служила и за орѫжеенъ складъ, а въ 1571 год. предверието ѝ било приспособено на джамия. Ст. Герлахъ въ 1578 год. и пѫтеописательтъ на Контариновото пратеничество въ 1580 год., които съобщаватъ за 12

---

[1] Rad, LXXI (1884), с. 32.
[2] Starine, X (1878), с. 210. [3] H. Dernschwam, op. c., pp. 17, 253.
[4] Сношенія Россіи съ Востокомъ по дѣламъ церковнымъ, I, сс. 185—186.
[5] Starine, XXII (1890), с. 176. [6] Rad, LXII (1882), с. 182.
[7] Пакъ тамъ, с. 218. [8] S. Schweiger, op. c., p. 46.

черкви въ София, не помѣстватъ Св. София въ реда на православнитѣ черкви[1]. Това показва, че по това време Св. София е била вече джамия. Като противоречие на сведенията на пѫтешественицитѣ, споредъ които черквата още до половината на XVI в. била обърната въ джамия, е една преписка на едно евангелие, въ която се съобщава, че Матей, който порѫчалъ преписването на евангелието на попъ Иоана отъ Кратово, има титла ламбадаръ на светата и велика черква Св. София („по заповѣди гна Матдеа ламбадарїа великаго, стїе и великые цркви Со́фїи Сар'даки́стей)[2]. Отъ приписката се вижда, че тогава (1563 год.) Св. София още не е била обърната на джамия и трѣбва да се приеме, че е била още въ български рѫце като черква. Възможно е, тази титла да е носена отъ Матея по традиция, като бележи Иширковъ[3]. Проф. Филовъ, обаче, пише, че споменатата преписка нѣма нищо общо съ черквата Св. София[4]. Той приема, пъкъ и сведенията на повечето пѫтешественици показватъ, че окончателното обръщане на черквата Св. София въ джамия е станало къмъ края на XVI в., или по-точно, въ последнитѣ две десетилѣтия на сѫщия вѣкъ.

Старата софийска черква Св. Георги[5], която се намира въ центъра на града (до пивница Батенбергъ), сѫщо е била преобърната на джамия (Гюлъ джамия) презъ XVI в. Най-старо писмено известие за нея намираме у Владиславъ Граматика въ свръзка съ пренасянето на мощитѣ на Св. Ивана Рилски въ 1469 год. отъ Търново въ Рилския монастиръ. На връщане отъ Търново рилскитѣ монаси, заедно съ тѣлото на светеца, престояли въ София една седмица. Тѣлото на Св. Ивана било положено на одъръ въ черквата Св. Георги, която тогава била митрополитска[6]. Като такава тя се споменува и въ подправената Калиманова грамота отъ началото на XVI в. (въ цркѡвь вели́комѫченика и́ победоносца хва́ Гıеѡргїа иже въ митропѡлїи)[7]. Тамъ черквата Св. Георги фигурира като собственость на Зографския монастиръ. Ст. Герлахъ пише за нея следното въ 1578 год.: „При нашата кѫща стои една висока крѫгла кула, която още преди 40 години е била църква на

---

[1] Rad, CXXIV (1895), с. 85; CXVI (1894), с. 43.

[2] Йорд. Ивановъ, Български старини², с. 155, № 8; вж. и прот. Ив. Гошевъ, Стари записи и надписи, св. IV, Год СУбф, XIII (1935—1936), с. 49, № 34; Е. Спространовъ, Описъ на рѫкописитѣ въ библиотеката при Св. Синодъ на българската църква въ София (София 1900), сс. 54—55, № 34 (139); Стојанович, Стари српски записи и натписи, I, с. 197, № 631. За името „Велика Сардакия" вж. Ю. Трифоновъ, Велика Търновия, Велика Сардакия и Велика Европия. ИзвИД-во, V (1922), с. 90 сл.

[3] А. Иширковъ, п. с., с. 20.

[4] Б. Филовъ, п. с., с. 151.

[5] За черквата Св. Георги вж. Б. Филовъ, Софийската църква Св. Георги (София 1933).

[6] Йорд. Ивановъ, София презъ турско време, п. с., с. 43.

[7] Йорд. Ивановъ, Български старини², с. 604 и текстъ на с. 606.

българитѣ, но турцитѣ имъ я отнели и я направили мечетъ или турска черква"[1]. Значи, споредъ Герлахъ, тя е била черква въ 1538 год. Споредъ житието на Св. Георги Софийски, въ 1515 год. митрополитска черква е била Св. Марина[2]. Отъ друга страна знае се, че масово обръщане на черкви въ джамии въ по-голѣмитѣ градове е ставало въ времето на султана Селимъ I (1512—1520). Затова трѣбва да се приеме, че черквата Св. Георги е била обърната въ джамия не въ 1538 год., а въ началото на XVI в.

При много отъ джамиитѣ е имало гробници на заслужили турци. Прочута била гробницата на светеца Шейхъ Бали (починалъ въ 1551 год.) въ Княжево. По неговото име селото се именувало Бали-ефенди до 1881 год., когато било преименувано на Княжево[3].

Хансъ Дерншвамъ говори въ 1555 год. за голѣмъ и хубавъ монастиръ до черквата Св. София (Zu Sophia ist ein grosser schoner stiff gewesen)[4]. Иречекъ казва, че тамъ въ XVI в. е имало оржжеенъ складъ, който после билъ обърнатъ на теке (дервишки монастиръ), а споредъ други, на кервансарай съ 500 мѣста[5]. М. Безолтъ въ 1584 год. описва по-подробно единъ турски монастиръ така: „Нашиятъ ханъ бѣше до единъ хубавъ кервансарай, при който има единъ турски монастиръ, великолепно и добре построенъ". По-нататъкъ той съобщава, че до монастиря има джамия и дава сведения за обитателитѣ му, които го поразили съ способностьта си да изрѣзватъ различни растения и животни отъ хартия. Накрая Безолтъ добавя, че „този монастиръ е фондация на нѣкой-си паша, който е наредилъ, щото на всѣки пжтникъ да се дава паница оризъ, парче овче месо и хлѣбъ"[6]. Где точно се е намиралъ този монастиръ не знаемъ. Знаемъ само, че е билъ при хубавъ кервансарай и до него имало джамия. Споредъ Ишírковъ, кервансараятъ се е намиралъ на мѣстото, гдето сега е трета прогимназия (ул. Графъ Игнатиевъ), а монастирътъ — това било медресетъ (богословско училище) на Коджа-Мехмедъ паша, до Черната джамия[7]. Така, обаче, както е описанъ монастирътъ отъ Безолтъ въ 1584 год., той не прилича да е медресе, а монастиръ на нѣкоя дервишка секта. Безолтъ пише, че обитателитѣ на монастиря си изгаряли кожата, а на нѣкои дори цѣлото тѣло било покрито съ рани; така тѣ мислѣли, че по-лесно ще изпросятъ милостьта божия[8].

[1] Псп, VII (1884), с. 119. Този цитатъ не се намира у Matković, Rad, CXVI (1894), с. 43.
[2] П. Динековъ, п. с., сс. 74, 109.
[3] А. Иширковъ, п. с., с. 23; К. Иречекъ, п. с., с. 72.
[4] Dernschwam, op. c., p. 253. [5] К. Иречекъ, п. с., с. 13.
[6] Rad, CXXIX (1899), с. 62. [7] А. Иширковъ, п. с., сс. 28—29.
[8] Rad, CXXIX (1896), с. 62.

Голѣмата религиозность на християнската часть отъ населението на София презъ XVI в. личи отъ многото черкви, които е имало тогава въ града[1]. Черквитѣ сѫ били малки обикновени постройки, скрити често пѫти дълбоко въ земята, за да не дразнятъ фанатизма на мюсюлманитѣ турци. Ст. Герлахъ (1578 год.), който като богословъ е обръщалъ внимание на черковнонароднитѣ обичаи на Балканския полуостровъ, наброява 12 черкви съ сѫщо толкова свещеници въ София: съборната Св. Марина, три църкви Св. Николай, две Св. Петка, Св. Кириакия, Св. Архангелъ, Св. Спасъ, на Пресветия (zum Allerheiligsten), Св. Иоанъ Предтеча и Св. Лука[2]. Х. Поршъ (1579 год.) сѫщо съобщава за черкви въ София[3]. За 12 черкви съ гръцки (= православни) калугери и единъ дубровничанинъ съобщава и пѫтеписательтъ на Контариновото пратеничество въ 1580 год.[4].

Черквата Св. Марина се е намирала въ двора на старата митрополия (ул. Царь Калоянъ). Споредъ житието на Св. Георги Софийски, тя въ началото на XVI в. била митрополитска черква. Споредъ руското житие на сѫщия светия, такава въ това време била черквата Св. Георги[5]. Въ 1578 год. Ст. Герлахъ я споменува сѫщо като митрополитска[6]. Въ нея той видѣлъ мощитѣ на сръбския краль Стефанъ Урошъ II Милутинъ (1281—1320), пренесени тамъ около 1460 год. отъ митрополитъ Силоани отъ гр. Трепча (на северъ отъ Прищина). Пѫтеописательтъ на Контариновото пратеничество (1580 год.) погрѣшно говори за мощи на „краля Анцеотина, свети гръцки епископъ“[7]. Когато Герлахъ посетилъ черквата Св. Марина, тя била наново изографисана[8]. Вѣроятно тя е била изографисана отъ Пименъ, (калугеръ отъ Зографския монастиръ), който по онова време, споредъ житието му, изписалъ 15 монастири и 300 черкви въ София и Софийско. Той училъ иконопись при отецъ Тома въ черквата Св. Георги въ София и ималъ прѣкоръ „иконописецъ“[9]. Споредъ Иречека черквата била съборена отъ земетресение[10].

---

[1] За софийскитѣ черкви вж. у Е. Спространовъ, Бележки и приписки по софийскитѣ черкви, СбНУК, XXII—XXIII (1906—1907), сс. 1—30; А. Иширковъ, п. с., сс. 24—27; П. Динековъ, София презъ XIX вѣкъ до освобождението на България. Материали за историята на София, книга IX (София 1937), сс. 2—10, гдето сѫ дадени много приписки, които говорятъ за софийскитѣ черкви презъ XIX в.

[2] Псп, VII (1884), с. 119 бел. 2. Този цитатъ липсва у Matković, Rad, CXVI (1894), с. 43.

[3] Rad, CXXIX (1896), с. 9 сл.

[4] Rad, CXXIV (1895), с. 85.

[5] П. Динековъ, п. с., сс. 74, 109.

[6] Rad, CXVI (1894), с. 43.

[7] Rad, CXXIV (1895), с. 85.

[8] Rad, CXVI (1894), с. 43.

[9] Житие на преподобни монахъ отецъ Пименъ Зографски, родомъ отъ София, сп. Сердика, год. 1939, кн. IV, сс. 5—10; ср. сѫщо и П. Динековъ, п. с., с. 40.

[10] К. Иречекъ, п. с., с. 18 бел. 37.

Ишírковъ приема, че това е станало въ 1585 год., понеже въ XVII в. тя вече не се споменува[1].

Черквата Св. Архангелъ или Св. Безплътни (така се нарича въ житието на Св. Николая Софийски)[2] се е намирала на северъ отъ черквата Св. Недѣля, близу до нея. Матей, авторъ на сѫщото житие, я нарича „кра́снемь хра́ме"[3]. За нея се споменува и въ краткото житие на Св. Георги Нови Софийски[4]. Въ 1883 год. К. Иречекъ открилъ надъ вратата ѝ, подъ мазилката, надписъ съ следнитѣ запазени думи: „троудомь и настоаниемъ... е ξ[одомь?]... въ лѣто. з. не" (7055 = 1547)[5]. Въ тази година, можеби, черквата е била възобновена и зографисана.

Черквата Св. Спасъ, наречена въ житието на Св. Николая Софийски Св. Възнесение, се е намирала на мѣстото на сегашната черква съ сѫщото име. Въ посоченото житие се съобщава, че тя се е намирала до Медния пазаръ[6]. Черквата Въведение на Св. Богородица, Св. Пречиста или Пресветая (Zum Allerheiligsten), както я нарича Ст. Герлахъ[7], се е намирала по-насеверъ отъ Св. Недѣля, въ началото на улица Трапезица. Черквитѣ Св. Иванъ Предтеча (Св. Ив. Рилски), намираща се въ началото на ул. Пиротска, срещу старото ковчежничество, и Св. Лука — на площадъ Позитано, които видѣлъ Герлахъ въ 1578 год., се споменуватъ още въ XII в. отъ Георги Скилица[8]. Въ приписката къмъ Кратовското евангелие отъ 1563 год., за която споменахме, се срѣща храмъ Св. Никола Мали[9]. Храмътъ се е намиралъ на мѣстото, гдето сега е улицата, водеща отъ бул. Дондуковъ за пасажъ Св. Никола. За него се говори и въ подправената Калиманова грамота[10]. Въ житието на Св. Николая Софийски се споменува черквата Свети Никола голѣми[11]. Тази черква се е намирала на ул. Царь Калоянъ, срещу митрополията.

Наредъ съ българскитѣ черкви имаме сведения и за черквитѣ на нѣкои отъ малцинствата, които сѫ живѣли въ София. М. Безолтъ въ 1584 год. съобщава, че евреитѣ имали сина-

---

[1] А. Иширковъ, п. с., с. 24.
[2] П. Сърку, Очерки, сс. 139—140.
[3] Пакъ тамъ, с. 140.
[4] Ст. Станимировъ, Едно малко познато житие на Св. Георгия Нови Софийски отъ Кратово. ИзвИДво, XI—XII (1931—1932), сс. 288—293.
[5] К. Иречекъ, п. с., с. 18 бел. 37.
[6] П. Сырку, Очерки, сс. 133—134.
[7] Псп, VII (1884), с. 119.
[8] За черквата Св. Ив. Рилски вж. Ст. Станимировъ, Най-старият храмъ „Св. Иванъ Рилски" въ Срѣдецъ (София). Отдѣл. отпеч. отъ сп. „Народенъ стражъ", 1931 год., кн. 7 и сл..
[9] Йорд. Ивановъ, Български старини[2], с. 155, № 8.
[10] Пакъ тамъ, с. 606.
[11] П. Сырку, Очерки, с. 104.

гога въ София[1]. Гърцитѣ и българитѣ посещавали едни и сжщи черкви. Когато въ черквата имало повече българи службата се чела на български езикъ[2].

Дубровнишката колония въ града сжщо е имала своя католическа църква. Черквата, както и нейнитѣ служители свещеници, била поддържана отъ дубровничанитѣ-търговци. Последнитѣ не рѣдко, въ завещанията, които оставяли следъ смъртьта си, подарявали на черквата или свещеницитѣ ѝ известни суми[3]. Отъ тия завещания научаваме имената на нѣкои дубровнишки свещеници презъ XVI в.[4]. Кога е била съградена дубровнишката черква въ София не се знае. Въ всѣки случай, въ 1516 год. търговецътъ Раданъ Радановичъ оставилъ 500 аспри за нейната направа[5]. Въ 1580 год. въ черквата на дубровничанитѣ слушалъ божествена служба П. Контаринъ. Той бележи, че тя била скрита въ земята поради страхъ отъ турцитѣ[6]. Повече сведения за нея има отъ края на XVI в. и най-вече отъ XVII в. въ релациитѣ, които софийскитѣ католически архиепископи сж изпращали въ Римъ. Отъ тѣхъ се научаваме, че черквата била малка, дълга 10 крачки и широка 6. Посветена била на Богородица на Очищението (dedicata alla Madonna di Purificazione). Намирала се всрѣдъ кжщитѣ на дубровничанитѣ. Подъ сжщия покривъ на черквата имало една стая за свещеника. Черквата имала две врати (северна и южна) и два прозореца. Вжтре въ нея имало специално отдѣление за жени. За богомолцитѣ имало седалища. Богослужбата се извършвала върху осветената плоча на голѣмия олтаръ. Въ черквата имало и други два малки олтари, но върху тѣхъ не се извършвала богослужбата. Олтаритѣ били дървени[7].

София се е славѣла и съ своитѣ кервансараи. Въ тѣхъ спирали пжтницитѣ да нощуватъ. Кервансараитѣ се поддържали отъ завещанията на богати турци, затова пжтницитѣ по-

---

[1] Rad, CXXIX (1896), с. 62.

[2] Rad, CXVI (1894), с. 43.

[3] За завещани суми отъ софийски търговци на дубровнишката черква вж. събранитѣ сведения у Ив. Дуйчевъ, Софийската католишка архиепископия презъ XVII вѣкъ. Материали за историята на София, книга X. (София 1939), сс. 103—104.

[4] Презъ 1516 и 1517 год. свещеникъ билъ Томасъ Glubissich; презъ 1536 г. Francesco; презъ 1538 г. prete Stephano capellano in Sophia; презъ 1557 г. Франческо; презъ 1566 г.: pre(te) Bernardo Samoel d'Antivari, hora capellano di signori mercanti Ragusei di Soffia. Отъ доклада на папския визитаторъ П. Цедулинъ, който на 10 май 1581 год. билъ въ София, се научаваме, че презъ 1581 год. е имало двама свѣтски свещеници: донъ Маринъ отъ Антивари, 80-годишенъ, и донъ Симонъ отъ Дубровникъ, 50-годишенъ. Презъ 1582 год. сж споменати пакъ сжщитѣ свещеници: Prete Matino Vitusa, Prete Simone di Jacobo. За тия сведения вж. Ив. Дуйчевъ, п. с., сс. 103—104, 107.

[5] Ив. Сакжзовъ, Стопанскитѣ връзки..., с. 14, бел. 7.

[6] Rad, CXXIV (1895), с. 85.

[7] Подробно описание на дубровнишката черква презъ XVII в. вж. у Ив. Дуйчевъ, п. с.. с. 73 сл.

лучавали въ тѣхъ даромъ храна за себе си и добитъка си. Така тѣ сѫ били истинска благодать за сиромаситѣ-пѫтници. Въ 1550 год. К. Ценъ хвали новопостроения кервансарай на Мехмедъ паша: той цѣлиятъ билъ изграденъ отъ камъкъ, ималъ сигурни сводове, запазенъ отъ пожари, затова винаги билъ пъленъ съ чужди търговци[1]. Д. Унгнадъ въ 1572 год. пише за Мехмедовия кервансарай, че въ него пѫтникътъ турчинъ ималъ право да прекара три дена заедно съ конетѣ си даромъ[2]. Пѫтеописательтъ на Контариновото пратеничество въ 1580 год. съобщава, че въ София „има единъ кервансарай, който е особено хубавъ, съ стаи на сводове и съ чешми, въ който съ удоволствие може да се пренощува“[3]. М. Безолтъ въ 1584 год. говори сѫщо за единъ хубавъ кервансарай, който се намиралъ срещу единъ турски монастиръ[4]. Споредъ Иширковъ — това е сѫщиятъ Коджа Мехмедовъ кервансарай, за който споменуватъ К. Ценъ и Д. Унгнадъ. Този кервансарай се е намиралъ на мѣстото, гдето сега е трета прогимназия (ул .Графъ Игнатиевъ[5]).

Освенъ кервансараи въ XVI в. въ София е имало и много каменни ханове. Най-познатъ билъ Чохаджийскиятъ ханъ, гдето дубровнишкитѣ търговци складирвали стокитѣ си. Отъ името на тѣхнитѣ сукна (чохи) ханътъ добилъ названието си. Той се е намиралъ на улица Търговска[6]. Хансъ Дерншвамъ въ 1553 год. пише, че отседналъ въ единъ ханъ (hof), който се намиралъ при Баня баши и при джамията съ сѫщото име[7]. Вратиславъ отъ Митровица въ 1591 год. хвали гостоприемницата, гдето спалъ. Тя била висока, хубава постройка, отвѫтре съ галерии и удобни стаи. Той пише, че никѫде нѣмало такова удобство, както въ нея[8].

Срещу Чохаджийския ханъ се е намиралъ безистенътъ. За него говори Ст. Герлахъ въ 1578 год.[9]

К. Ценъ въ 1550 год. споменува за имарета, направенъ отъ Коджа-Мехмедъ паша при Черната джамия. Въ него могли да пребиваватъ хора безъ да заплащатъ нищо въ разстояние на три дена[10]. А. Волфъ въ 1583 год. отбелязва, че въ града има хубавъ алмонетъ или болница, гдето всѣки пѫтникъ могълъ да прекара съ коня си день и нощь безъ да заплаща нѣщо; тамъ се получавало безплатно оризъ, месо, пилафъ, тестено отъ сливи (пестилъ) и храна за коня; всичко това се давало за волята Божия[11].

---

[1] Starine, X (1878), с. 210. [2] Rad, CXII (1892), с. 218 сл.
[3] Rad, CXXIV (1895), сс. 85—86. [4] Rad, CXXIX (1896), с. 62.
[5] А. Иширковъ, п. с., с. 29.
[6] Пакъ тамъ. с. 30. Вж. описанието му у Иречекъ, п. с., с. 22.
[7] H. Dernschwam, op. c., p. 15.
[8] Ив. Д. Шишмановъ, СбНУК, VI, с. 173.
[9] Rad, CXVI (1894), с. 44. [10] Starine, X (1878), с. 211.
[11] Rad, CXXIX (1896), с. 30.

Значителна роля въ живота на софийското население е игралъ конакътъ. Сведения за него има въ житието на св. Николая Софийски. Той билъ главната квартира на епарха (началника) на града, т. е. на Софийския паша, бейлербега. Наоколо и въ него били съсрѣдоточени всички учреждения съ официаленъ и полуофициаленъ характеръ: сѫдилища, градско и полицейско и други учреждения. Тамъ често пѫти сѫ се събирали влиятелни турци за обсѫждане на важни въпроси. Единственъ Вратиславъ отъ Митровица въ 1591 год. отъ пѫтешественицитѣ, които сѫ минали презъ София въ течение на XVI в., дава нѣкои сведения за конака. Той бележи, че горницата (салонътъ) на бейлербега била послана съ скѫпоценни персийски килими [1].

Други обществени учреждения въ София сѫ били затворътъ, монетниятъ домъ (зарбханата) [2] и други, за които липсватъ подробни сведения отъ онова време.

Градъ София е правилъ впечатление на пѫтешественицитѣ отъ онова време, а и въобще, съ изобилната си вода, чешми и водоскоци. Ритуалнитѣ обичаи на турцитѣ сѫ налагали да се построи чешма при всѣка джамия. Въ това отношение Витоша е спомагала за довеждане на хубава и чиста вода въ града. М. А. Пигафета въ 1567 год. съобщава, че въ града нѣма рѣка, но има много чешми [3]. Въ житието на св. Николая Софийски се срѣща мѣстностьта „Три кладенци“ — на западната страна на София. Наоколо имало много върби. Не далеко отъ тѣхъ имало малъкъ потокъ [4]. К. Ценъ въ 1550 год. съобщава, че при влизането си въ града миналъ презъ моста на една рѣка, нареченъ Bagnasol. На излизане пъкъ той миналъ презъ рѣка Бояна (Bogiana) [5]. Споредъ Ширковъ, мостътъ, по който миналъ Ценъ, е Шарениятъ мостъ, който тогава се е наричалъ Банишорски (Bagnasol) по името на намиращата се наблизу махала Банишоръ [6]. Хансъ Дерншвамъ въ 1553 год. миналъ презъ сѫщата рѣка, за която съобщава Ценъ при влизането си въ града София. На връщане отъ Цариградъ въ 1555 год. той добавя, че на нея имало нѣколко воденици [7]. За подобно нѣщо говори и Н. Вранчичъ въ 1553 год. Той описва една неголѣма рѣка, наречена по името на града, която извира отъ Витоша и се влива подъ града въ рѣка Искъръ. Рѣката била раздѣлена на два потока, за да кара воденици; на единия имало мостъ [8]. К. Римъ въ 1571 год. пише, че преди да влѣзе пратеничеството въ София, то минало презъ единъ мостъ, гдето още се пазели основи отъ моста, съграденъ въ времето на императоръ Траяна [9].

---

[1] Rad, CXXX (1897), с. 142. [2] За монетния домъ вж. по-долу.
[3] Starine, XXII (1890), с. 177. [4] П. Сырку, Очерки, с. 135.
[5] Starine, X 1878), с. 210 сл. [6] А. Иширковъ, п. с., с. 36.
[7] H. Dernschwam, op. c., pp. 15, 253. [8] Rad, LXXI (1884), с. 32.
[9] Rad, CXII (1892), с. 177.

Мнозина отъ пѫтешественицитѣ споменуватъ и за софийскитѣ минерални бани. Хансъ Дерншвамъ въ 1553 год. дава подробно описание на най-голѣмата обща турска баня, която се намирала въ центъра на града, на площада, гдето е сегашната минерална баня. Тя била четвъртита постройка, отвѫтре цѣлата облицована съ бѣлъ полиранъ мраморъ. Дерншвамъ сравнява купола ѝ съ този на Пантеона въ Римъ. Въ срѣдата на предверието на банята, което служело като съблекалня, имало единъ осмоѫгъленъ голѣмъ басейнъ, облицованъ съ бѣлъ мраморъ. Срѣдъ басейна имало шадраванъ, отъ който бликала вода въ изобилие[1]. За тази баня говори и Евлия Чалеби презъ XVII в. Споредъ него тя събирала 1,000 души[2]. К. Римъ въ 1571 год. споменува за баня съ гореща вода, а при входа съ студенъ изворъ, каквито въ София имало много[3]. На следната (1572) година Д. Унгнадъ съобщава за две бани: едната отъ хубавъ бѣлъ, полиранъ мраморъ, изкусно съградена, и друга една съ петь стаи, топлени отъ една пещь[4]. Втората баня изглежда, че е оная, за която съобщава Дерншвамъ. Пѫтеописательтъ на Контариновото пратеничество (1580 год.) описва една баня така: „Има (въ София) баня гореща, хладка и студена, а тия води идатъ отъ близкитѣ планини: привечерь хората се кѫпятъ за здраве“[5]. На връщане отъ Цариградъ А. Волфъ (1583 год.) бележи въ дневника си, че въ София има баня отъ бѣлъ мраморъ, както въ Будимъ[6].

V. Население

Всички пѫтешественици, които посетили София презъ XVI в., пишатъ, че градътъ е голѣмъ или доста голѣмъ (Х. Дерншвамъ въ 1555 год., Я. Бетцекъ въ 1564—72 год., М. А. Пигафета въ 1567 год., Ст. Герлахъ въ 1573—78 год., Вратиславъ отъ Митровица въ 1591 год.)[7]. О. Бусбекъ (1553 год.) въ едно отъ писмата си съобщава, че София е доста голѣмъ градъ, добре населенъ отъ домородци и чужденци[8]. А. Вранчичъ въ 1553 год. пише, че градътъ се простира на широко и далеко и е гѫсто населенъ[9]. К. Ценъ въ 1550 год. казва, че градъ София е по-голѣмъ отъ Сараево и Нови-пазаръ и е най-населениятъ отъ градоветѣ, който билъ виждалъ до

---

[1] H. Dernschwam, op. c., pp. 15—17. Вж. Приложения, с. 216 сл.
[2] Псп, LXX (1909), с. 701. [3] Rad, CXII (1892), c. 183.
[4] Пакъ тамъ, с. 219. [5] Rad, CXXIV (1895), c. 86.
[6] Rad, CXXIX (1896), c. 43.
[7] H. Dernschwam, op. c., p. 253; Rad, LXXXIV (1887), c. 90; Starine, XXII (1890), c. 176; Rad, CXVI (1894), c. 43.
[8] O. Ghiselin von Busbeck, Vier Briefe aus der Türkei. Aus dem Latein. übertr., eingeleit und mit Anmerk. versehen von W. von den Steinen. Verlag der Philosophischen Akademie Erlangen 1926, p. 29.
[9] Rad, LXII (1882), c. 31.

тогава[1]. Малцина отъ пжтешественицитѣ, обаче, сж отбелязали въ дневницитѣ си броя на населението. Ония пъкъ, които даватъ нѣкакви сведения за него, си доста противоречатъ. Х. Дерншвамъ (1553 год.) бележи само, че градътъ има малко население[2]. Д. Унгнадъ съобщава въ 1572 год., че той има около 7,000 кжщи[3]. Споредъ пжтеписательтъ на Контариновото пратеничество (1580 год.) броятъ на кжщитѣ е 15,000[4]. Възъ основа на тия сведения, както и на официалнитѣ турски документи въ Народната библиотека въ София, се приема, че числото на кжщитѣ отъ XVI—XVIII столѣтие е било 7—8000, а броятъ на населението къмъ 45—50,000 души[5].

Епидемиитѣ, особено чумата, които често сж спохождали градъ София презъ различни времена, сж спомагали, покрай другото, за бързото намаление на населението му. И презъ XVI в. има сведения за чумна епидемия въ София. Въ 1530 год. Б. Курипешичъ съобщава за чумна епидемия, поради която неговото пратеничество заобиколило града и се спрѣло въ село Слатина, близу до София[6]. Y. Chesneau въ 1547 год. сжщо бележи, че въ града вързувала чума и че пратеничеството му се установило на квартира въ намиращото се на 2 клм. отъ градъ София село Малашевци[7]. Поради сжщата причина тамъ си отпочиналъ и пжтешественикътъ рицарь Хансъ Дерншвамъ въ 1555 год. Дерншвамъ видѣлъ много нови гробове въ околностьта на София. Градътъ изглеждалъ запустѣлъ, понеже населението му било напуснало жилищата си и избѣгало въ близкитѣ планини[8]. Турцитѣ често пжти използували за своя смѣтка чумнитѣ епидемии. Когато не искали да посрѣщнатъ многочисленната свита на нѣкое западно европейско пратеничество, тѣ съобщавали, че въ града има чума[9].

Отъ пжтеиситѣ на пжтешественицитѣ личи, че населението на градъ София презъ XVI в. въ най-голѣмата си часть се е състояло отъ българи и турци. Освенъ тѣхъ въ града сж пребивавали още дубровничани, евреи, гърци, цигани и арменци. Има сведения, отъ които се вижда, че отъ половината на XV в. до началото на XVII в. населението на града въ по-голѣмата си часть е било българско. Б. де ла Брокиеръ, който

[1] Starine, X (1878), с. 210.

[2] H. Dernschwam, op. c., p. 15.

[3] Rad, CXII (1882), с. 218. Въ 1786 год. пжтешественикътъ Люзинянъ съобщава сжщо за 8,000 кжщи въ София, отъ които 1000 били християнски. Вж. Ив. Д. Шишмановъ, СбНУК, IV (1891), с. 473.

[4] Rad, CXXIV (1895), с. 86.

[5] А. Иширковъ, п. с., с. 38.

[6] Benedict Curipeschitz, op. c., p. 52.

[7] Rad, LXII (1882), с. 72.

[8] H. Dernschwam, op. c., pp. 252, 253.

[9] А. Иширковъ, п. с., с. 54. За чумата въ градъ София презъ XVII в. вж. Ив. Дуйчевъ, п. с., с. 95 сл. и тамъ посочената литература. Ср. сжщо и Herbert Wilchelmy, Hochbulgarien, II: Sofia (Kiel 1936), p. 90.

посетилъ София презъ 1433 год., пише, че жителитѣ на града и околностьта сѫ българи; турци тамъ живѣятъ много малко[1]. Единъ вѣкъ следъ него Б. Рамберти (1534 год.) съобщава, че най-голѣмата часть отъ жителитѣ на града сѫ турци[2]. За многобройни турски тълпи се говори и въ житието на Св. Николая Софийски. Нѣкои отъ пѫтешественицитѣ следъ Рамберти споменуватъ християнитѣ (българитѣ) на първо мѣсто въ дневницитѣ си (напримѣръ К. Римъ въ 1571 год.). Отъ пѫтеписитѣ на други сѫщо личи надмощието на българския елементъ надъ турския (напр., Ст. Герлахъ въ 1573—78 год.). Има сведения, че дори въ 1621 год. броятъ на българитѣ е билъ по-голѣмъ отъ тоя на турцитѣ[3]. Едвамъ въ 1665 год. англичанинътъ Ricaut отбелязва, че София е напълно турски градъ[4].

Турското население въ града се е дѣлѣло на благородни и гражданство. Къмъ първитѣ сѫ принадлежали пашитѣ и бейоветѣ, които сѫ заемали високи административни длъжности. Тѣ притежавали богати чифлици въ околностьта на София, гдето прекарвали по-голѣмата часть отъ времето си. Като банкери, откупчици на държавнитѣ приходи, тѣ се обогатявали много за смѣтка на българското селско население. Презъ XVI и най-много презъ XVII в. въ София сѫ живѣли мнозина такива богати турци, които овѣковѣчили имената си съ построяването на много великолепни джамии, бани, кервансараи, медресета, имарети и други богоугодни заведения. Богати турци сѫ били Коджа Мехмедъ паша, Коджа Махмудъ паша, Сигушъ паша и други. Останалото турско население заемало низшитѣ служби въ управлението на града. Една часть отъ тѣхъ били войници. Голѣма часть турци се занимавали съ търговия и участвували въ разнитѣ занаяти[5].

Българитѣ, които сѫ съставляли мнозинството отъ населението, били безправни. На тѣхъ главно лежалъ данъчниятъ товаръ. Тѣ често страдали отъ грабежи, насилия и потурчвания отъ страна на турцитѣ. Жертва на страшния религиозенъ фанатизъмъ на турцитѣ презъ XVI в. били двама софийски граждани: Георги, златарь, родомъ отъ Кратово, който поради това, че отказалъ да се потурчи, билъ изгоренъ на 11 февруарий 1515 год., и Николай, обущарь, родомъ отъ Янина (Епиръ), изгоренъ на 17 май 1555 год. пакъ поради сѫщата причина[6], За заробвания на българи съобщава Ст. Герлахъ въ 1578 год. Споредъ него евреитѣ държали много заробени християни.

[1] Псп, III, (1882), с. 77. [2] Rad, LVI (1881), с. 219.
[3] А. Иширковъ, п. с., с. 69. [4] Пакъ тамъ, с. 84. [5] Вж. по-долу
[6] Двамата софийски граждани били провъзгласени за светии — Св. Георги Нови Софийски и Св. Николай Софийски. Представители на мѣстната книжовна школа съставили житиетата имъ: на Св. Георги Нови — попъ Пѣйо (вж. П. Динековъ, п. с., сс. 43—117), и на Св. Николая Софийски — Матей Ламбадарий (вж. П. Сырку, Очерки, сс. 1—157).

особено жени, които правѣли еврейки [1]. Х. Поршъ въ 1579 год. съобщава, че християнитѣ въ София страдали много отъ това, понеже всѣки три месеца трѣбвало да даватъ една десета отъ своитѣ мѫже; по тоя начинъ жена се лишавала отъ мѫжъ, дете отъ баща, а братъ оплаквалъ своя отнетъ братъ [2]. Много е страдало населението на града и околностьта и отъ грабежи. Въ 1595 год. София била нападната отъ възстаналото околно население (около 2000 души), била завладѣна и оплячкосана [3]. Тогава българитѣ въ града сигурно ще да сѫ пострадали много. Турскитѣ войски, които сѫ минавали презъ София и Софийско, сѫщо сѫ нанасяли голѣми пакости на населението. Ако и подтискано, софийското население се е радвало на по-голѣма свобода отъ населението на по-малки и погранични селища. Споредъ официалнитѣ турски документи отъ началото на XVII в. въ София е имало привилегировани християни: войнигани, доганджии и др. Презъ 1615 и 1661 год. въ Софийско и Брѣзнишко е имало 412 войнигански домакинства, а преди това били 617 [4]. Привилегированитѣ християни въ София живѣли въ махалата Сингурларъ [5]. Такива привилегировани християни ще да е имало въ София и презъ XVI в. Голѣмата часть отъ българското население се занимавала съ търговия и занаяти [6]. Една часть отъ него се занимавала съ земедѣлие.

Отъ малцинствата въ София най-забележителни били дубровничанитѣ. Тѣ били предимно търговци. Има сведения, че дубровнишки търговци е имало въ градъ София още отъ втората половина на XIV в. Така въ една бележка отъ 1376 год. въ София („in Sophia") се споменува единъ дубровнишки търговецъ [7]. Вече въ втората половина на XV в. въ града се заселила постоянна дубровнишка колония. Отъ 1486 год. е първото завещание на дубровнишки търговецъ, починалъ въ София [8]. Отъ завещанията на дубровнишкитѣ търговци научаваме за търговията, която сѫ вършѣли тѣ въ София и въ турската империя. Отъ тѣхъ научаваме сѫщо и имената на много отъ търговцитѣ въ София презъ XVI в. [9] Повече сведения за броя

---

[1] Rad, CXVI (1894), с. 43.

[2] Rad, CXXIX (1896), сс. 9—10. Поршъ грѣши. Турцитѣ сѫ вземали за еничерския корпусъ не възрастни мѫже, а малки здрави деца отъ 5—7 години. За този данъкъ говори и М. Безолтъ, Rad, CXXIX (1896), с. 61. Вж. за него у Н. Милевъ, Католишката пропаганда въ България презъ XVII вѣкъ (София 1914) с. 29.

[3] А. Иширковъ, п. с., с. 13.

[4] ИзвИДво, I (1905), сс. 84—85, 112—113; II (1906), с. 134 сл.; Г. Баласчевъ и Д. Ихчиевъ, Привилегиитѣ на християнитѣ — рая въ Османската империя и документи върху тѣхъ, сп. Минало I (1909), кн. I, сс. 28—30, 32—33, 35—37.

[5] А. Иширковъ, п. с, с. 43. [6] Вж. по-долу.

[7] К. Иречекъ, п. с., с. 24.

[8] Ив. Сакѫзовъ, Стопанскитѣ връзки ..., с. 9, бел. 1.

[9] За тѣзи завещания (testamenta) вж. Ив. Сакѫзовъ, Изъ завещанията на дубровчанитѣ въ България презъ 16и вѣкъ, ИзвИДво

на дубровничанитѣ имаме отъ 1505 год. Презъ тази година турцитѣ конфискували всичката стока, намираща се въ безистена, която принадлежала на 17 търговци (между които 6 властелини) и струвала 28700 аспри[1]. Пѫтешественицитѣ отъ XVI в. не сѫ изпуснали да отбележатъ и тѣ присѫтствието и броя на дубровничанитѣ въ София. Пръвъ К. Шеперъ въ 1533 год. споменува за тѣхъ[2]. На следната (1534) година Б. Рамберти сѫщо бележи, че въ града живѣятъ много дубровничани[3]. Къмъ срѣдата на XVI в. тѣхниятъ брой е билъ доста значителенъ. К. Ценъ въ 1550 год. пише, че въ София се намиратъ складоветѣ на много дубровнишки търговци съ дюкяни за всѣкакви сукна (Qui stanno le stanze di molti mercanti Ragusei con botteghe di panni d'ogni sorta....)[4]. Отъ други сведения се научаваме, че въ 1559 год. въ София е имало 21 търговски кѫщи, нѣкои отъ които били събирателни дружества отъ по двама търговци[5]. Въ 1564—72 год. за дубровничанитѣ споменува и Як. Бетцекъ, а въ 1567 г. М. А. Пигафета бележи, че въ София дубровнишкитѣ търговци сѫ повече отъ всѣкѫде другаде (quivi più che altrove i Ragusei molto vi traficano)[6]. Ст. Герлахъ въ 1573—78 год. съобщава сѫщо за много дубровничани въ София[7]. К. Шеперъ (1533 год.), Д. Унгнадъ (1572 год.), С. Швайгеръ (1577 год.), пѫтеописательтъ на Контариновото пратеничество (1580 год.) и А. Волфъ (1583 год.) сѫщо ги споменуватъ въ пѫтеписитѣ си[8]. Папскиятъ визитаторъ П. Цедулинъ, епископъ на градъ Нинъ (Далмация), съобщава въ 1581 год., че въ София намѣрилъ 150 католици, дубровнишки търговци въ най-голѣмата си часть[9]. Въ единъ пѫтеписъ отъ началото на XVII в. сѫщо се говори за 150 дубровничани въ София[10]. Къмъ края на XVI в. броятъ на дубровнишката колония билъ още по-голѣмъ. Апостолическитѣ визитатори Александъръ Комуловичъ и Тома Радио, които въ 1584 год. били въ София, наброяватъ 200 души дубровничани тамъ[11]. Дубровничанитѣ въ София сѫ имали и своя католическа черква[12]. Колонията е поддържала постоянни връзки съ Дубровнишката република. Последната е имала свой кореспондентъ въ София, чрезъ когото изпращала писма и нареждания не

XI—XII (1932), сс. 270—287. — Изъ завещанията на дубровничанитѣ въ България презъ 15 в. Изв И Дво, XIII (1933), сс. 142—152. Ср. и у Ив. Дуйчевъ, п. с., с. 103—104.

[1] К. Иречекъ. п. с., с. 25. [2] Rad, LXII (1882), с. 53.

[3] Rad, LVI (1881), с. 219. [4] Starine, X (1878), с. 210.

[5] Ив. Сакѫзовъ, Стопанскитѣ връзки... с. 24 бел. 1 сл. съ имената на търговцитѣ.

[6] Rad, LXXXIV (1887), с. 90; Starine, XXII (1890), с. 177.

[7] Rad, CXVI (1894), с. 43.

[8] Rad, CXII (1892), с. 218; S. Schweiger, op. c., p. 44; Rad, CXXIV (1895), с. 85; Rad, CXXIX (1896), с. 43.

[9] Ив. Дуйчевъ, п. с., с. 7. [10] А. Иширковъ, п. с., с. 69.

[11] Ив. Дуйчевъ, п. с., с. 9.

[12] За черквата на дубровничанитѣ въ София вж. с. 199.

само за София, но и за други градове. Такъвъ кореспондентъ въ 1560 год. въ София билъ Михаилъ ди Жаманья, а следъ 1580 год. Бенедето Рести, богатъ търговецъ изъ българскитѣ земи[1]. Дубровнишкитѣ търговци се дѣлѣли на патриции (vlastelini) и обикновени търговци. Патриций е билъ и Б. Рести. Такива сѫ били и назначаванитѣ въ Цариградъ дубровнишки посланици.

Разцвѣтътъ на дубровнишката колония въ София е билъ презъ втората половина на XVI и началото на XVII в. Следъ това по редица причини: участието на дубровничани въ Чипровското възстание въ 1688 год.[2], конкуренцията на еврейски, холандски и английски търговци, поради чумата и т. н., колонията намалява. Въ края на XVII в. въ София вече не се срѣщатъ дубровничани.

Най-старото известие за евреи въ София презъ XVI в. е на италиянския пѫтешественикъ Б. Рамберти въ 1534 год.[3]. Следъ него пѫтешественицитѣ К. Ценъ (1550 год.), Як. Бетцекъ (1564 год.), К. Римъ (1571 год.) сѫщо сѫ отбелязали въ дневницитѣ си присѫтствието на евреи въ София[4]. Въ 1578 год. Ст. Герлахъ съобщава за 300 души евреи[5]. Преди него въ 1553 год. Дерншвамъ наброява 100 души[6]. М. Безолтъ въ 1584 год. съобщава за еврейска синагога. Той казва, че евреитѣ се занимаватъ съ най-важнитѣ занаяти въ града[7]. Вратиславъ отъ Митровица въ 1591 год. съобщава за сѫщото нѣщо[8]. Живущитѣ презъ XVI в. въ София евреи имали различно произхождение. К. Ценъ въ 1550 год. говори, че въ София живѣятъ испански и унгарски евреи, а Ст. Герлахъ пише въ 1578 год., че тѣ иматъ нѣмско, италианско и гръцко училище, но повечето говорятъ нѣмски[9]. Освенъ съ търговия и занаяти, евреитѣ сѫ се занимавали съ лихварство и сарафлъкъ. Ст. Герлахъ въ 1578 год. съобщава, че си купилъ въ безистена двадесеть „езически пари“[10].

Въ 1555 год. Х. Дерншвамъ споменува за арменци въ София. Споредъ него числото имъ надминавало 1000 души[11].

К. Ценъ въ 1550 год. и К. Римъ въ 1571 год. пишатъ, че въ града живѣятъ гърци[12]. Като православни християни

---

[1] Ив. Сакѫзовъ, Стопанскитѣ връзки ..., с. 11.

[2] За Чипровското възстание въ 1688 год. вж. Ив. Дуйчевъ, Чипровецъ и възстанието презъ 1688 година (София 1938).

[3] Rad, LVI (1881), с. 219.

[4] Starine, X (1878), с. 210; Rad, LXXXIV (1887), с. 90; CXII (1892), с. 183.

[5] Rad, CXVI (1894), с. 43. [6] H. Dernschwam, op. c., p. 253.

[7] Rad, CXXIX (1896), с. 62. [8] Rad, CXXX (1897), с. 144.

[9] Starine, X (1878), с. 210; Rad, CXVI (1894), с. 43.

[10] Въ Rad, CXVI (1894), с. 43 сл. това сведение липсва. Вж. за него Псп, VII (1884), с. 118. „Езическитѣ пари“, които си купилъ Герлахъ, това сѫ турскитѣ аспри.

[11] H. Dernschwam, op. c., p. 253.

[12] Starine, X (1878), с. 210; Rad, CXII (1892), с. 182.

пжтешественицитѣ не правили голѣма разлика между тѣхъ и българитѣ. Затова и сведенията за тѣхъ сж малко. Като жители на София К. Римъ (1571 год.) споменува и циганитѣ [1].

VI. Търговия, индустрия и занаяти

Градъ София презъ всички времена на своето сжществувание е билъ важенъ търговски и индустриаленъ центъръ. Лала Шахинъ паша (главенъ предводитель на султанъ Мурадовата войска) въ рапорта си отъ 1384 год. до сжщия султанъ пише: „... Индустриални заведения, занаятчийници и работилници въ София има доста; тамъ се обработватъ тънки и дебели, вълнени и памучни материи...“[2]. За търговията на града пакъ тамъ четемъ: „Търговията въ града е доста развита, защото на всѣка страна се съглеждатъ като пиявици наредени пжтища, по които сноватъ насамъ нататъкъ пжтници — търговци, търговски кервани съ разни стоки и издѣлия, които се работятъ въ София и се разпространяватъ по всѣка посока за Румелия и нататъкъ“ [3].

Самото мѣстоположение на София е спомагало за развитието на голѣма търговия. Въ 1640 год. П. Богданъ пише: „София е разположена на голѣмъ пжть и въ срѣдата на страната, и затова е търговски градъ, кждето се стича много народъ отвсѣкжде: отъ Маджарско, Влашко, Молдавия, дори отъ Полша и отъ други страни. Намиратъ се нѣща и стоки отъ всѣкакъвъ видъ, както италиански, така и източни“ [4].

Преза XVI в. пжтешественицитѣ сж отбелязали силно развитата търговия, индустрия и занаяти въ София. Ф. Петанчичъ въ 1502 год. нарича София „прочутъ въ наше време като търговски градъ“ (emporium nostro saeculo memorandum)[5]. К. Шеперъ въ 1533 год., Б. Рамберти въ 1534 год., Як. Бетцекъ въ 1564—1573 год., Д. Унгнадъ въ 1572 год. и пжтеописательтъ на Контариновото пратеничество въ 1580 год. бележатъ въ дневницитѣ си, че въ София живѣятъ много търговци и става голѣма търговия [6]. К. Ценъ въ 1550 год. съобщава, че градътъ се посещава отъ много чужди търговци [7]. А. Вранчичъ въ 1550 год. го нарича „знаменитъ български пазарь, който се посещава отъ много търговци“ [8]. М. А. Пигафета въ 1567 год. пише: „La città è grande et molto mercantile“ [9]. М. Безолтъ въ 1584 год. нарича София сжщо „важенъ и прочутъ търговски градъ“ [10].

---

[1] Rad, CXII (1892), с. 182.
[2] Д. А. Ихчиевъ, ИзвИДво, II (1906), сс. 91—97.
[3] Пакъ тамъ. [4] Ив. Дуйчевъ, п. с., сс. 27—28.
[5] Fel. Petancius, op. c., p. 868.
[6] Rad, LXII (1882), с. 53; LVI (1881), с. 219; LXXXIV (1887), с. 90; CXII (1892), с. 218; CXXIV (1895), с. 85.
[7] Starine, X (1878), с. 210. [8] Rad, LXXIV (1884), с. 31.
[9] Starine, XXII (1890), с. 176. [10] Rad, CXXIX (1896), с. 62.

Особено дейно участие въ търговията на града сѫ взимали дубровнишкитѣ търговци. Тѣ сѫ се ползували съ голѣми привилегии: имали право на свободна търговия по цѣлата турска империя, били освободени отъ вносни мита, могли да притежаватъ свои кѫщи и лозя, да иматъ черкви и свещеници и т. н. Въ градъ София дубровнишкитѣ търговци намѣрили сигурни гаранции за стопанска дейность и отрано се заселили въ него[1]. За търговията, която сѫ водили, както и за стокитѣ, съ които сѫ търгували, се научаваме отъ запазената търговска книга на Бенедето Рести. Въ нея въ продължение на 15 години (1590—1605) сѫ били записвани стокитѣ, съ които е търгувалъ този софийски търговецъ. Отъ книгата се вижда сѫщо така и обсегътъ на обширната му търговия. Б. Рестиималъ седалища въ София, Пловдивъ, Разградъ, Родосто, Дубровникъ и Анкона. Живѣелъ постоянно въ София, гдетоималъ своя кѫща и дюкянъ. Той ималъ сдѣлки съ търговци не само изъ българскитѣ области, но и далечъ отъ тѣхъ — Букурещъ, Браила, Цариградъ и други земи. Между клиентитѣ му въ София имало и много българи, търговци и занаятчии, турски кадии и др.[2]. Отъ София дубровнишкитѣ търговци сѫ изнасяли главно кожарски, желѣзарски, текстилни произведения и восъкъ, а сѫ внасяли главно манифактура, платове отъ Анкона, Флоренция и Венеция, дамаски, велури и копринени платове, а така сѫщо и хранителни продукти (захарь, зехтинъ, соль и т. н.). Съ сѫщитѣ артикули сѫ търгували и останалитѣ търговци: евреи, гърци и др.

Отъ турскитѣ архиви въ Народната библиотека въ София се научаваме, че презъ XVII и XVIII вв. въ София е имало 63 еснафа, въ 26 отъ които сѫ участвували само българи, въ 6 — турци, а въ останалитѣ — българи, турци, евреи и други[3]. Сведения на пѫтешественици, както и на нѣкои домашни извори, ни показватъ, че и презъ XVI в. е имало подобно развитие на занаятчийството въ София. Развити сѫ били и нѣкои индустрии. Има сведения за развито кожарство въ градъ София. Известни сѫ имената на нѣкои дубровничани, които сѫ упражнявали това занятие[4]. Нѣкои отъ дубровничанитѣ сѫ били и шивачи[5]. За кожарството въ София споменува К. Ценъ въ 1550 год.[6].

---

[1] Вж. по-горе, с. 205 сл.

[2] Ив. Сакѫзовъ, Стопанскитѣ връзки . . ., с. 27 сл. Между българитѣ търговци и занаятчии, клиенти на Б. Рести, се споменуватъ; Иванъ Такарджията, Иванъ отъ София, а между турскитѣ кадии — Казанджи-оглу отъ Битъ пазаръ (Casangi oglu a bit pasar, с. 29, бел. 8) и Вигура отъ Коньовица (Vigura di Cognevitza, с. 29, бел. 9).

[3] Д. А. Ихчиевъ, Еснафски документи и еснафски организации въ турско време. СпБИДво, XI (1907), кн. 7, сс. 454—458; ср. и А. Иширковъ, п. с., с. 57 сл.

[4] Ив. Сакѫзовъ, Стопанскитѣ връзки . . ., с. 20.

[5] Сѫщиятъ, Изъ завещанията на дубровчанитѣ въ България презъ 16-и вѣкъ. ИзвИД-во, XI—XII (1932), сс. 273—74.

[6] Starine, X (1878), с. 210.

М. А. Пигафета въ 1567 год. бележи, че въ града се щави превъзходна кожа, и то онзи видъ, който се наричалъ „bulgarino". Тази кожа е имала червенъ и жълтъ цвѣтъ и била съ приятна миризма[1]. Пѫтеописательтъ на Контариновото пратенництво въ 1580 год. описва подробно дюкянитѣ, въ които търговцитѣ сѫ излагали стокитѣ си. Това сѫ били отдѣлни чаршии, базари. Той пише: „Градътъ има много добре уредени дюкяни. Въ една улица сѫ само обущари, които обработватъ най-хубави обущарски издѣлия; въ друга пъкъ се изработватъ юзди и други конски потрѣби; въ трета — само покривала, гребени, юлари, седла и конски ремъци; въ една улица се работятъ калаени медници, въ друга пъкъ сѫ кроячитѣ на кабаници (ямурлуци) и други подобни нѣща; въ една улица се продаватъ ядива, именно леща, грахъ, фасулъ, сухо грозде и сушени смокини, зеленчукъ и др.; хлѣбъ въ изобилие, особено погачи, после месо, особено овнешко, агнешко въ изобилие и вино не съвсемъ добро, но скѫпо"[2]. М. Зайдлицъ въ 1559 год. съобщава, че въ София се работятъ хубави турски фесове[3]. Пѫтеописательтъ на Контариновото пратеничество съобщава, че въ града се изработватъ вълнени, плъстени и други издѣлия[4]. Кабаницитѣ (ямурлуцитѣ), за които съобшава той, споменуватъ сѫщо Хансъ Дерншвамъ въ 1555 г. и А. Волфъ въ 1583 г.[5]. Въ връзка съ развитото кожарство въ София е стояло обущарството. Николай е билъ добъръ и изкусенъ майсторъ обущарь, което му признавали и турцитѣ. Този занаятъ сѫ упражнявали и турцитѣ. Николай често се е събиралъ съ турци съхоудисни 'ему[6].

Пѫтешественикътъ К. Римъ въ 1571 год. съобщава, че въ подножието на Витоша има рудникъ на превъзходно желѣзо, което се изнася за Цариградъ[7]. Споредъ нѣкои автори това съобщение се отнася за мѣстностьта „Рудището", която се намира по склоноветтѣ на Витоша, надъ село Бистрица. За тази мѣстность говори и Г. С. Раковски въ съчинението си „Нѣколико рѣчи о Асѣню Първому, великому царю българскому и сыну му Асѣню Второму" (Бѣлградъ 1860, с. 36): „Най-богати и изобилни рудокопи сѫ били около Бистрицѫ, близо до Витошь-планинѫ, въ Софийско окрѫжие, и въ Рудопскѫ-планинѫ"[8]. К. Ценъ въ 1550 год. бележи, че въ София се правятъ повече боздугани (bouzaganti), отколкото въ кое-и-да-е друго мѣсто на Турция, цѣли отъ желѣзо. Тѣ били толкова ефтини, щото 10 стрували единъ златенъ дукатъ[9].

Въ сврѫзка съ рударството около София е стояла и зарбханата (монетниятъ домъ). Презъ XVI в. тя е била изоставена.

---

[1] Starine, XXII (1890), c. 177. [2] Rad, CXXIV (1895), c. 85.
[3] Rad, LXXXIV (1887), c. 50. [4] Rad, CXXIV (1895), c. 86.
[5] H. Dernschwam, op. c., p. 253; Rad, CXXIX (1896), c. 43.
[6] П. Сырку, Очерки, с. 67. [7] Rad, CXII (1892), c. 183.
[8] Ср. П. Динековъ, п. с., с. 27. [9] Starine, X (1878), c. 210.

Въ началотото на XVII в., въ 1616 год., на придворния адютантъ Али чаушъ била дадена концесия да търси злато и сребро въ Софийската кааза и самия градъ София и да управлява софийската зарбхана[1].

Въ София било развито и златарството. За това свидетелствуватъ обковитѣ на много ръкописи, черковни кръстове и съдове. Софийскитѣ златари сѫ били изкусни майстори. Такъвъ билъ, напримѣръ, Георги отъ Кратово. Матей златарь обковалъ съ позлатено сребро Крупнишкото евангелие по порѫка на крупнишкия митрополитъ Йоасафъ, който презъ 1577 год. го подарилъ на Рилския монастиръ[2]. Сѫщиятъ Матей златарь въ 1581 год. обковалъ съ злато и сребро друго евангелие за черквата св. Петка[3].

VII. Черти изъ живота на населението въ София презъ XVI в.

Въ течение на XVI в. презъ градъ София сѫ минавали много дипломатически пратеничества на пѫть за Цариградъ. Тѣзи пратеничества често пѫти се състояли отъ стотина хора, начело съ пратеника и неговитѣ чиновници. При това, всички членове на пратеничеството били облечени тържествено, съ дрехи обшити съ злато и сърма. Минаването на такова пратеничество е било истинско празденство за града. Мало и голѣмо излизало да го посрѣщне. С. Швайгеръ (1577 год.) пише, че на четвъртъ миля разстояние отъ града чакали 30 души войници, за да посрѣщнатъ неговия господарь[4]. Вратиславъ отъ Митровица, който миналъ презъ София въ 1591 год., описва аудиенцията на пратеника, когото придружавалъ, при софийския бейлербегъ. Той пише: „Бейлербегътъ ни поздрави по своя драгоманинъ. Сутриньта той ни изпроводи нѣколко оседлани коня въ странноприемницата; нашитѣ първенци като възсѣднаха тѣзи коне, отъ които пратеникътъ взе най-хубавия и най-богато оседланъ бейлербеговъ конь, отидохме у бейлербегови, гдето отъ дѣсно ни поздравиха една група отъ стотина еничери, а отъ лѣво друга толкова голѣма група спахии, наредени въ единъ

---

[1] ИзвИД-во, I (1905), сс. 98—100. За монетния домъ вж. още И. Д. Ихчиевъ, Материали за монетното дѣло въ Турция. ИзвИДво, III (1911), с. 75 сл.; Г. Баласчевъ, Софийскиятъ монетенъ домъ (зарб-хана) и два фермана отъ 1616—17 год., сп. Минало, год. II, кн. 7 и 8, сс. 217—226; вж. още Н. А. Мушмовъ, Монетарницитѣ на Сердика. Юбилейна книга на градъ София (1878—1928) (София 1928), с. 30.

[2] Е Спростановъ, Описъ на ръкописитѣ въ библиотеката при Рилския монастиръ (София 1902), сс. 9—10, № 45; Йорд. Ивановъ, Български старини[2], сс. 206—207, № 2; Стојановић, Стари српски записи и натписи, I (Београд 1902), с. 224, № 735; Кр. Миятевъ, ГодНМ, 1922—25, с. 334.

[3] Прот. Ив. Гошевъ, п. с., сс. 35—36, № 23.

[4] S. Schweiger, op. c., p. 44.

дългъ салонъ (хаетъ) чакъ до бейлербеговата приемна стая (одая). Приемната стая бѣше цѣлата послана съ скѫпи персийски килими. Бейлербегътъ бѣше сѣдналъ на единъ столъ, а пратеникътъ сѣдна на другъ столъ срещу него. Задъ бейлербега се намираха две момчета (пажове), на които облѣклото бѣше като на най-хубавитѣ жени, отъ златенъ платъ съ широкъ поясъ, ограденъ съ безценни камъни. Самиятъ бейлербегъ имаше на главата си единъ голѣмъ каукъ съ твърде хубави птичи пера; той бѣше установенъ, почтенъ човѣкъ, съ високъ ръстъ, съ кротко и весело лице. Не видѣхъ повече никакъвъ другъ турчинъ тъй учтивъ и сладкодуменъ по цѣлото ни пѫтуване. Турцитѣ ни казаха, че той щѣлъ да се жени за една султанска дъщеря. Писмото, което нашиятъ пратеникъ му даде, той го прие много учтиво, като разговаря твърде весело съ него; отъ разговоритѣ му се виждаше веднага, че е единъ добъръ човѣкъ. Най-първо пратеникътъ му даде дарове отъ Н. В. Императора. Тѣ бѣха: две сребърно-позлатени чаши и единъ голѣмъ часовникъ съ турски каукъ и той сребърно-позлатенъ...“[1].

Тържествено е било така сѫщо и посрѣщането на високопоставенитѣ турски сановници, които сѫ посещавали градъ София. Въ житието на Св. Николая Софийски се говори за посрѣщането на новъ сѫдия въ София[2]. Въ 1514 год. въ София е билъ султанъ Селимъ: „И то лѣто отиде месеца августа царь султанъ Селимь на Софиіе“[3]. Въ 1538 год. въ София е пребивавалъ другъ турски сановникъ: „лѣта з. м. з. мѣсеца декебриа 16. дьнь у понеделникъ догіе баша у Софию“[4].

Малко сведения има отъ онова време за частния животъ на населението. Турцитѣ, които сѫ били богати благодарение на плячкитѣ, що носѣли отъ походитѣ въ Унгария, сѫ живѣли много весело и безгрижно. Въ тѣхния общественъ, градски и частенъ животъ (по-рѣдко въ живота на българитѣ) голѣма роль сѫ играели кафенетата. Такива е имало и въ София. Матей, авторъ на житието на Св. Николая Софийски, ги нарича „хра́мина крьчьбничьствующих“ или „храмина крьчьбныьскаа“[5]. Въ тия заведения сѫ се събирали хора отъ всѣкакво звание и възрасть за прекарване на времето, за обсѫждане на обществени, държавни, както и частни, интимни работи. Тамъ се уреждали веселия, гуляи и т. н. Въ тия турски веселия сѫ участвували често пѫти и българи — тѣхни приятели. Така Николай се е събиралъ съ турци, негови колеги по занаятъ — обущари (съхоудисни ему)[6].

---

[1] Ив. Д. Шишмановъ, СбНУК, VI (1891), с. 172: ср. и Rad, CXXX (1897), с. 142.

[2] П. Сырку, Очерки, сс. 120—121.

[3] Стојанович, Стари српски записи и надписи, I (Београд 1902), с. 129, № 421. [4] Пакъ тамъ, с. 163, № 495.

[5] П. Сырку, Очерки, сс. 67, 95. [6] Пакъ тамъ, с. 67.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Материали за историята и географията на градъ София презъ XVI вѣкъ

1502

Fel. Petancius, Dissertatio de itineribus aggrediendi Turcam ad Vladislaum Hungariae et Bohemiae regem. Edit. ap. Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum, Vindobonae 1746.

Съдържа много малко сведения за София.

... Sophiam, metropolim Triballorum, emporium nostro saeculo memorandum. Jacet in plano ... (p. 868).

... София, главенъ градъ на трибалитѣ, забележително тържище въ наше време. Лежи въ равнина ...

1530

Benedict Curipeschitz, Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischits durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530. Aus einer gleichzeitigen Handschrift neuherausgegeben von Eleonore Gräfin Lamberg-Schwarzenberg. Innsbruck 1910

... nachmals auf das schion lang Sophiaveld, dardurch wir auch die stat Sophia am obern ort und den mainsten tailllder stat an der deugkhen handt ligen lassen, geritten. Eshat auch vasst gestorben inder stat und gezogen in ain dorf Slatina, da belieben (p. 52).

... следъ това пѫтувахме по хубавото, дълго Софийско поле, а сѫщо и презъ градъ София въ горния (му) край, така че най-голѣмата часть на града оставихме да лежи отъ дѣсната ни страна. Въ града сѫщо е поизмрѣло нѣщо и се отправихме въ едно село Слатина, гдето останахме.

1550

Descrizione del viazo de Constantinopoli 1550 de ser Catharin Zen, ambassador straordinario a sultan Soliman, e suo ritorno, въ статията на Petar Matković, Dva talijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz XVI vieka, отпечатана отъ Starine, X (1878).

A li XV con tanto vento, che con pelle grosse non si potevamo scaldare, et cavalcando

На 15 (имаше) такъвъ силенъ вѣтъръ, че съ дебелитѣ кожи не можехме да се стоп-

da bella campagna sopradita, a mezzo giorno passamo un fiume sopra un ponte nominato Bagnasol, et altre acque per ditta campagna, trovati non di momento, intramo in la terra ditta Sophia, posta in pianura, circondata da monti non troppo lontani, con il fiume et molte moschee, cavansaradi, massimamente uno fatto novamente da Mehemed bassa, tutto di pietra, in volto sicurissimo da foco, per la qual causa é sempre pieno di mercanti forestieri, quali corrono assai nella ditta terra per causa de li molti cordoani, che si fanno in essa, perchè la ditta terra è molto pericolosa di foco, et si brusa spesso, per esser tutta di legname et la maggior parte di pino. E città abbondonatissima d'ogni cosa di vivere, et di tutto quello buon mercato. Qui si fanno pui buozaganti, che in nissun luogo de la Turchia, tutti di ferro, vagliono tanto poco, che X si vendono per un ducato d'oro. Ha cadi grande et nazil, che é tesoriere de l'entrate del gran Turco, et l'intrate de Fhilippopol et di tutta quella provincia rispondano a questo nazil. Qui stanno le stanze di molti mercanti Ragusei con botteghe di panni d'ogni sorta comob...; qui habitano Giudei, Spagnoli, Ongari, qualche poco di Greci. Quando il gran Turco va in Ongaria, qui si fa la mostra de tutte le genti.

лимъ, и ездейки по хубавото горeказано поле, на обѣдъ минахме една рѣка по единъ мостъ, нареченъ Bagnasol, и други рѣки по казаното поле, смѣтнати за не голѣми, влѣзохме въ земята (града) наречена София, разположена въ равнина, заградена отъ не много далечни планини, съ рѣка и много джамии, кервансараи, особено единъ новопостроенъ отъ Мехмедъ паша, цѣлиятъ отъ камъкъ, съ сводъ извънредно много сигуренъ отъ огънь, поради която причина винаги е пъленъ съ чужди търговци, които идватъ много въ казания градъ поради многото тамошни кожи, които се правятъ въ него; защото казаниятъ градъ е много изложенъ на огънь и често ставатъ пожари, понеже цѣлиятъ е отъ дърво, а по-голѣмата часть отъ боръ. Градътъ изобилствува извънредно много съ всѣкаква храна и всичко е ефтино. Тукъ се правятъ повече боздугани, отколкото въ кое-и-да-е друго мѣсто въ Турция, цѣлитѣ отъ желѣзо, и струватъ толкова малко, че десеть се продаватъ за единъ златенъ дукатъ. Има великъ кадия и назилъ, който е ковчежникъ на постѫпленията на султана, и постѫпленията на Пловдивъ и на цѣлата онази провинция зависятъ отъ този назилъ. Тукъ се намиратъ складоветѣ на много дубровнишки търговци съ дюкяни за всѣкакви сукна...; тукъ живѣятъ евреи, испанци, унгарци и малко гърци. Когато султанътъ отива въ Унгария, тукъ прави прегледъ на цѣлата войска.

Allogiamo in uno cavansarado, dove aspetamo mutar homini. Questa terra ha beglierbei, voivoda et cadi, et é più grande, che el Sarraglio et Nuovobazar, nella qual sono gran quantità d'anime, più che ogni altro loco, che sin qui habbiamo veduto. Qui li è una chiesa, ruinata la maggior parte, intitulata Sancta Sophia, per la qual la terra ha il nome, et dicono li habitanti, che li Turchi l'han voluta fabricar più volte, et che li muri non stano su, et cosi la lasciano.

A li XVIII di Luglio si levamo con nuovi cherizi, et uscimo dalla bella terra et ben populata, ben fornita d'ogni sorte de robbe et de arme, et de fornimenti da cavallo, che forniria un numeroso esercito; dove habita il general capitano da terra. L'à un bel amarath ed una bella moschea, molto superba; nell'amarath alloggiano molte genti, et fa per 3 giorni le spese ad ogni sorte di persone senza pagamento, fatto per Mehmeth bassà, et provietoli de l'intrata de cavarsarati, bella et grande elemosina, et sono coperte queste fabriche fatte per Mehmeth di piombo et de muro fabricate, delle quali esso povero sr al presente ve debbe haver bisogno essendo batal, et levatoli, et tunari lasciandoli a pena il vivere. Usciti dalla ditta terra, passamo per il fiume Bogiana, il qual gli va per mezzo . . . (pp. 10—11).

Отседнахме въ единъ кервансарай, гдето чакахме да смѣнимъ хората. Този градъ има бейлербей, войвода и кадия и е по-голѣмъ отъ Сараево и Нови-Пазаръ; въ него има повече хора, отколкото въ всѣко друго мѣсто, което досега сме видѣли. Тукъ има една църква, въ по-голѣмата си часть разрушена, наречена Света София, отъ която земята (градътъ) носи името си; тамошнитѣ хора казватъ, че турцитѣ много пѫти искали да я поправятъ, но стенитѣ се събаряли и затова я оставили.

На 18 юлий потеглихме съ нови кираджии и излѣзохме отъ хубавия и добре населенъ градъ, добре снабденъ съ всѣкакъвъ видъ нѣща, съ орѫжие и съ конски потрѣби, съ които би могла да се снабди една многобройна войска; тукъ живѣе и главниятъ управитель на областьта. (Градътъ) има единъ хубавъ имаретъ и една хубава джамия, много величествена; въ имарета обитаватъ много люде, и се даватъ за три дни разноскитѣ за всѣкакви лица безплатно; (имеретътъ) е направенъ отъ Мехмедъ паша и му е обезпечена отъ приходитѣ на кервансарая една голѣма и добра помощь — и тѣзи постройки (кервансараи), направени отъ Мехмеда, сѫ покрити съ олово и (изградени) съ стени; бедниятъ господинъ отъ тѣзи сега има нужда, бидейки изпадналъ, защото му е отнето всичко и му е останало едва да живѣе. Като излѣзохме отъ казания (градъ), минахме рѣка Бояна, която тече презъ срѣдата на града...

1553

Vier Briefe aus der Turkei von Ogier Chislin von Busbeck, aus dem Lateinischen übertragen, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Wolfram von den Steinen. Verlag der Philosophischen Akademie Erlangen 1926.

Der erste Brief.

Von Nisch kamen wir nach Sofia (Weg und Wetter waren für die Jahreszeit erträglich), eine recht grosse, an Einwohnern und Durchreisenden reiche Stadt. Sie gehörte ehedem der Bulgarenkönigen, danach, wenn ich nicht irre, den Despoten von Serbien, solange deren Haus bestand und noch nicht den Waffen der Türken erlegen war (p. 29).

Отъ Нишъ стигнахме въ София (пѫтьтъ и времето за този годишенъ сезонъ бѣха сносни), единъ доста голѣмъ и добре населенъ отъ домородци и чужденци градъ. Той нѣкога е принадлежалъ на българскитѣ царе, после, ако не се лъжа, на сръбскитѣ деспоти, додето този домъ е сѫществувалъ и още не е падналъ подъ орѫжието на турцитѣ.

1553/55

Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Издадено отъ Franz Babinger въ: Studien sur Fugger-Geschichte, Heft 7, München und Leipzig 1923.

Adi 11 Aug. von Welika in $5^1/_2$ stundu, thut in 3 meylu, in ein stadt Sophia genant, scheint ein grosse stadt sein gewesen vor zeytten. Ist noch gross genug ane mawern vnd beuestigung, von schlechten nydern pawers hewsen von holze, von ainem gaden, nichs in die hoche gepawth. Die gemach seind alle hineinwertz gepawth, ausswendig mit brettern von einem zu dem andern verplangt, in die hoche auffgeseczt, vyllmit grossen thorn, zw der einfart vnd mitten ein nyder klains enge thurle, ire venster alle im hoffe. Allein, was handwerchsladen sein, die gehenalle auf die gassen. Man sicht khain hewser von stainen gepawt, allein von

Около 11 августъ отъ Велика за 5, часа, което прави три мили, (пристигнахме) въ единъ градъ, нареченъ София, (който) изглежда да е билъ нѣкога голѣмъ градъ. И досега още е доста голѣмъ, безъ стени и укрепления, съ лоши низки селски кѫщи отъ дърво, на единъ етажъ, не високи. Всичкитѣ стаи сѫ построени навѫтре (една до друга), изобщо съ дъски една отъ друга отдѣлени, поставени отвесно (по височината си), много съ голѣми врати, при входа и срѣдата една низка малка, тѣсна вратичка, всичкитѣ имъ прозорци къмъ двора. Само на занаятчийскитѣ работилници всичкитѣ (прозорци) гле-

schlechtem holtz, vnordentlich, mit schindel gedegt, inwendig mit zewnen verfridet, all wie sewstelle, damit sy nur trugkhen siczen.

Die rabog ader gefangene seind ire bawmaister, wie es jeder khan mawern, mit lam ane kalch, so mit zygel pawen, die vugeprent sein. Hot enge gassen. Haben von ausswendig in 15 meczith ader kirchen geczelt, an die klainen, so von holcz gepawth. Ist an einem lustigen orth gelegen, hot wenig volks.

Vnser herbirge ist in einem hof gewest, dorin mitten ein schlecht hulczen hewssle von einem gaden, neben dem bade, bey einer meczith.

Von Welika bisgen Sophia hot es ein schene landschafft vnd zimlich wohl erpawth vnd weytleuffig gegen der lingkhen handt, vnd von der rechten hand von ferns sicht man gebirg.

Vor der stadt im hinein zihen hotz vber ein wasserle ein hulczene prugkhen.

. . . Haben alda das bad geschawet vnd mit andern geferthen darin gebadt. Steht auf dem platz, vnd erstlich im hineingang hot es ein gross vier ekhet gepew, oben auff krichische arth mit eim runden gewelbe wie zu Rom die kirchn Pantheon.

Ist mit weissen marmel, gepolirtten stain gehebig gepflastert.

датъ къмъ улицата. Не се виждатъ никакви кѫщи построени отъ камъни, (а) само отъ лошо (необработено) дърво, въ безпорядъкъ, покрити съ летви, отвѫтре съ огради, всички като свински кочини, така че тѣ (хората) седатъ само наведени.

Заловени пленници сѫ тѣхнитѣ майстори, както всѣки може да зида, съ глина безъ варь, тъй и съ тухли, които сѫ непечени (кирпичи), да строи. (Градътъ) има тѣсни улици. Наброяватъ се изобщо 15 джамии или черкви, покрай малкитѣ, сѫщо отъ дърво съградени. Разположенъ е на приветливо мѣсто и има малко население.

Нашиятъ ханъ бѣше въ единъ дворъ, вѫтре срѣдъ него една лоша дървена едноетажна кѫщичка, до банята, при една джамия.

Отъ Велика до София има една хубава мѣстность и е достатъчно добре обработена и обширна къмъ лѣвата страна, а отъ дѣсната страна въ далечината се вижда планина.

Предъ града, при влизането въ него, надъ една рѣкичка води единъ дървенъ мостъ.

Тамъ видѣхме баня и съ другитѣ спѫтници се изкѫпахме въ нея. Намира се на площадъ и въ началото на входа (й) има една голѣма четириѫгълна постройка, въ горната си часть въ гръцки стилъ, съ единъ крѫгълъ сводъ, както черквата Пантеонъ въ Римъ.

(Постройката) е облицована изцѣло съ бѣлъ мраморъ, полиранъ камъкъ.

In der mitten ein 8 eketter, grosser, tieffer, polirtter, weisser marmel stain. Dorin in der mitten ein marmeln sewl mit etlichen kupfrenen rorlen, darauss das wasser in gemeltten stain felt. Vnd auff welche seytten man gewst, fleus es abwercz in seine rynnen, hot mit anderm badt wasser ein ausgang.

Auff den seytten an den wenden herumb seind braitte benkhe in wiener eln brait, darauff vng. daken. Darauff zeucht man sich ab, legt jeder seine klaid besunder, vnd vnder die bankhe die schuh.

Einen yedem bind der badknecht ein lang, plab tuch vnb, vnd vmbs hawpt ein weyss tuch; tragen sunst khain bruche.

Auss dem abziech gewelb geth in die badstuben. Ist auch gevierdt vnd in die runde auffgewelbt, zimlich hoch. Hot oben, durch das gewelb vnd dach hinauf, vjll runde vnd ekhete locher, eins zimlichen tellers brait, dardurch das licht herabfelt, darauff oben sunderliche glasscheiben mit gips eingemacht.

Auff jeder seytten zw der rechten vnd linghken hot es ein erhebung eines trith hoch, mit polirten glatten wejssen marmelstainen, noch seiner proportion, in… eln lang und braith. Alda seint in der wandt 2 messinge roren, aine vnder der andern, vngenarlich ein hand von der andern. Darunter ein wejsser polirtter marmelstain, einer wiener eln inwendig brait aussgehawen vnd 1/2 eln tieff. Die

Въ срѣдата (има) единъ осможгъленъ, голѣмъ, дълбокъ, полиранъ, бѣлъ камъкъ[1]. Вжтре въ срѣдата (му) една мраморна колона съ нѣколко медни трѫбички, отъ които водата изтича въ споменатия камъкъ. И на която страна се излива, изтича се надолу въ своитѣ улуци; има съ другата вода на банята общъ изходъ.

Въ страни около стенитѣ има широки скамейки, два аршина широки, а надъ тѣхъ нееднакви покриви. Върху тѣхъ се съблича човѣкъ, като всѣки поставя отдѣлно дрехитѣ си, а подъ скамейкитѣ обувкитѣ си.

Банскиятъ слуга (телякътъ) завързва на всѣки единъ една дълга, синя кърпа, и около главата една бѣла кърпа: освенъ това не носятъ никаква долна дреха (долни гащи). Отъ помѣщението за събличане се отива въ кжпалнята. (Тя) сжщо е четвъртита и въ кржгъ засводена, достатъчно висока. Горе, презъ свода и на покрива, има много кржгли и жглести дупки, широки колкото една доста голѣма чиния, презъ която влиза свѣтлината, отгоре (иматъ) особени джамове, прилепени съ гипсъ.

На всѣка страна, на дѣсно и на лѣво, има една издигнатина, висока една стжпка, съ полирани, гладки, бѣли, мраморни камъни, споредъ размѣритѣ си… аршинъ дълга и широка. Тамъ на стената има две месингови трѫби, една подъ друга, приблизително една ржка отъ другата. Долу единъ бѣлъ полиранъ мраморенъ камъкъ (=корито), единъ аршинъ извжтре широко из-

[1] басейнъ.

roren lest man nicht lauffen aderthut man nicht auff, bis ainer ader zwen ader ein gesellschafft sich wollen abwaschen, die zuuor, wie des dunst badtz arth ist, schwaissig seind worden. Siczen sy darczw vnd waschen sich mit gar haissen, lablichen ader kalten wasser. Darbey seind versintte, khupffrene schalen, dorein ein $1/2$ mos ader piuth deth, dormitte gewst man sich ab.

Aus ainer der obstanden zwayn roren fleust aus der ainen warm, und aus der andern khalt wasser, wie man will. Seind nicht wie dawssen geschrawffte hanen, sunder schlechte roren, wejl die khunst nit mer bey inen ist. Das ist dass erste grosse vnd gemayn badt, darynnen ir mer siczen auff dem pflaster, hot sunst khaine benkhe; hot gutte wjrme.

Auss disem grossen gemainem bade seind zwo thuren zu der rechten vnd linkhen seitten. Dordurch geth man in sunderliche klainere bader, seind auch oben gewelbt in die runde mit solchen einfallenden lichtern, wie vorstat. Vnd hot jeder auch ein solchen mermelstain, vnder den zwaien rorn warmen vnd kaltten wasser, wie obstat, darbej man sich wescht. Ist aber jedes vjll mall hicziger vnd wermer als das erste vnd grossere, also dass man die hicze an den solen nicht woll auf dem boden erleiden mag vnd thebich vnd erbraitten mus. Doreyn gehen die furnembsten, ainer noch dem andern, dan man vor hycze nicht lang darin plaiben mag.

дълбанъ и $1/2$ аршинъ дълбокъ. Трѫбитѣ не пущатъ да текатъ или не ги отварятъ, докато единъ или двама или една група не поискатъ да се миятъ, като преди това сѫ били изпотени, както е обичайно въ парната баня. Тѣ сѣдатъ и се миятъ съ съвсемъ топла, хладка или студена вода. При това има калайдисани медни чаши (тасове), които събиратъ $1/2$ литъръ или кани, съ които се поливатъ.

Отъ една отъ горестоящитѣ две трѫби тече топла, а отъ другата студена вода, по желание. Нѣма завити винтове, както на други мѣста, но лоши трѫби, понеже нѣматъ голѣмо умение за това. Това е първата голѣма и обща баня, вѫтре повече седатъ на пода, защото нѣма скамейки; има добра топлина.

Тази голѣма обща баня има две врати на дѣсната и на лѣвата страни. Презъ тѣхъ се отива въ особени по-малки бани, сѫщо горе засводени въ крѫгъ, съ такива проникващи свѣтлини, както въ предверието. И всѣка има сѫщо единъ такъвъ мраморенъ камъкъ подъ две трѫби съ топла и студена вода, както е редно, при която се миятъ. Но всѣко едно (отъ тѣзи) е много по-горещо и по-топло, отколкото първата и по-голѣмата (баня), така че горещината върху пода не може да се понася отъ ходилата и трѣбва да се постилатъ постилки. По тѣхъ ходятъ най-богатитѣ, единъ следъ другъ, защото отъ горещина не може дълго време да се стои вѫтре.

Zwischen denen 2 klainnen geht man wider in ein ander badt, ein wenig klainer als das erste gross gemain badt, hot auch auff der rechten vnd linkhen seytten auss 2 roren warm vnd kalt flissend wasser in weis polirtte tieffe marmelstayn.

Auss dem dosigen badt gehen wider zwaj thwrle, jedes in ein sunderlich badt zw der rechten vnd linkhen seytten fwr sich, seind auch oben rundt gewelbt mit einfallenden lichtern; in jedem ein solchen stain mit kaltem vnd warmen wasser. Die seind die aller hiczigisten vnd in dem ainen waren 3 thebich auff dem boden von grosser hicze wegen. Auss denen zwajen badern, die ober dem fewer die maysten seind, gehet die hicze in die andern alle durch den boden von vntten auff. Vnd alsso gehet man von einem badt in das ander, darnach die lewtte sein.

Ausserhalb des badts, vnder den zwajen klainern leczten badern, geht man etlich stigen hinabwercs. Alda in den nyder ein ofen, wie ein klainer rundter bakhoben, hot im triangel drej lengliche enge hoche locher in ³/₄ eln hoch. Dardurch geht die hicze vnder das gancze badt, das vnden holl ist vnd auff pfejllern steht, erhiczet durch die marmelstain das gancze pflaster von vndten auff, wie die freyes ofen.

Vber dem ofen ist ein kessel zum thajl von kupffer, vnd vbersich von stainen. Dorin hiczet sich das wasser. Von danden taylt sich das warm wasser durch alle stuben und das gancze badt aus.

Между тѣзи две малки бани се отива пакъ въ една друга баня, малко по-малка отколкото първата голѣма обща баня; има сѫщо на дѣсната и на лѣвата си страни по две трѫби съ топла и студена текуща вода (която се изтича) въ бѣлъ полиранъ, дълбокъ мраморенъ камъкъ (= корито).

Отъ тази баня водятъ пакъ две врати, всѣка за себе си, въ една отдѣлна баня на дѣсната и на лѣвата страна; горе сѫ сѫщо крѫгло засводени съ падащи свѣтлини, въ всѣка — единъ такъвъ камъкъ (= корито) съ студена и топла вода. Отъ всичкитѣ (бани) тѣ сѫ най-горещи и въ едната има три постилки (килими) на пода поради голѣмата горещина. Отъ тѣзи две бани, които обаче, сѫ най-много надъ огъня, топлината отива въ всички други презъ пода отдолу нагоре. И така се отива отъ една баня въ друга, споредъ хората.

(Сѫщо) извънъ банята, подъ дветѣ малки последни бани, водятъ нѣколко стълби надолу. Тамъ долу (има) печка, като малка крѫгла пещь, има въ трижгълна форма три продълговати тѣсни високи дупки, ³/₄ аршинъ високи. Предъ тѣхъ топлината отива подъ цѣлата баня, която отдолу е куха и стои върху колони, сгорещява чрезъ мраморни камъни цѣлия подъ отдолу и отгоре, като печки за топене на желѣзо.

Надъ печката има единъ котелъ, отчасти отъ медь, а инакъ отъ камъкъ. Въ него се топли водата.

Auch ausserhalb des badts bey dem ofen an der wandt steygt in roren dass wasser auffweres, so herczw gelayt wordn: das felt in ein kasten durch ein ander rorwergkh, von dannen layth mans in den kessel vber dem fewer.

Dass kalt wasser hot auch sein fall in plejen roren wie das warme, ein rorwerg vber dem andern bis in das badt, vnd in welcher badstuben man die wasser rorlein auffthut.

Die grossen wasserroren, daryn man das wasser bis zw dem bad furt, seind von tepffer lam. Ist aine vngenarlich ainer wiener eln lang, die sich in einander fuegen. Die verstreicht man [mit] gips, wie ich auch in Sibenbirgen in altten gepewen zu Tornberg gesehen.

Das badt ist alles mit plej gedegt, wie ir prauch, plach auff dem gewelb, nichs vbersich noch erhebt.

Neben dem badt ist der turkisch tempel, meezith, zirlich gepawt, sodie khayser pflegen zupawen.

Seind allein vber nacht alda gelegen, nicht aussgehen mugen vnd khain antiquitet sehen mugen, deren auch khaine vorhanden. Ist in Bulgaria gelegen.

Alda ist ein grosse cristen kirchen gewesen, sicht man noch. Ist jetz ein zewg haws von aller ley rawb.

Alda erstlich auff ein hohen thurn bey dem badt vjl ungesundter lampeln gesehen zw

Оттамъ се разпредѣля топлата вода по всички стаи и цѣлата баня. Сѫщо извънъ банята, при пещьта, на стената водата се издига нагоре въ тржби; така бива отвеждана; тя пада въ единъ сандъкъ презъ една друга тржба, оттамъ се отвежда въ котела надъ огъня.

Студената вода сѫщо протича въ оловени тржби както топлата, една тржба подъ друга чакъ до банята, и въ която и да е баня, водата се отваря съ тржбичкитѣ.

Голѣмитѣ водни тржби, въ които водата се отвежда до банята, сж отъ грънчарска глина. (Тржбитѣ) сж приблизително единъ аршинъ дълги. Тѣ се сглобяватъ една въ друга. Замазватъ се (съ) гипсъ, както сжщо видѣхъ въ Седмиградско въ старитѣ постойки въ Торнбергъ (Торда).

Цѣлата баня е покрита съ олово, както е тѣхниятъ обичай, плоско по свода, повидиму нищо не се издига отгоре.

До банята има турски храмъ, джамия, построенъ красиво, както иматъ обичай султанитѣ да строятъ.

Тамъ само пренощувахме, не можахме да излѣземъ и да видимъ нѣкаква старина, каквато изобщо не сжществува. (Градътъ) е разположенъ въ България.

Тамъ е имало една християнска черква, която още се вижда. Сега е оржжеенъ складъ отъ всевъзможни плячки.

Тамъ за пръвъ пжть на една висока кула при банята се виждатъ въ нощьта много запалени лампи, което означа-

nachts, hotir vasten bedewt, die 4 wochen werth (pp. 14—17).

ва тѣхнитѣ пости, които траятъ четири седмици.

При завръщането си отъ Цариградъ въ 1555 год. Х. Дерншвамъ дава следнитѣ сведения за София:

Adi 16 July von Wakareo frue bis gen Sophia vnb 10 vr khomen vnd heraussen in einem bulgarischen dorff gelegen, genant Malaschircze. Dorumb, das in der stadt ser an der peste gestorben, vill newe greben gesehen, vnd im fwrzihen ir 13 gesehen, die newe greber graben (p. 252).

Zw Sophia in der stadt ist ein warm badt.

Ausserhalb Sophia auff beiden seytten sein 2 warme bader.

In $^1/_4$ meyll von Sophia vnder dem gepirge ligt ein closter zw vnser frawen genant, alda noch caligurі.

Zw Sophia ist ein grosser schoner stieff gewesen vnd hoche kirchen, sicht vber die gancze stadt aus vnd ist zerprochen; doch aus der kirchen hot der turk ein zeughaus gemacht, von eroberttеn schlachtn.

Alda guth broth vnd 4 laub (!) per 1 asper; alda guth kepenek kaufft.

Das volk ist alles auff das gepirge geflohen, wie ir brauch in der hicze, vnd hot auch an der peste gestorben. Ist nit wunder, da sy sterben, dan sy vnlustige heuser haben wie sew.

На 16 юлий рано отъ Вакарелъ до София пристигнахме за 10 часа и се установихме въ едно българско село, наречено Малашевци. Поради това че въ града мнозина умиратъ отъ чума, виждатъ се много нови гробове, и при заминаването си видѣхме 13 (души), които копаеха нови гробове.

Въ София, въ града, има една топла баня.

Извънъ София, отъ двѣтѣ страни, има две топли бани.

На $^1/_4$ миля отъ София, подъ планината, се намира единъ монастиръ, предназначенъ за жени, тамъ наричани още калугери.

При София е имало единъ голѣмъ хубавъ монастиръ и висока черква, (която) има изгледъ надъ цѣлия градъ и е разрушена; при все това турчинътъ е направилъ отъ черквата оръжеенъ складъ отъ спечелени битки.

Тамъ добъръ .хлѣбъ и 4 листа (!) (се купуватъ) за една аспра; тамъ се купува добъръ ямурлукъ.

Всичкиятъ народъ е избѣгалъ въ планината, както имъ е обичаятъ при горещина, а сѫщо е измрѣлъ и отъ чума. Не е чудно, че тѣ умиратъ, понеже иматъ неприветливи кѫщи като кочини.

Тамъ се приготовлява добъръ ямурлукъ, отъ който

Alda mach man guth kepenek, deren ich 5 kauff hab per 8 f 40 asper. Die stadt ist jeczundt oedt gewest vnd daz volk im gepirge von wegen sterbens, arbeytten daussen. Alda findt man allerley arbeit wie zw Constantinapol vnd Trinapol.

In Sophia sollen in 11 grosse meczithen sein vnd sunst vjll klaine meczithen, in allem in 100 turkische meczith. Juden seind auch vjllda, wir sy selbs sagen, in 100. Item, cristen, kriechen, armenien vber 1000.

Die stadt ist gros vnd lang, hot khain mawer, solche koth hewser wie zw Constantinapol, vnerpawt, ligt vnder dem gepirge noch der lenge. Hot mer grosse begrebnus vnd auff allen seytten hot es ein schone lustige fruchtbare gegent, als auff der ganczen strossen von Constantinapol her sein mag. Die turken bawen aber das land mit darnach, allein was die Bulgari bawen.

Bey Sophia fleust ein klain bachlein fwr, doran etlich mulen (p. 253).

азъ купихъ 5 за 8 пфенига и 40 аспри.

Градътъ понастоящемъ е опустошенъ и народътъ (е) въ планината поради мора; работи навънъ. Тамъ се намира всѣкаква работа, както въ (Константинополъ (Цариградъ) и Тринаполъ (Одринъ).

Въ София трѣбва да има 11 голѣми джамии, освенъ много малки джамии, всичко около 100 турски джамии. Евреитѣ тамъ сѫ сѫщо много, както тѣ сами казватъ, къмъ 100.

Сѫщо (има) християни, гърци, арменци надъ 1000.

Градътъ е голѣмъ и дългъ, нѣма стени, съ такива кални кѫщи, както въ Константинополъ, незастроенъ, намира се на длъжъ въ подножието на планина. Има много голѣми гробища и на всички страни има една хубава, приветлива и плодородна мѣстность, каквато не може да има по цѣлия пѫть отъ Константинополъ насамъ. При това, обаче, турцитѣ не обработватъ земята, освенъ онова, що обработватъ българитѣ.

Край София тече малко поточе, на което има нѣколко воденици.

1567

Itinerario di Marc' Antonio Pigafetta gentil' huomo vicentino. Londra apresso Wolfio Inglese 1585. Изд. отъ P. Matković, Putopis Marka Antonia Pigafette u Carigrad, въ Starine, XXII (1890). cap. XXI.

Questa città di Sofia fu fabricata da Ulpiano Traiano imperatore, et da lui nomata Ulpianum, et poscia al tempo de Christiani fu detta Sofia dalla chiesa di S. Sofia, una buona parte della quale si vede ancora in piedi, dimonstrando esser stata una grande et bella fabrica.

ГрадъСофия е съграденъ отъ императоръ Улпия Траяна и отъ него нареченъ Улпиана, а после въ християнско време е преименуванъ София според черквата Св. София, голѣма часть отъ която се вижда още на мѣстото си, което показва, че е била една голѣма

posta in pianura senza vestigio alcuno di muraglia, lontana da monte Scadro circa un miglio et mezo italiano. Questo monte, cioè quella parte più vicina alla città, é chiamata da Turchi cioè „monte secco“, perciochè in quel luogo non vi si vede verdura alcuna. La città è grande et molto mercantile. Le case et le botteghe sono ad modo solito. Quivì si lavorano feltri finissimi, et s'hanno a buon mercato. Acconciavisi ancora ottimamente il cuoio, cioè quella sorte, che si chiama bulgarino di color rosso et gialo, et ha un soave odore. É abondatissima d'ogni sorte frutti, di pane et carne et di tutto ciò ch'appartiene al vitto humano. Non ha fiume, ma é copiosa di molte fontane. Il beghlerbeg della Romania quando non sta a Constantinopoli, quivi fa la sua residenza et quivi piú che altrove i Ragusei molto vi trafficcano. Dimorammo in questa città due giorni, essendo il bariam, cioè la pascha de Turchi, ne quei giorni venne un si grandissimo vento, che ruinò molte case et ammazzò piú di quindici persone. Quelle genti dicevano, che mai piú sentirono vento cosi grande, et certo fu grandissimo. Nel venire a questa città vedemmo ancora molti thumuli dalla parte di tramontana verso l'Emo. Il paese é piano, fertile et sofficientemente habitato et coltivato (pp. 176—177).

хубава сграда. Градътъ е разположенъ въ равнина, безъ никаква следа отъ крепостни стени, далечъ отъ планината Скадъръ около $1^1/_2$ италиянска миля. Тази планина, т. е. онази часть, която е най-близу до града, е наречена отъ „турцитѣ „суха планина“, защото въ тази часть не се вижда никаква зеленина. Градътъ е голѣмъ и много търговски. Кѫщитѣ и дюканитѣ сѫ обикновени. Тукъ се работятъ сукна най-финни и евтино се продаватъ. Щави се превъзходна кожа, т. е. онзи видъ, който се нарича „bulgarino“, на цвѣтъ червена и жълта и има приятна миризма. Има всѣкакви видове плодове въ голѣмо изобилие, хлѣбъ и месо и всичко онова, което съставява човѣшката храна. Нѣма рѣка, но изобилствува съ чешми. Бейлербегътъ на Романия, когато не се седи въ Цариградъ, тукъ резидира. Тукъ повече отколкото другаде дубровничани се занимаватъ съ търговия. Въ този градъ квартирувахме два дена, понеже бѣше байрамъ, т. е. турско възкресение, презъ които дни се повдигна силна буря, която повреди много кѫщи и уби повече отъ 15 души. Тамошнитѣ хора казваха, че не сѫ преживѣли такава буря, и наистина бѣше много силна. Като идвахме въ този градъ, видѣхме много могили на северъ къмъ Балкана. Мѣстото е равно, плодородно и достатъчно населено и обработено.

1577

Salomon Schweiger, Eine newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem. Nürnberg 1688.

Съдържа сведения предимно за могилитѣ по Софийското поле.

Den 12 Tag Decemb. kamen wir auf die Sophianer Heyden | welche nicht könnt schöner gemahlt werden | sie ist weit über das Lechfeld | wie man von Augspurg auff Landsperg reyset. Ein viertel meil vor der Stadt hielten 30 reysige | mein G. Herrn zu empfahen | über diese Heyden haben wir ein halben Tag zugebracht | mit hefftigem eilen | an allen orten vmb die Stadt | auff etliche Meilen | sihet man im weiten Feld viel tausend Hügel | in der ebne auffgeworffen | mit Gras überwachsen | wie sie aber daber kammen vn was sie bedeuten | können die einwohner keinen bescheid davon geben | meine gedancken hievon seyn diese | das | es möchten Kenotaphia tumuli honorarij vel manes seyn | Ehren gräber | wiewohl die ansal zu gross | man wóll dann sprechen | dass unter diesen Hügeln die Leichnam der erschlagnen seyen heuffig also verscharret worden in einer grossen Schlacht dieses orts | ... Ein Raguseer Kauffmann daselbst | in dessen Herberg wir einlosier warn | zeigt meinem G. Herrn an | dass Türcken auff ein zeit auff einem solchem Hügel gegraben | in meinung ein Schatz zu finden | da haben sie letzlich ein Schedel eines Menschen antroffen | in grosse eines Wasserschaffs.

Ich halt aber gentzlich darfür | sie seyen zu einer Schans | in einem namhafften Feldzug auffgeworffen worden | darhinder man sich vor feindlichem gewalt hat mögen schützen | . . .

На 12-ия день на декемврий стигнахме на Софийското поле, което не може да се изпише по-хубаво. То надминава Лехското поле, когато се пѫтува отъ Аугсбургъ за Ландебергъ. На четвърть миля разстояние отъ града чакаха 30 войници да посрѣщнатъ моя господарь; на тая поляна прекарахме половина день съ силно бързане. На всички страни около града на нѣколко мили се виждатъ по широкото поле много хиляди могили насипани въ равнината, обраснали съ трева, но отъ где произхождатъ и какво значатъ, жителитѣ не могатъ да кажатъ. Моитѣ мисли за това сѫ тѣзи, че може да сѫ kynotaphia tumuli honorarij vel manes: почетни гробища. Макаръ числото имъ и да е голѣмо казватъ, че подъ тѣзи могили сѫ се закопавали така често тѣлата на убититѣ въ една голѣма битка на това мѣсто... Единъ тамошенъ дубровнишки търговецъ, въ хана на когото се бѣхме установили, обади на моя милостивъ господарь, че турцитѣ едно време разкопали една такава могила съ надежда да намѣрятъ съкровище, но най-сетне намѣрили единъ човѣшки черепъ, на величина като едно ведро.

Но азъ съмъ съвсемъ на мнение, че трѣбва да сѫ насипани за шанцъ въ нѣкои забележителенъ походъ; задъ тѣхъ сѫ се вардили хората отъ неприятелската сила.

Sein auch gedachte Hügel ein vngleiche weit von einander | einer weiter dann der ander | etwan bey 20. Schritt veniger oder mehr | in der höhe bey 10. oder 15. Eln | vnd haben ein ansehen | wie die Hewhauffen | die auff den Wiesen stehn | sie haben ein hübsches ansehen | als die etwas sonderliches hetten zu bedeuten. Der hievon ein gewiessere mutmassung wird bringen | dem wil ich mir meiner opinion gern weichen. Für unser Losament kamen die Türckischen Gauckler | die trieben jr Affenspiel mit den Affen und Geysen | mit Springen vnd hupffen | die wolten vnsers Gelts auch haben. Wir besuchtigte auch etliche alte Kirchen | die etwa dem Sohn Gottes | jetz aber dem Teuffel in seinem Propheten Muhamed zugehörig. (Pp. 44—46).

Казанитѣ могили не сѫ на еднакво разстояние една отъ друга, а една по-далеко отъ друга, нѣщо 20 крачки помалко или повече, на височина около 10 или 15 аршина, и иматъ такъвъ видъ, като че означаватъ нѣщо особено. Този, който представи нѣкое повѣрно мнение за това, нему азъ ще да отстѫпя на драго сърдце съ своето. При нашето жилище дойдоха турскитѣ карагьозчии и играха съ своитѣ маймуни и кози, подскачаха рипаха и искаха и пари отъ насъ. Посетихме и нѣкои стари черкви, които сѫ принадлежали може би на Сина Божия, а сега на дявола и на пророка му Мохамеда.

Бележки

1. Преводитѣ на приложенитѣ тукъ пѫтеписи на пѫтешественици, които сѫ минавали презъ София въ течение на XVI в., сѫ буквални, особено що се отнася за пѫтеписа на Хансъ Дерншвамъ, чийто текстъ на много мѣста е неясенъ и търпи тълкуване.

2. При отбелязване имената на пѫтешественицитѣ за краткость не е упоменато, каква мисия е изпълнявалъ пѫтешественика и дали съответниятъ пѫтеписъ е съставенъ отъ пѫтешественика, съ чието име се свързва пѫтуването, или отъ нѣкого отъ неговата свита.

3. Сведения за религиозния и книжовенъ животъ на градъ София презъ XVI в. вж. у П. Динековъ, Софийскитѣ книжовници презъ XVI вѣкъ, I, с. 33 сл. Въ посочената книга авторътъ ѝ, добъръ литературенъ историкъ, е разгледалъ пообстойно живота и произведенията на попъ Пѣйо, единъ отъ представителитѣ на софийската книжовна школа презъ XVI в. Въ втората часть на горепосочената книга ще бѫдатъ разгледани (както пише авторътъ въ предговора на книгата си) следходницитѣ на попъ Пѣя. Освенъ това, „изследването ще бѫде продължено, казва г. Динековъ, и по-нататъкъ, за да обгърне и дейностьта на книжовницитѣ отъ София и Софийско презъ XVII и началото на XVIII в., та по тоя начинъ да бѫде по-пълно очертана софийската книжовна школа“.

ФОНЕТИКА НА ЛАТИНСКИТѢ НАДПИСИ ОТЪ БЪЛГАРСКИТѢ ЗЕМИ

Отъ Иванъ Венедиковъ *

Уводъ

Настоящата работа представя опитъ да се събератъ и да се обяснятъ фонетичнитѣ особености на латинскитѣ надписи отъ България. Както въ миналото, така и днесъ, българскитѣ земи сѫ били свързани не само етнически, но и административно. Още въ римско време тѣ сѫ образували тритѣ римски провинции: Мизия, Тракия, Македония.

Употрѣбата на латинския езикъ въ надписи и други епиграфически документи въ Балканския полуостровъ начева съ покоряването му отъ римлянитѣ, или по-точно отъ втората половина на първия вѣкъ пр. Хр. до времето на голѣмитѣ етнически промѣни, които сѫ настѫпили на полуострова въ края на VI вѣкъ.

Най-много латински надписи се срѣщатъ въ Мизия, кѫдето романизуването е било най-силно, понеже, поради особеното си положение на гранична провинция, тукъ е имало най-много римски легиони. Влиянието на гръцката култура, съ изключение на черноморскитѣ пристанища, тукъ е било послабо, отколкото въ Тракия или Македония, които сѫ останали до края на римското владичество подъ силно гръцко влияние. Ето защо, броятъ на латинскитѣ надписи въ тѣхъ е много по-малъкъ.

Споредъ съдържанието си, надписитѣ отъ нашитѣ земи се дѣлятъ на официални и частни надписи. Официалнитѣ сѫ написани на съвсемъ правиленъ латински езикъ. Рѣдкитѣ неправилности, които се срѣщатъ тукъ, иматъ повече графически, отколкото фонетиченъ характеръ. Споредъ характера си, официалнитѣ надписи сѫ: декрети на императора, надписи въ честь на императора или на нѣкой римски магистратъ, военни дипломи и пр.

Обратно, частнитѣ паметници — надгробни надписи, надписи върху оброчни релиефи, върху пръстени, керамиди и пр. — изобилствуватъ съ неправилности и вулгарни форми.

* Представилъ проф. Д. Дечевъ.

Като ограничаваме тукъ работата си върху фонетичнитѣ особености на нашитѣ надписи, ние разглеждаме последователно най-напредъ вокалитѣ въ ударено положение, после дифтонгитѣ, следъ това вокалитѣ, които не носятъ ударение. При консонантизма не сѫ разгледани онѣзи консонанти, които не сѫ претърпѣли никакви промѣни. При промѣнитѣ, които се срѣщатъ по-често, и при вокали, и при консонанти, не сѫ изброени всички случаи, които сѫ засвидетелствувани, а само тѣзи, които сѫ по-характерни.

Малобройностьта на отклонения отъ класическия латински езикъ въ нашитѣ надписи не трѣбва да се обяснява само съ по-малкия брой на надписитѣ, намѣрени у насъ, и съ по-малкото пространство на земитѣ, отъ които е нашиятъ епиграфски материалъ, но сѫщо и съ особеното положение на римския или романизувания елементъ въ българскитѣ земи.

Вокализъмъ

Ударени вокали

ĕ

1. *ĕ* въ нѣкои надписи е предадено съ *ae*: lae(gio) CIL III 7533 Кюстенджа, praecibus ib. 12336 Кюстендилъ, 238—44 г., aequiti ib. 12356 Гигенъ. Писането на *ae* вмѣсто *ĕ* се срѣща твърде често въ надписи и отъ други провинции. То се дължи на сливането на *e*, произлѣзло отъ дифтонга *ae* (вж. § 7), съ произлѣзлия отъ *ĕ* отворенъ *e*-звукъ [1].

ē

2. *ē* въ нашитѣ надписи се изразява сѫщо съ *ae* и то сравнително рѣдко. Надписитѣ ни даватъ само два случая: aedimus ИАИ IV 103 Разградъ, aeius Сп. LXXVII 594 Кюприя. Тукъ дифтонгътъ *ae* изразява едно затворено *e*. Подобни писания не сѫ характерни само за нашитѣ земи [2].

3. *ē* е изразено чрезъ *ei* въ единъ надписъ отъ с. Косово: Modeistus CIL III 12416. Такова писане въ западнитѣ римски провинции е непознато. Тамъ затворениятъ изговоръ на *ē* е представенъ графически чрезъ *i*, напр. ficit, rictu [3]. Въ съседнитѣ на България, обаче, провинции, изложени на силно гръцко влияние, се срѣща, макаръ и рѣдко, *ei* вмѣсто *ē*: ceiler Панония, Marceillina Далмация, и др. [4] Освенъ това въ латински и гръцки [5] надписи много често, и то въ провинции подъ гръцко влияние, се срѣща *i* изразено чрезъ *ei*. По всѣка вѣроятность и при Modeistus се касае до затворенъ изговоръ на *ē*, като вмѣсто

[1] Grandgent 210, Pirson 20. [2] Pirson 20: aeius и др.; Grandgent 209—210. [3] Pirson 4; Grandgent 196—198. [4] CIL III стр. 2571, index. [5] Михаиловъ 12—13.

i е билъ употрѣбенъ, като графически знакъ само, дифтонгътъ *ei*. Вижъ § 15.

ī

4. *ī* е представено графически чрезъ *ei* само въ два надписа, намѣрени въ Иеникьой (Амфиполисъ): heic CIL III 14204, promeisit ib. 14205. Докато въ стари надписи това писане може да се смѣта като запазена старолатинска ортографическа традиция [1], въ нашитѣ надписи, както и въ надписи отъ съседни провинции [2], трѣбва да се обясни като писане подъ грѫцко влияние. То е твърде характерно за грѫцкитѣ надписи отъ сѫщата епоха [3] и нѣма съответствие въ по-кѫснитѣ надписи, намѣрени въ западнитѣ провинции. Вижъ § 15.

ŏ

5. *ŏ* въ нѣколко надписа отъ нашитѣ земи е изразено чрезъ *u*. При marmuria, marmurium CIL III 633 Филипи, затворениятъ изговоръ на *ŏ* би могълъ да се дължи на следващото *r* [4], но изглежда, че *o* е имало нѣкѫде силно затворенъ изговоръ, и то безъ разлика на произходъ и дължина [5], както това личи не само отъ Abonuticu(s) CIL III 7532 Кюстенджа, Gutticus ib. 7586 Мангалия, 272 г., но и отъ Cludius ib. 7532 (цитирания по-горе надписъ) съ *u* вмѣсто *ŏ*, произлѣзло отъ *au* [6].

За форми като pusuit, pusuerunt вж. § 23.

6. Останалитѣ вокали не показватъ почти никакви отклонения.

Заб. 1. Въ единъ надписъ отъ с. Иглица (Добруджа) срѣщаме за acc. sing. fem. henc вмѣсто hanc CIL III 12484. Едва ли тукъ е възможно аналогично образуване споредъ nom. sing. fem. haec, кѫдето дифтонгътъ *ae* се е произнасялъ вече като *e*. Липсата на други подобни случаи и съответствия сочи по-скоро за грѣшка на каменодѣлеца.

Заб. 2. Формитѣ nestris CIL III 7584 Кюстенджа, nestr(o) ib. 14406ª Битоля, съ *e* вмѣсто *o*, сѫ аналогично образувани споредъ vester [7].

Заб. 3. Въ единъ надписъ отъ Ст.-Загора отъ 223 г. стои honc ИАИ VII 292 вмѣсто hunc.

Дифтонги

ae

7. Латинскиятъ дифтонгъ *ae* около I в. сл. Хр. е добилъ звуковата стойность *e* [8]. Този новъ гласежъ на *ae* личи ясно въ

---

[1] Pirson 21: heic и др. [2] CIL III стр. 2572 въ стари надписи: eidus, feili, quei; другаде: Antoneinus, meiles и др. [3] Михаиловъ 12—13. [4] Baehrens 54. [5] Grandgent 205, Pirson 13 и сл. [6] Pirson 27 дава примѣръ въ неударено положение Pulina. [7] Pirson 16. [8] Grandgent 210.

нашитѣ надписи: ed(ilis) CIL III 7504 Иглица, Elius, Titie ib. 14214[20] Калакьой, Emilius Мсб. XVI-XVII 22 Мокрешъ, Emilianus, pret(orianus) Kal. 394 Мокрешъ, pref(ecti) CIL III 7547 Кюстенджа, prepositis Kal. 398 Фердинандъ, que CIL III 7569 Кюстенджа, ques(tor) Сп. LXXVII Скопие, и др.

Много по често въ окончанието: Firmine, rarissime ИАД III Варна, Jul[i]ane f[i]l[i]e sue CIL III 12357 с. Гавренъ, regine ib. 14214 Истросъ, 12442 Шуменъ, filie ib. 12490 Истросъ, Diane Kal. 168 Свищовъ, [Diane re]gine ib. 170 Фердинандъ, Æ = ale, piissime ib. 373 Ряхово, Aurelie Vericie, merite ib. 398 Фердинандъ, familie Мсб. IV 149 Никюпъ, pientisime, merite, cause Dacia II 228 Истросъ, done Kal. 429 Ст. Загора вмѣсто domnae, и др.

e, произлѣзло отъ дифтонга *ae*, е клонѣло повече къмъ отворенъ изговоръ. Това личи отъ обратнитѣ писания, неособено разпространени въ нашитѣ надписи, въ които по-често *ae* стои вмѣсто *ĕ*[1].

Въ нашитѣ надписи *ae* стои вмѣсто *ĕ* въ следнитѣ случаи: benae CIL III 755, lae(gio) ib. 7533 Кюстенджа, praecibus ib. 12336 Горна Джумая, aequiti ib. 12356 Гавренъ; вмѣсто *ē*:[2] aedimus ИАИ IV 103 Разградско, aeius Сп. LXXVII 594 Кюприя.

8. Въ отдѣлни случаи дифтонгътъ *ae* се намира изразенъ само съ първия си компонентъ: quastor CIL III 7394 Ерегли, ad(iles) ib. 7484 Адамъ-клиси. Други примѣри отъ нашитѣ земи липсватъ. Въ другитѣ провинции подобно писане е засвидетелствувано, но и тамъ много рѣдко. Въ Галия се срѣщатъ: sape, pradia[3]; въ съседнитѣ на нашитѣ земи провинции: Casar.[4] До колко това странно писане въ нашитѣ надписи изразява фонетична промѣна, е мѫчно да се каже.

9. Сѫщо твърде рѣдко дифтонгътъ *ae* е представенъ графически съ *ai*: Ailius Kal. 384 Софийско, CIL III 7532 Кюстенджа, familiai CIL III 7380 Килиа 55 г. сл. Хр. Въ тѣзи писания мѫчно е да се допусне запазване на стара латинска ортографическа традиция, понеже дифтонгътъ *ai* още въ II в. пр. Хр. е билъ произнасянъ *ae*, а въ I в. сл. Хр. вече навсѣкѫде само *e*[5]. Изглежда, че тѣ сѫ подъ гръцко влияние. Въ гръцки надписи отъ България отъ сѫщата епоха латинския дифтонгъ *ae* се транскрибира съ αι, което има сѫщата стойность на *e*[6].

au

10. Дифтонгътъ *au* въ нашитѣ надписи се е монофтонгизиралъ твърде рѣдко въ *o*. Това се срѣща само при нѣкои

---

[1] Pirson 9 и сл. *ae* > ę: saepulcrus. [2] ib. *ae* вмѣсто *e*: requiaescit. Grandgent *ae* > *e*: aeteneris = itineris. [3] Pirson 21 смѣта, че трѣбва да се отдаде на грѣшка на каменодѣлеца, макаръ и засвидетелствувано много пѫти. [4] CIL III стр. 2571 и 2604. [5] Leumann-Hofmann 75. [6] Михаиловъ 265, напр. Αἰλίῳ, и др.

собствени имена: Clodia CIL III 7346 Филипи, Clodiae ib. 7394 Родосто, Plotius Kal. 174 Ломско, Plotus CIL III 6128 Гигенъ. Въ гръцки надписи отъ сѫщата епоха се намиратъ подобни писания въ лат. собстени имена: Κλωδίου, Κλοδίου[1]. Тѣ сѫ твърде разпространени въ надписи отъ всички провинции[2].

Заб. Не е ясенъ изговорътъ на *o*, произлѣзло отъ *au*. Само въ единъ случай имаме затворенъ изговоръ: Cludius CIL III 7532 Кюстенджа[3].

11. Дифтонгътъ *au* понѣкога е изразенъ само съ първия си компонентъ: Cladius CIL III 12495 Кюстенджа, Agust[i Kal. 125 Ихтиманъ, 246 г., Arellia ИАД III 6 Гигенъ.

Възъ основа на примѣри като Arellia мѫчно може да се приеме обяснението съ дисимилационно изчезване на втория компонентъ на дифтонга подъ влияние на едно следваще *u*[4]. Сѫществуването на подобна промѣна въ други провинции[5] и писането съ *a* вмѣсто *au* въ гръцки надписи при латински имена даватъ основание да сметнемъ, че дифтонгътъ *au* понѣкога е могълъ да загуби втория си компонентъ безъ разлика, дали е следвало или не *u*[6].

oe

12. Дифтонгътъ *oe* не показва нѣкакви особни отклонения, освенъ въ името на провинцията Moesia, кѫдето се явяватъ нѣкои промѣни.

Вмѣсто *oe* стои *ae* въ собственото име Maesius CIL III 6223 неизвестно мѣстонахождение въ Мизия (182 г.) Вмѣсто *oe* стои само *o* въ Mosie = Moesi(ca)e ib. 7552 Кюстенджа. Доста често въ Moesia се явява писане съ *e* вмѣсто *oe*.

Неударени вокали

ĕ

13. Въ вулгарния латински езикъ *ē* и *ĕ* сѫ се съвпаднали, като сѫ получили затворенъ изговоръ[7]. Поради това въ нашитѣ надписи често пѫти тѣ се изразяватъ чрезъ *i* и то по-често въ края, а по-рѣдко въ началото и вѫтрешностьта на думата: sinmestrum CIL III 7547 Кюстенджа вм. sēmestre; много по-често въ окончанието[8]: milix ib. 7465 Абоба вм. miles, superstantis ib. 12478 Калакьой, viatoris Kal. 379 Свищовъ, Vindix Dacia II 228 Истросъ. Въ тѣзи писания е оказала голѣмо влияние промѣната на *i* въ *e*, поради което е настѫпило известно сливане на двата вокала.

---

[1] Михаиловъ 32, заб. 3. [2] Pirson 26, Grandgent 212, Schuchardt *Voc.* II, 301. [3] ib. Pulina въ неударена сричка — *au* > *ō* > *u* — единственъ случай. [4] Leumann-Hofmann 80, Niedermann 36. [5] Pirson 26: Larentinus, Cladiae; Leumann-Hofmann 80: Fastina. [6] Михаиловъ 32, 3. [7] Pirson 31, Grandgent 223. [8] Grandgent 243.

Затворениятъ изговоръ на *е* личи и отъ макаръ и много рѣдката употрѣба на *ei* вмѣсто *e*, въведена вѣроятно подъ гръцко влияние: Valeintinus Kal. 392 Сомовитъ. Тукъ този изговоръ може да се обясни поради следващата консонантна група *nt*[1].

14. Изглежда, че въ нашитѣ земи и съседнитѣ имъ римски провинции *ĕ* е могло да има понѣкога силно отворено произношение, поради което вмѣсто *ĕ* може да стои *a*: iparatori Kal. 125 Ихтиманъ, 246 г. = i[m]peratori(s), sapulchrum Dacia II 223 Истросъ, tesararius АИ стр. 55 Глава Панега. Въ надписи отъ съседнитѣ провинции срѣщаме: Garmanicus, Trabonius[2]. Подобенъ отворенъ изговоръ на *ĕ* въ извънбалканскитѣ провинции не е засвидетелствуванъ. Въ връзка съ това интересно е да се отбележи, че въ румънския езикъ се употрѣбява и днесъ формата impărat, произлѣзла отъ лат. imperator. Може би нашитѣ примѣри отбелязватъ началото на една подобна промѣна. Мѫчно биха могли да се свържатъ съ тѣзи случаи формитѣ quastor, adiles § 8, кѫдето стои *a* вмѣсто дифтонгътъ *ae*.

ĭ

15. *ī* и *ĭ* сѫ добили въ вулгарния латински езикъ отворенъ изговоръ и затова твърде често сѫ замѣнени съ *e*[3]. Тази промѣна е много разпространена и въ нашитѣ надписи, както въ началото, така и въ срѣдата на думитѣ: enfelicis(simus) Kal. 399 Гигенъ, desposit(ione) CIL III 14450 Кюстенджа, Capetolio[4] ИАИ IV 146 военна диплома отъ Веспасианъ, Брѣзнишко, Sісеmеnе (= Zosimine, вж. § 60) CIL III 7547 Кюстенджа, Pessenunto ib. 12498 Кюстенджа, [p]u[g]ellares Kal. 226 Силистра, 226 г., miletavit CIL III 7453 Чумаковци, circetor[5] ИАД III 13 Разградско, duumverus CIL III 7484 Адамъ-клиси, duumver. ib. 7508 Иглица. Сѫщо така и въ окончанието: Nom. sing.: Martiales CIL III 7440 Фердинандъ, Vitales ib. 7506 Иглица, 13737 Кала кьой, 14449 Истросъ, principales ИАД III 195 Гигенъ. Gen. sing.: legiones CIL III 7554 Кюстенджа. Dat. sing: Junone ib. 7533 Кюстенджа, merente ib. 7553 Кюстенджа, Hercule ib. 7438 Стъкленъ, Constante ИАД I 227 Св. Кирилово. Abl. sing.: turre CIL III 7450 Фердинандъ. Въ 3 л. sing на глаголитѣ: fecet CIL III 12473 Адамъ-клиси, petet Kal. 412 Никюпъ, и другаде: quisque = quisquis CIL III 12484 Иглица.

Заб. Върху два надписа отъ Македония се срѣща и Bre(tta)nnicus CIL III 711, Brettannicus 712, което писане е обикновено въ гръцки[6].

Рѣдко *i*, безъ огледъ на дължината му, се срѣща графически представено чрезъ *ei*, вж. § 4, и то вѣроятно подъ гръцко

---

[1] Срв. CIL III стр. 2572 Marceilina и др. [2] CIL III стр. 2570. [3] Grandgent 228. [4] Срв. и въ гръцки Καπετωλ - Михаиловъ 8a. [5] Circitor — име на служба, въведена презъ IV в. сл. Хр. [6] Михаиловъ 9c.

влияние:[1] Marceia Мсб II 36 Берковско, Venerei CIL III 641 Филипи, rekeies(cite) = requiescite ib. 14406[g] Ерегли.

ŭ

16. Въ нѣкои латински думи, поради сѫществуването на единъ срѣденъ между *i* и *u* звукъ *ŭ*, се явява писане съ *i* или *u*, като впоследствие едната отъ формитѣ е станала обикновената[2]. Често, обаче, покрай приетата вече форма съ единия вокалъ, въ вулгарния латински езикъ се явява и форма съ другия вокалъ.

Въ нашитѣ надписи вмѣсто, *i* застѫпващо *ŭ*, се явява *u* въ следнитѣ два случая: cornuc(larius) CIL III 644 Боряни до Филипи, Decumus ib. 14211[10] Абоба.

Вмѣсто приетата форма съ *ŭ* се явява форма съ *i*: moniment(um) CIL III 656 Филипи, ib. 703 Македония, неизвестно отъ где, ib. 6203 Иглица.

ŏ̄

17. *ŏ̄* не показва въ нашитѣ надписи нѣкакви особни отклонения; само въ два случая то е предадено съ *u* въ изгласъ: domu CIL III 7329 Солунъ, votu ib. Шуменъ.

Тѣзи писания сѫ резултатъ на сливането на *o* и *u* въ единъ звукъ въ крайни срички[3].

ŭ

18. *ŭ* се е произнасяло понѣкога отворено[4]. Поради това вѣроятно, се явяватъ въ нашитѣ надписи писания съ *o*: Poblicii CIL III 7400 Ерегли, coratoriu[m] Kal. 234 Преславъ. Много почесто *o* стои вмѣсто *u* въ окончанието[5]: nom. sing: domesticos Kal. 428 Ст. Загора, Crescentio(s) ib. 398 Фердинандъ; acc. sing: titulo(m) CIL III 7521 Николицелъ, 7553 Кюстенджа, 14405a Битоля, sarcofago(m) ib. 11203[40] Солунъ, Мсб XVI—XVII 24 Нови Пазаръ, voto(m) ib. 13 Куле-Махала, Ломско, 31 Малка Брѣстовица, Kal. 146 Гигенъ.

Поради тѣзи писания не бихме могли да установимъ, дали тамъ, кѫдето се срѣща *o* следъ *v* вмѣсто *u*, се касае до пазене на старо ортографично правило или до фонетична промѣна[6]: Volk(anus) CIL III 13718 Влашко село, avom ib. 12366 Свищовъ.

Синкопа

18[a]. Пълното изчезване на краткитѣ неударени вокали е твърде рѣдко въ нашитѣ надписи. Синкопа най-често се срѣща между tenues и liquidae[7]. Между *c* и *l*: Proc(u)lus CIL III 12411

---

[1] Михаиловъ (дава ei като транскрипция на лат. ī) стр. 13, 2.

[2] Leumann-Hofmann 85 и сл., Niedermann 36 и сл., Pirson 37, Grandgent 220. [3] Grandgent 244. [4] Pirson 43. [5] Grandgent 243. [6] Pirson 47. [7] Pirson 48 и сл.

Неданъ, Pr[o]c(u)l[o] ib. 12455 Силистра, 238 г., Proc(u)la ib. 12438 Бурумли. Между *l* и *c*: Dol(i)cheni ib. 7520 Николицелъ. Между *t* и *l*: tit(u)lum Dacia II 339 Истросъ. Между *c* и *r*: soc(e)ru = socero CIL III 14456 Кюстенджа, soc(e)rae ib. 655, socro [1] Сп. LXXV, 47 Стоби. Между *t* и *r*: vet(e)r(anus) Мсб. II 39 Гигенъ, vet(e)ranus ib. VIII 79 Берковица, vet(e)ra[n]us Kal 125 Ихтиманъ 246 г., vet(e)r(anus) ib. 405 Бешли, vet(e)ran(us) CIL III 6120 Пловдивъ.

Много по-рѣдко се синкопира вокалъ въ съседство съ назали: done = dominae [dom(i)nae], Kal. 428 Ст.-Загора, imma-g(i)nif(er) = imaginifer CIL III 12498 Кюстенджа.

Заб. При форми като Maxims = -us CIL III 7422, testmnto = -tamen- 14138₃, invctus = invi- 7608, и др. н., не може да се приеме, че се касае до синкопа [2].

Вокали въ зѣвъ

19. Вокалитѣ *e* и *i* предъ другъ вокалъ сѫ добили въ простонародния говоръ, около I в. сл. Хр., стойность на консонанти *e̯* и *i̯* [3]. Поради този новъ гласежъ на двата вокала, често тѣхнитѣ знаци сѫ размѣнени въ нашитѣ надписи. *e* вмѣсто *i* се срѣща по-често: Deana(e) CIL III 12370 Фердинандъ, ib. 14209ᵇ Фердинандъ, Kal. 167 Гигенъ, Мсб. XII 351. Сирково, Мсб. XVI—XVII 34, Hadreani Dacia II 215 Истросъ. Рѣдко *i* вмѣсто *e*: Caesaria CIL III 7532 Кюстенджа, marmurium ib. 633 Филипи.

Изчезване на вокали въ зѣвъ

20. *u*, когато се намира следъ съгласна или предъ друго *u*, може да изчезне: ingenus CIL III 7471 Девня, ib. 12401 Карагачъ, In[ge]nus ib. 12436 Мекишъ.

21. *i* сѫщо предъ *u* въ окончанието *-ius* въ единъ надписъ не е изписано: Antonus. Сравнително много по-често окончанието *-ius* се явява като *-is*: cornicularis ИАИ IV 102 Разградско, Antonis CIL III 7453 Чумаковци, Gaudentis ib. 7521 Исакча. Причинитѣ за тѣзи промѣни сѫ неизвестни [4].

Контракция

22. Следъ изчезването на интервокалното *h* двата вокала, които се допиратъ, могатъ да се слѣятъ въ дългъ вокалъ. Много често това се наблюдава въ думата cohors, писана cors § 39.

ii въ покритъ или абсолутенъ изгласъ се сливатъ въ *ī*: fili ИАД III 193 Стъкленъ, Cassi ИАД III 7 Арчаръ, Juli ib. 3 Хърлецъ, Kal. 370 Гигенъ, Ovini Kal. 169ᵃ Фердинандъ, Claudi Kal. 19 София, filis CIL III 7553 Кюстенджа.

---

[1] Pirson 51. [2] Pirson § „Syncope". [3] Pirson 47, Grandgent 224. [4] Leumann-Hofmann 94.

Асимилация

23. Въ нашитѣ надписи асимилация на вокали се срѣща много рѣдко, и то само регресивна: *a* > *u* Suturnini Мсб. II 36 Берковица, единственъ случай; *e* > *a*: i(m)paratori(s) Kal. 125 Ихтиманъ, 246 г.[1].

По разпространена е асимилацията на *o* > *u* въ perf. на глагола pono, posui: pusu(it) CIL III 14207[31] Дебели Лакъ, pus(uerunt) ib. 7453 Чумаковци, pusu(erunt) ib. 7457 Чумаковци.

Рекомпозиция

24. Понѣкога въ нашитѣ надписи при verba composita се явява коренната гласна на простия глаголъ, понеже въ простонародния езикъ често сѫ били възможни вторични образувания: consacrarunt = consecraverunt CIL III 7380 Килиа, consacravit ib. 12495 Кюстенджа, rededit ib. 7553 Кюстенджа.

Консонантизъмъ

Лабиали

p

25. Въ нашитѣ надписи *p* обикновено се пази непромѣнено[2]. Обаче, понѣкога *p* не е изписано: deru(p)tos CIL III 12519 Езибей, sum(p)tibus Мсб. XI 55. При тѣзи писания се касае до асимилация, вж. § 46.

Заб. Въ единъ надписъ стои et Troserpina Мсб. II 25, писано съ *t* вмѣсто *p*. Вѣроятно се касае до грѣшка на каменодѣлеца(?)

b

26. Много рѣдко въ нашитѣ надписи стои *v* вмѣсто *b*: Lives Kal. 125, Ихтиманъ 246 г., sivi CIL III 684 до Филипи.

Тази промѣна се длъжи на съвпадането на *b* и *v* въ билабиаленъ спирантъ, когато тѣзи два консонанта сѫ се намирали въ началото на думата предъ вокалъ или въ интервокално положение. Тя е настѫпила около II в. сл. Хр.[3].

Понѣкога може да стои *p* вмѣсто *b*: Puplia, superpo, вижъ § 49. За *op* вмѣсто *ob* вижъ § 57.

v

27. Доста често въ началото на думитѣ и въ интервокално положение по-късно вмѣсто *v* се пише *b*: botu(m) ИАД I 224 златенъ прътенъ отъ Николаево, Плѣвенско (244—249 г.), botu = voto. Мсб. IV 149, Jobi CIL III 7595 Мизия, къмъ Черно море, Viba Сп. LXXVII 249 Нишъ, Flab(io) ib. 259 Нишъ, Vibbia Сп. LXXV 44 Стоби.

---

[1] За i(m)paratori(s) не сме длъжни да приемемъ непремѣнно асимилация, вижъ § 14. [2] *p* може да се изрази и съ *b*, вж. Pirson 60, Grandgent 312 (1). [3] Grandgent 316—318.

Тѣзи писания се дължатъ пакъ на съвпадането на *v* и *b* въ билабиаленъ спирантъ[1]. Това личи и отъ гръцки транскрипции на латински имена въ надписи отъ сѫщата епоха.

Заб. Въ единъ надписъ, цитиранъ вече по-горе, вмѣсто *v* сѫ употрѣбени и двата знака: bvot(um) CIL III 7595.

28. Понѣкога въ нашитѣ надписи интервокалното *v*, когато се намира предъ *u*, е изчезвало: vi(v)us Kal. 399 Гигенъ, Octa(v)um CIL III 14214[33] Мангалия, dius Мсб. IX 65 Ломъ, предъ *o*: vio Мсб. IV 133, сѫщо следъ *o*: J]oï Kal 125 Ихтиманъ.

Изчезването на *v* предъ *u* е характерно за простонародния латински езикъ. Началото на това явление се поставя още въ края на републиканската епоха, когато то е засвидетелствувано въ по-голѣмата часть на латинската говорна областъ[2].

Дентали

t

29. *t* въ началото и срѣдата на думитѣ се запазва непромѣнено, докато въ абсолютенъ изгласъ понѣкога изчезва, вижъ § 55.

Заб. Въ единъ надписъ отъ София, отъ християнската епоха, вмѣсто *t* се намира *c*: Florencia CIL III 14207[24]. Този е единственъ случай на асибилация на *t* поради следващо *j*, което произлиза отъ първоначално *i* предъ вокалъ[3].

d

30. *d* обикновено въ срѣдата и въ началото на думата не показва отклонения. За изгласното *t* вмѣсто *d* вж. § 56.

Гутурали

c, k, q

31. Твърде често се срѣщатъ писания съ *k* вмѣсто *c*, найвече предъ вокала *a*: Kari(ssimo) Мсб. XVI-XVII 22 Мокрешъ, ИАД II 182 Дикили-ташъ, Kal. 394 Мокрешъ, Karissimorum CIL III 13738 Калакьой, [vi]kanis ib. 12336 Кюстендилъ, vik(arius) Kal. 181 Белотинци. По-рѣдко предъ други вокали: diak(onus) Kal. 233 Каварна 303 г.

32. Много по-рѣдко стои *q* вмѣсто *c*[4]: Merqurius CIL III 7548 Кюстенджа, qum ib. 12489 Истросъ.

Само въ единъ надписъ отъ стария Перинтъ стои *k* вмѣсто *q*: rekeies(cite) CIL III 14406[g].

Въ единъ надписъ отъ Истросъ вмѣсто *c* стои *g*: segundum Dacia II 239. За *cs* вм. *x* вж. § 50a.

---

[1] Grandgent 322. [2] Grandgent 324. [3] Grandgent 277—278.
[4] Niedermann 14, 1.

g

33. Твърде често вмѣсто *g* въ нашитѣ надписи стои *c*: si(n)culares CIL III 6122 Пловдивъ, [Vir]cinio ib. 7507 Иглица, quincentos ib. 12473 Адамъ-клиси, collece ib. 12481 Иглица, coniuci ib. 14214[20] Кала кьой.

Подобни писания се срѣщатъ често и въ други римски провинции. Тѣхното обяснение се свързва съ запазване на ортографическата традиция отъ старо-латински, гдето първоначалниятъ знакъ за дветѣ съгласни е билъ *C*[1].

qu

34. Понѣкога вмѣсто *qu* се срѣща писане съ *q* или *k*: [con]freqent(etis) CIL III 7526[b] Истросъ, deabusqe ib. 12399 Пелишатъ, rekeies(cite) 14406[g] Перинтъ.

Отъ тѣзи примѣри се вижда, че латинскиятъ лабиоеларъ *kw* е загубилъ лабиалния си елементъ. Началото на тази фонетична промѣна се пада още въ I—II в. сл. Хр. Интересно е да се отбележи, че нашитѣ случаи сѫ предъ мека гласна, докато тази промѣна е настѫпила най-напредъ предъ твърда гласна[1]. Но въ североизточна Италия, Сицилия и Дакия тя се е разпространила безъ огледъ на следвашия вокалъ[2]. У насъ изглежда, че промѣната е следвала сѫщото развитие, което е имала и въ Дакия.

Назали

35. Назалитѣ *m* и *n* въ началото на думитѣ и между вокали сѫ се запазили непромѣнени въ езика на нашитѣ надписи. Предъ консонанти, обаче, тѣ сѫ застѫпени различно. За назалитѣ въ абсолютенъ изгласъ вж. § 53.

Изчезване на назала

36. Въ нашитѣ надписи *n* много често не се пише предъ *s*[3]: me(n)sura CIL III 14206[21] Каракавакъ, me(n)ses ib. 7461 Никюпъ, Kal. 394 Мокрешъ, me(n)sses CIL III 12357 с. Гавренъ, me(n)sibus ib. 7421 Мокрешъ, Мсб. XVI—XVII 22 Мокрешъ, Horte(n)si(u)s CIL III 7449 Фердинандъ; co(n)sul, proco(n)sul, co(n)sularis и пр. въ повечето надписи сѫ писани безъ *n*: co(n)s(uli), proco(n)s(uli) Kal. 63 Мокрешъ 274 г., co(n)s(ularis) ib. 169 а Фердинандъ, Мсб. XII 330 Долна Бешковица, CIL III 12672 Нишъ, и много други; Cleme(n)s CIL III 12397 Гигенъ, Cresce(n)s ib. 14418 Гигенъ, Мсб. XVI—XVII 223 Гигенъ, Kal. 396 Гигенъ, Vale(n)s$_{44}$, Ma(n)s(u)eti$_{49}$, Cresce(n)s$_{51, 52}$, Vale(n)s$_{55}$ CIL III 7437 Никюпъ, Vale(n)s CIL III 14214[14] Адамъ-клиси, ib. 12489 Кючукъ-кьой, ib. 12479 Хасарлъкъ (Cius), ib. 12473 Адамъ-клиси, mere(n)s ib. 12438 Бурумли и др.

---

[1] Pirson 67. [2] Grandgent 254. [3] Pirson 96, Grandgent 311.

Изчезването на *n* предъ спиранти датира още отъ времето на класическитѣ автори и се срѣща въ всички провинции. Непроизнасянето на *n* предъ *s* у насъ личи отъ нѣкои обратни писания: caelibens ИАИ VI 145 военна диплома отъ Веспасианъ, Брѣзнишко, herens CIL III 673 Доксатъ.

37. *n* предъ *j* сжщо е могло да изчезне въ вулгарния лат. езикъ, макаръ въ последствие да е било възстановено. Въ нашитѣ надписи това се срѣща само въ думата coniunx: coiux Dacia II 224, 228 Истросъ, coiugi CIL III 7552 Кюстенджа, ИАД III 195 Гигенъ, ИАД III 20 Варна, coiuge ИАД III Хърсово.

38. Назалитѣ изчезватъ понѣкога, макаръ и много рѣдко, предъ експлозивни съгласни. *n* предъ денталъ: com(m)e(n)do CIL III 12489 Кючукъ-кьой, voluctatem (= voluntatem) Dacia II 239 Истросъ, posueru(n)t ИАД III 11; *n* предъ гутуралъ: si(n)-culares CIL III 6122 Хисаря, defu(n)ct(o) ib. 6189 Иглица, nu(n)c ib. 12489 Кючукъ-кьой; *m* предъ лабиалъ: i(m)pa[r]atori(s) Kal. 125 Ихтиманъ, 246 г., i(m)p(eratoris) ГПлБ. 1935—1936 год. 182 Хисарскитѣ бани.

Заб. При думата coniunx често пжти е изпуснатъ назалниятъ инфиксъ *n*.

h

39. *h*, което е било произнасяно твърде слабо въ класическия латински езикъ, е изчезнало напълно въ вулгарния латински езикъ. Въ нашитѣ надписи *h* често пжти не е изписано или пъкъ е поставено, поради погрѣшно етимологическо свързване, въ думи, които не съдържатъ *h*. Въ началото на думата предъ вокалъ: abens Dacia V—VI 425 Кюстенджа, abeatis CIL III 14206_{21} Каракавакъ, abuit ib. 7582 Кюстенджа, ero ib. 7532 Кюстенджа, Eroni ib. 12463 Адамъ-клиси, Erculano, er(es), 5 пжти, eredes Dacia II 228 Истросъ, umana ИАД III 13 Хърсово. *h* е прибавено погрѣшно на следнитѣ мѣста: have Мсб. VII 98 Павликени, CIL III 7527 Добруджа, 12430 Павликени, hostia ib. 14213[1] Добричъ, hac = ac ib. 14450 Кюстенджа, havetis Kal. 379 Свищовъ.

Сжщо така *h* не е изписано въ нѣкои случаи и въ интервокално положение. Това се срѣща особено често въ думата cohors: chor(tis) Kal. 379.

40. Съчетанието *-cr-* понѣкога въ нашитѣ надписи се явява като *-chr-* въ думата sepulchrum, CIL III 7545, 7570, Dacia II 223 Кюстенджа. Тази употрѣба на *ch* се срѣща още въ класическата епоха, презъ времето на Цицеронъ [1].

Изразяване на гръцкитѣ аспирати

41. Понѣкога въ надписитѣ отъ нашитѣ земи гръцкитѣ аспирати φ, θ, χ (*ph*, *th*, *ch*) се изразяватъ чрезъ *p*, *t*, *c*: Prigilo

[1] Grandgent 251.

Мсб. IV 149, Teodosius Kal. 23, Parti(cus) CIL III 7586, Demostenes ib. 14409, arcontium ip. 12489, Ziepyr(um) Kal. 109.

Тѣзи писания трѣбва да се смѣтатъ като архаични остатъци при изразяването на гръцкитѣ аспирати, запазени въ простонародния и религиозния езикъ и презъ императорската епоха[1], когато вече за тритѣ гръцки аспирати се употрѣбяватъ *th ch ph*. Именно последното писане се срѣща и въ нашитѣ епиграфически документи доста често: Philipicae CIL III 655, Thraciae ИАД IV 17, Seuthi ib. 70, Chresto Мсб. II 24, Antiochiano ib. 29, Tyche Kal. 370, [Triera]rcho Dacia II 221.

Може би, това изразяване на гръцкитѣ аспирати е въ зависимость и отъ близостьта на Гърция, поради което е сѫществувала ясна представа за фонетичната стойность на звуковетѣ.

42. Макаръ и доста рѣдко, гръцкото φ се транскрибира понѣкога въ нашитѣ надписи съ *f*: catafractorum ИАД III, Stefanus Kal. 239.

Тѣзи писания се дължатъ на новата стойность на φ въ гръцки езикъ. Тази промѣна се датира около IV в. сл. Хр.

Геминати и прости съгласни

43. Опростяването на геминатитѣ и удвояването на съгласнитѣ е доста често явление. При това въ повечето случаи въ нашитѣ надписи гемината е опростена: *l* вм. *ll*: Polia CIL III 7505, Marcelina, Marcela ib. 12384, vila ib. 14214_{20} и пр.; *s* вм. *ss* (най-често въ суперлативи): pientisimo CIL III 7524 и пр.; *n* вм. *nn*: най-често въ думитѣ conubium ИАИ II 86, 95, ib. IV 70, 145, annus почти толкова пѫти е писана съ гемината, колкото и съ проста съгласна; Aneus Мсб. II 36 и др.

Опростяването на другитѣ геминати е по-рѣдко: Of(f)icialis CIL III 7343, red(d)e(re) ib. 7584, Ar(r)etio ib. 14215[14].

44. Удвояване на съгласнитѣ се срѣща по-рѣдко: *ll* вм. *l*: Mellior CIL III 7451; *ss* вм. *z*: Massacis = Maz- CIL III 7460; *ss* вм. *s*: consisstentibus ib. 7474, possuit ib. 14214[26]; *nn* вм. *n*: Senneca ib. 7451, Spurennio ib. 12437; и погрѣшно написанитѣ imperatorr ib. 7533, vixxit ib. 7328.

Едва ли навсѣкѫде тѣзи писания могатъ да се обяснятъ като грѣшка на каменодѣлеца, особено като се има предвидъ, че въ нѣкои провинции на обширната римска империя се срѣща по-често удвояване на проститѣ съгласни, другаде по-често — опростяване на гемината[2].

Рекомпозиция

45. Както се видѣ при разглеждането на вокализма, въ вулгарния лат. езикъ тъй нареченитѣ composita запазватъ често

---

[2] Grandgent 332. [2] Pirson 38.

формата, която иматъ двата компонента на думата поотдѣлно. Затова често въ нашитѣ надписи се явяватъ писания като: Adcurante CIL III 12483, conpari ib. 7549, conplevit ib. 7584, con(pos)sessorem ib. 12336, inlustris Мсб. XVII 130, conlatus CIL III 6292.

При всички тѣзи форми асимилацията въ края на предлога е измѣстена отъ едно вторично възстановяване или пренасяне на по-разпространената глаголна форма.

Асимилация

Близка асимилация

46. Въ вулгарния латински езикъ *p* въ съчетанието *-pt-* се асимилира въ *t* и геминатата се опростява. Въ нашитѣ надписи тази асимилация се срѣща много рѣдко: deru(p)tos CIL III 12519.

47. *c* въ съчетанието *ct* сѫщо е могло да се асимилира понѣкога въ вулгарния латински езикъ въ *t* и получената по този начинъ гемината да се опрости. За това може да се заключи отъ обратното писане на *ct* вмѣсто *t*:

Laectitia Описъ на старинитѣ по Рус. Ломъ стр., керемида, и voluctatem [1] = volu(n)tatem Dacia II 239 Истросъ.

48. *m* въ съчетанието *-mn-* е могло да се асимилира въ *nn* и геминатата да се опрости. Въ нашитѣ надписи такава асимилация се срѣща само веднажъ: Done = Dom(i)nae, съ синкопа на *i*, Kal. 428 Ст. Загора

---

[1] Като има предвидъ формата voluctatem, V. Pârvan Dacia V 239 пише: Quant à *voluctatem* au lieu de *voluntatem*, nous devons relever des faits encore plus inattendus. Une inscription d'Adiaum en Pannonie emploie l'expression *ex voluptate testamenti*, que les éditeurs de Corpus relévent avec un „sic", mais refusent de l'enregistrer aux indices, ce qui est, comme nous le verrons, une erreur de méthode. Avant la decouverte de notre inscription l'on aurait pu croire que *voluptas* de l'inscription d'Adiaum n'est qu'un terme littéraire égaré chez des paysans, qui l'ont mal compris.

A présent nous pouvons affirmer que *voluptas* d'Adiaum et *voluctas* d'Histria sont des formes étroitement apparantées. Rangeant les trois formes qui nous intéressent nous obtenons: 1. *voluntas*, 2. *voluctas* (où le *n* avant *t* est devenu un *c*, soit directement, soit en passant d'abord par la phase *nc*), 3. *voluptas* (où le groupe *ct* est devenu *pt* comme le latin rustique *lactem* devient en roumain *lapte*). Nous surprenons donc un des aspects phonétiques de formation de parler roman danubien en pleine evolution déjà au III s. ap. J. C.". Това странно твърденне трѣбва да се отхвърли, тъй като нѣмаме никѫде подобенъ случай. Формата *voluctas* може да се обясни много по-лесно. Поради изчезването на *n* предъ денталъ е възможна форма *volutas*. Поради асимилацията на *ct* > *tt* и опростяване на геминатата е възможно обратно писане съ *ct* вмѣсто *t*. Тогава *volutas* може да се напише *voluctas*. Колкото пъкъ за *voluptas*, отъ надписа отъ Adiaum, тази форма може да бѫде получена по сѫщия начинъ поради асимилацията на *p* въ съчетанието *pt* въ *t*. Следователно тукъ *pt* ще представя графически едно *t*, както по-горе *ct*. Преходътъ на *ct* > *pt* трѣбва да е много по-късенъ.

Далечна асимилация

49. Далечна асимилация се срѣша у насъ много рѣдко. Подъ влияние на едно предходно *p*, вмѣсто *b* може да се яви *p*: Superpo CIL III 7469 Преславъ, Puplia ib. 7567 Кюстенджа.

Интересно е да се отбележи, че тази промѣна е много честа въ съседство съ ликвида.

50. Пакъ като далечна асимилация трѣбва да се обясни писането съ *n* въ израза bene nerenti Мсб. II 44 Гигенъ, вмѣсто merenti. Вмѣсто bene се явява beme въ израза beme meritam Сп. LXXVII 172 Нишъ, пакъ по сжщата причина.

Групи консонанти

x

50a. Групата съгласни *x* обикновено е запазена непромѣнена, както личи и отъ писания като *cs* вмѣсто *x*: vicsit (3 пжти) CIL III 14214_{14}, ucssor ib. 7565.

Два случая обаче ни даватъ за *x* звуковата стойность *s*[1]: въ края на думата: milex Мсб. XVI—XVII 24 вм. miles; въ срѣдата на думата: textamento Δημιτσᾶς Ἡ Μακεδονία I 309 n⁰ 270, Бѣла Черква.

Понѣкога вмѣсто *x* се срѣща *xs*: Sexstus, Maxsimo, exs CIL III 7438, 7439, vixsit (2 пжти), coniunxs 13737.

Въ единъ доста повреденъ надписъ *x* липсва: coiu = coniux CIL III 7454.

51. Консонантната група *-nct-* може да загуби назала *n*, вж. § 38. Много по-често, обаче, въ нея липсва *c*: San(c)to АИ 55 n⁰ n⁰ 33, 34 Глава Панега; Мсб. XVI—XVII стр. 20, Малка Брѣстница 199 г. (= Divesanto).

52. Въ консонантната група *-mpt-* (за изчезване на *m* предъ лабиалъ вижъ § 38) може да изчезне *p*: sum(p)tibus Мсб. XI 55.

Заб. За изчезване на *n* предъ *s*, *j*, денталъ или либиалъ вижъ § § 36—38.

Консонанти въ абсолутенъ изгласъ

m

53. Изгласното *m* въ нашитѣ надписи много пжти не се пише: cura(m) Kal. 32 Баня, ib. 44 Музибегъ, ara(m) Kal. 125 Ихтиманъ 246 г., CIL III 12489 Кючукъ-кьой, scuta(m), spata(m) Kal. 226 Силистра 226 г., memoria(m) Kal. 391 Ловечъ, anima(m) Dacia V—VI 425 Кюстенджа, tutela(m) Мсб. VIII 65 Фердинандъ, titulo(m) CIL III 7521 Николицелъ, ib. 7553 Кюстенджа, ib. 14406[a] Битоля, Мсб. XVI—XVII 24 Нови Пазаръ, Kal. 398 Фердинандъ, titu[l]u(m) Kal. 414 Орманли, voto(m) Kal. 146 Гигенъ, Мсб. XVI—XVII 45 Куле-Махала (Ломско), ib. 20

[1] Grandgent 255.

Малка Брѣстовица (Тетевенско) 199 г., ИАД IV 117 Плѣвенъ, votu(m) ИАИ IV 102 Ютюлеръ (Разградско), CIL III 12476 Сеймени, АИ 169 Батембергъ, aedificiu(m) CIL III 12489 Истросъ, sarcofago(m) ib. 14203[40] Солунъ, Bellicio(m), Pollio(m) Мсб. XVIII 757 Каменополе, balineu(m), effectu(m) Dacia V—VI 427 Кюстенджа, spe(m) CIL III 12411 Неданъ, matre(m) ib. 14206[21] Каракавакъ, prefectoru(m) CIL 645, eoru(m) ib. 12350 Гигенъ, e[o]ru(m) ib. 12433 Никюпъ, [e]oru(m) МСб IV 149 Никюпъ, svadere(m) CIL III 7436 Никюпъ (метрически надписъ), adicere(m) ib. 14206[21] Каракавакъ, septe(m) ib. 7582 Кюстенджа.

Тази промѣна е разпространена много въ вулгарния лат. езикъ. Изгласното *m* липсва въ нашитѣ надписи много често безъ разлика на формата.

n

53а. Вмѣсто *n* понѣкога стои *m*: cornicem CIL III 7449 functi sum (= sunt, за изчезване на краесловното *t* вж. § 55) Пер. сп. XXXII—XXXIII 354, диплома отъ Ал. Северъ 222—235 г.

s

54. Изгласното *s* въ нашитѣ надписи понѣкога не се пише: Crescentio(s) Kal. 398 Фердинандъ, legionariu(s) Мсб. II 13 Долна Вереница, Ap[o]ll[o]d[o]r[u](s), Iuliu(s) CIL III 7449 Фердинандъ, Demetriu(s) ib. 7466, FA/TV = fau(s)tu(s) ib. 7475, fideli(s) ib. 8554 Кюстенджа, merenti(s) Мсб. II 15 Мокрешъ, an(n)i(s) Kal. 395 Гигенъ, femina(s) Пер. сп. XXXII—XXXIII 354, военна диплома отъ Ал. Северъ 222—235.

t.

55. Изгласното *t*, макаръ и много рѣдко, може да липсва: posui(t) Kal. 412 Никюпъ, solvi(t) CIL III 7535 Кюстенджа, functi, sum (= sunt) Пер. сп. XXXII—XXXIII 354 военна диплома отъ Ал. Северъ.

По често изгласното *t* липсва при предлога post: pos(t) missio(nem) CIL III 7500 Иглица, pos(t) hoc ib. 12473 Адамъклиси, pos(t) missione(m) ib. 14454 Кюстенджа, pos(t) pastum ИАИ IV 97 Саладиново.

Изчезването на изгласното *t* е характерно за вулгарния латински езикъ презъ християнската епоха. Опитътъ да се обясни, обаче, изчезването на *t* въ съчетанията *-nt*, *-st* само предъ консонантно начало срѣща трудность при цитираното по-горе pos(t) hoc, понеже *h* не се е произнасяло (вижъ § 39). Сравни pos obitum[1].

d.

56. Вмѣсто изгласното *d* въ нашитѣ надписи често стои *t*: set larga CIL III 7436 Никюпъ, at lares ib. 7505 Иглица, at eos ib. 7526 Истросъ, at liber(um) ib. 12489 Истросъ, quot Сп. LXXII 530 Скопие.

---

[1] Grandgent 285, Pirson 101 исл.

Подъ влиянието на такива форми, кѫдето вмѣсто изгласно *d* стои *t*, това писане може да се срещне и въ нѣкои composita: atlectionibus CIL III 7546, quitquit 14207₈ Перинтъ.

Асимилация на консонанти въ изгласъ

57. Асимилация при изгласни консонанти се срѣща твърде рѣдко. Завършващата на звучна съгласна дума, подъ влиянието на беззвучна съгласна въ началото на следващата дума, може да получи сѫщо беззвученъ завършекъ: op pietatem CIL III 6191 Иглица, at templum ib. 633 Филипи.

Ортографически особености на надписитѣ отъ България

58. Въ нашитѣ надписи понѣкога дължината на гласната е означена съ т. нар. apex: Praetória, Július, CIL III 14207[34] viás, tabérnas ib. и пр. Обаче, не навсѣкѫде съ apex е означена дължина.

59. Не въ всички случаи *i* longa означава едно истинско дълго *i*. Само въ по-стари надписи се означава съ *i* longa едно действително *ī*: vIva CIL III 7408, iussIt Kal. 19, PlInius stIpendiorum, lIbertus, fIeri Kal. 406.

Заб. За изразяването на *i* чрезъ *ei* вижъ § 15.

60. Въ нашитѣ надписи понѣкога се срѣщатъ гръцки букви вмѣсто латински:

С (= Σ) вмѣсто *s*, *z* Cucumene (= Zosimine) CIL III 7547; Р вмѣсто *r*: MatPona (= Matr-) ArhJb XVII 355. *y* вмѣсто *v*: yiyo sy(o) = vivo suo CILIII 7456.

Заб. Гръцкото υ понѣкога се изразява въ нашитѣ надписи чрезъ *v*: Olvmpius CIL III 7325, Evtuhia 7332, mvst(ai) 7369, Pvrrum 12336. Това е най-стариятъ начинъ за транскрипцията на υ въ латински. Въ случая, обаче, не се касае до фонетично явление, а само до графическо представяне, както ясно личи и отъ по-горе споменатото, § 60, yiyo sy(o).

Вмѣсто *y* въ нашитѣ надписи понѣкога стои *i*: Tiana = Τύανα CIL III 7532.

Най-после *y* може да бѫде употрѣбенъ и въ негръцки думи, кѫдето изобщо никога не е стоялъ: Bryttonum CIL III 13704[1].

---

[1] За всички тѣзи писания Grandgent 137.

БИБЛИОГРАФИЯ

Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich, Wien 1877—95 (AEM).

Baehrens, W. A., Sprachlicher Kommentar z. vulglat. Appendix Probi, Halle 1922 (Baehrens).

Corpus inscriptionum Latinarum, Berolini (CIL).

Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, publiées sous la direction de V. Pârvan, Bucarest (Dacia).

Grandgent, C. H., Introduzione allo studio del latino volgare, преводъ на N. Maccarone, Milano 1914 (Grandgent).

Jahrbuch des kaiserl. deutschen archaeologischen Instituts, Berlin ([Arch.] Jahrb.)

Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien (ÖJh).

Известия на Българското археологическо дружество, София (ИАД).

Известия на Българския археологически институтъ, София (ИАИ).

Kalinka, E., Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien 1906 (Kal.).

Kieckers. E., Historische lateinische Grammatik, 1 u. 2 Teil, München 1930—31.

Stolz-Schmalz, Lateinische Grammatik, 5 Aufl. v. Manu Leumann u. J. B. Hofmann. München 1928 (Leumann-Hofmann).

Михаиловъ, Г., Езикътъ на гръцкитѣ надписи отъ България, I фонетика, София 1940 (Михаиловъ).

Niedermann, M., Précis de phonétique historique du latin, Paris 1935 (Niedermann).

Pirson, J., La langue des inscriptions de la Gaule, 2-e éd., Brüssel 1901 (Pirson).

Schuchardt, H., Der Vokalismus des Vulgärlateins,Leipzig 1866—68 (Schuchardt).

Сборникъ на Министерството на народното просвѣщение, София (Мсб).

Шкорпилъ, Карлъ, Описъ на старинитѣ по р. Русенски Ломъ, София 1914.

Споменик српске краљевске академије, Бѣлградъ (Сп.).

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Уводъ 229

Вокализъмъ. Ударени вокали (§ 1.—6.): § 1. *ĕ* като *ae*, § 2. *ē* като *ae*, § 3. *ē* като *ei*, § 4. *ī* като *ei*, § 5. *ŏ* като *u*, § 6. hеnc вм. hanc, nestris вм. nostris, honc вм. hunc . . . . 230—1

Дифтонги (§ 7.—12.): § 7. *ae* като *e* (*e* като *ae*), § 8. *ae* като *a*, § 9. *ae* като *ai*, § 10. *au* като *o*(*u*), § 11. *au* като *a*, § 12. *oe* като *ae* 231—3

Неударени вокали (§ 13.—18.): § 13. *ĕ* като *i*(*ei*), § 14. *ĕ* като *a*, § 15. *ĭ* сато *e*(*ei*), § 16. *i* като *u* и *u* като *i*, § 17. *ŏ* като *u*, § 18. *ŭ* като *o* . . . . 233—5

Синкопа (§ 18^a) . . . . 235—6

Вокали въ зѣвъ (§ 19): *e*, *i* като *e̯*, *i̯* (*ea* вм. *ia*) 236

Изчезване на вокали (*u*, *i*) въ зѣвъ (§ 20) 236

Контракция (§ 22): *o*(*h*)*o* > *o*, *ii* > *i* 236

Асимилация (§ 23): *a* > *u*, *e* > *a*, *o* > *u* 237

Рекомпозиция (§ 24) 337

Консонантизъмъ. Лабиали (§ 25.—28.): § 25. *p* (изчезване на *p*), § 26. *b* (*v* вм. *b*, *p* вм. *b*), § 27. *v* (*b* вм. *v*), изчезване на *v* 237—8

Дентали (§ 29.—30.): § 29. *t* (*t* като *c*), § 30. *d* 238

Гутурали (§ 31.—34.): § 31. *c* като *k*, § 32. *c* като *q*, *k* вм. *q*, *g* вм. *c*, § 33. *c* вм. *g*; § 34. *q*, *k* вм. *qu* . . . . 238—9

Назали (35.—.38): § 35. *m* и *n*, § 36. изчезване на назала, § 37. изчезване на *n* предъ *j*, § 38. изчезване на *n* предъ денталъ и гутуралъ, на *m* предъ лабиалъ . . . . 239—40

h въ надписитѣ (§ 39—40.): § 39. изчезване на *h* въ началото на думитѣ и между гласни, § 40. *-cr-* като *-chr-* 240

Гръцкитѣ аспирати (§ 41.—42.): § 41. φ, ϑ, χ като *p*, *t*, *c*, § 42. φ като *f* . . . . 240—1

Геминати и прости съгласни (§ 43.—44.): § 43. опростяване на геминатитѣ, § 44. удвояване на проститѣ съгласни 241

Рекомпозиция (§ 45) . . . . 241—2

Асимилация. Близка асимилация (§ 46.—48.): § 46. *p* > *t* въ *-pt-*, § 47. *c* > *t* въ *-ct-*, § 48. *m* > *n* въ *-mn-* 242

Далечна асимилация (§ 49.—50.): § 49. *b* > *p*, § 50. *m* > *n* и *n* > *m* 243

Групи консонанти (§ 50^a.—52.): § 50^a. *x*, *x* вм. *s*, *xs* вм. *x*, изчезване на *x*, § 51. *-nct-* > *-nt-*, § 52. *-mpt-* > *-mt-* 242

Консонанти въ абсолутенъ изгласъ (§ 53.—56.): § 53. изгласно *m* не се пише, § 53^a. *m* вм. *n*, § 54. изгласно *s* не се пише, § 55. изгласно *t* липсва, § 56. *t* вм. *d*, *d* вм. *t* . . . . 243—5

Асимилация на консонанти въ изгласъ (§ 57.): *b* > *p* . . 245

Ортографически особености (§ 58.—60.): § 58. apex, § 59. *i* longa, § 60. гръцки букви вмѣсто латински 245

Библиография 246

УНИВЕРСИТЕТСКИ ИЗДАНИЯ

„УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА“

№ лева

1 История и система на Римското право т. I, отъ Паулъ Жирардъ (изчерпана) . . . .
2 Междудържавно право, отъ Д-ръ М. Поповилиевъ (изчерпана). . .
3 Дескриптивна геометрия, отъ проф. Шоурекъ (изчерпана). . . . .
4 Форма и отношение, отъ проф. Д. Михалчевъ (изперпана). . . . .
5 История и система на Рим. право, отъ Жирардъ, т. II. (изчерпана). .
6 Иполитъ-Тенъ, отъ проф. Н. Алексиевъ (изчерпана). . . . . . .
7 История и система на Рим. право, отъ Жирардъ III. т. (изчерпана). .
8 История на бълг. езикъ, отъ проф. Б. Цоневъ т. I. (изчерпана). . .
9 Обща биология, отъ проф. М. Поповъ (изчерпана) . . . .
10 Неорганична химия, отъ проф. Караоглановъ, ч. I. (изчерпана). . .
11 Основи на неорганичната химия, отъ проф. Караоглановъ, ч. II. метали (изчерпана) . . . .
12 Уводъ къмъ изчисление на кристалитѣ, отъ проф. д-ръ Г. Бончевъ 80
— Кирилъ и Методий, редица „помагала“, отъ проф. А. Т. Баланъ 50
13 Хистология на човѣка и на гръбначнитѣ животни, отъ проф. М. Поповъ (изчерпана) . . . .
14 Сравнителна анатомия на гръбначннтѣ животни, отъ проф. М. Поповъ (изчерпана) . . . .
15 Перкусия и аускултация, отъ д-ръ Х. Фироргъ, преводъ отъ д-ръ М. Баланъ и д-ръ Б. Клайнъ. 15
16 Отговоритѣ на Папа Николай I, отъ проф Д. Дечевъ (изчерпана). . .
17 Нова и най-нова история — Реформационна епоха, томъ I. отъ Г. Дерманчевъ 160
18 Съчинения на Г. С. Раковски, отъ проф. д-ръ М. Арнаудовъ . . . 220
19 Обща хирургия, отъ проф. Д-ръ Пар. Стояновъ (изчерпана). . . .
20 Българско население въ Влашко и Молдова, отъ професоръ д-ръ Ст. Романски 370
21 Фармакология, отъ проф. Д-ръ Вл. Алексиевъ (изчерпана). . . . .
22 Акушерско-гинеколог. пропедевтика, отъ проф.Д-ръ О. Полано, превелъ Д-ръ М. Славчевъ (изчерпана) . . . .
23 Г. С. Раковски, животъ — произведения — идеи, отъ проф. д-ръ М. Арнаудовъ 90
24 Секционна техника отъ д-ръ Голѣмановъ 20
25 Аналитична механика, ч. I, отъ проф. Ив. Ценовъ 240
26 Симптоматология на заболяванията на нервната система, отъ проф. Д-ръ Янишевски (изчерпана) . . . .
27 Основн на общата психопатология, отъ проф. д-ръ Н. М. Поповъ . 65
28 Държавно право, отъ проф. К. Н. Соколовъ 40
29 Начала на неорганическата химия, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ изчерп.
30 Диференциално интегрално смѣтане, отъ К. Поповъ (изчерпана) . .
31 Ржководство по аналитична химия, I ч., качественъ анализъ, отъ проф. З. Караоглановъ (изчерпана) . . . .
33 Ржководство по аналитична химия, II частъ количественъ анализъ, овъ проф. З. Караоглановъ (изчерпана) . . . .
34 Патологични процеси, отъ д-ръ С. Абрамовъ 390
35 Общо скотовъдство, отъ проф. Ж. Ганчевъ. 155
36 Физиологична химия, отъ проф. В. Завьяловъ 145
37 Аналитична механика, II ч., отъ проф. Ив. Ценовъ 270
38 Студии върху българскитѣ обрѣди и легенди, отъ професоръ д-ръ М. Арнаудовъ 155
39 Ржководство за практически занятия по химия, отъ проф, д-ръ Ас. Златаровъ 160
40 Кратъкъ курсъ по зоология, отъ проф. Ст. Консуловъ (изчерпана) .
41 Нова и най-нова история, томъ II, отъ Г. Дерманчевъ 250
42 Дидактика и методика на обучението по бълг. езикъ, отъ проф. Д-ръ П. Цоневъ (изчерпана) . . . .

№		лева
43	Хранене на домашнитѣ животни, отъ проф д-ръ О. Келнеръ, прев. проф. Ж. Ганчевъ	145
44	Източниятъ въпросъ, ч. I, огъ проф. Г. П. Геновъ	110
45	„ „ „ II, „ „ Г. П. Геновъ	175
46	Геодезия, отъ проф. Йор. Ковачевъ	115
47	Курсъ по сравнителна история на стопанския строй, отъ проф. Ив. Кинкелъ	80
48	Ръководство по оперативна медицина, отъ проф. д-ръ П. Ив. Стояновъ	310
49	История на философията, т. I, отъ проф. Ив. Георговъ	200
50	Съвременни схващания по патологията и лѣчението на сифилиса, отъ д-ръ И. Кирле, прев. отъ д-ръ Н. Вълчевъ	25
51	Ръководство по физиологична химия, отъ проф. д-ръ В. Завьялов.	90
52	Оперативно акушерство, отъ проф. д-ръ Г. Е. Рейнъ	250
53	Кратко ръководство по препаративна органична химия, отъ Т. П. Райковъ	70
54	Курсъ по обща теория на правото, т. I, отъ проф. В. Ганевъ	185
55	Ръководство по специална хирургия, отъ проф. д-ръ П. Ив. Стояновъ (изчерпана)	
56	Основи на проективната геометрия, отъ проф. А. Шоурекъ	190
57	Частно лесовъдство, отъ Т. Димитровъ.	170
58	Анатомия на човѣка, ч. I. отъ проф. Д-ръ И. Шапшалъ (изчерпана)	
59	Обща дерматология, отъ проф. д-ръ Б. Беронъ	210
60	Практическа хигиена отъ проф. Д-ръ Т. Петровъ (изчерпана).	
61	Енциклопедия на правото, отъ проф. д-ръ Н. В. Рененкампфъ	50
62	Лекции по история на бълг. право, I половина, Н. П. Благоевъ	70
63	Висша математика, отъ проф. Ив. Ценовъ	200
64	Палеонтология, отъ проф. П. Бакаловъ	220
65	Геология на България, отъ проф. Г. Н. Златарски	90
66	Анатомия на човѣка, ч. II проф. Д-ръ И. Шапшалъ (изчерпана)	
67	Граматика на гръцкия библ. езикъ, отъ проф. д-ръ Н. Глубоковски	150
68	Уводъ за изучване новата и най-новата история, отъ проф. П. Бицилли.	110
69	Лекции по неорган. химична технология, отъ проф. Ив. Трифоновъ.	260
70	Църковно право, отъ проф. С. С. Бобчевъ	130
71	Уводъ въ общото езикознание, отъ проф. д-ръ Ст. Младеновъ	100
72	Обща ботаника, ч. I, отъ проф. д-ръ Ст. Петковъ	210
73	Специална ботаника, отъ проф. д-ръ Ст. Петковъ	240
74	Биологични основи на зоотехнията, отъ проф. Ст. Петровъ	130
75	Библейска археология, отъ проф. Ив. С. Марковски	200
76	Учебникъ по органична химия, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ (изчер.)	
77	Петрография, отъ проф. д-ръ Г. Бончевъ	75
78	Критика на теориитѣ за нуждната отбрана, отъ д-ръ Н. Жабински	175
79	Методи на микробиологични и серологични изследвания, отъ проф. д-ръ Вл. Марковъ	165
80	Сборникъ отъ решени задачи по аналитична механика, отъ проф. Ив. Ценовъ	220
81	Учебникъ по нервни болести проф. Д-ръ А.; Е. Янишевски (изчерпана)	
82	Престъпление, деяние и причинна връзка отъ проф. д-ръ Н. Долапчиевъ.	100
83	Уводъ въ теорията на аналитичнитѣ функции, отъ проф. д-ръ Л. Чакаловъ	225
84	Българска граматика, дѣлъ I, часть I, отъ проф. д-ръ А. Теодоровъ-Бланъ	160
85	Обща минералогия, отъ проф. д-ръ Г. Бончевъ	155
86	За индивидуалнитѣ и колективни нужди, часть I, книга I, отъ д-ръ Ив. Байновъ	115
87	Хигиена на месото, отъ проф. д-ръ Гр. Диковъ	170
88	Анатомия и физиология на домашнитѣ бозайници, отъ П. Петковъ	180
89	Основи на наказателно-процесуалната наука, отъ д-ръ Н. Сарановъ	215
90	Опредѣлитель на европейскитѣ птици, отъ д-рь А. А. Силантьевъ, прев. отъ А. Желѣзкова-Паспалева	55

№		лева
91	Алманахъ на Софийския, университетъ, 1888—1928 година	420
92	Основи на висшата геодезия. отъ проф. Йорд. Ковачевъ	200
93	Висша алгебра, томъ I, отъ проф. Н. Обрешковъ	225
94	Сравнителна физиология на животнитѣ, отъ проф. д-ръ Ст. Консуловъ	115
95	Нова и най-нова история, томъ III, отъ Г. Дерманчевъ	220
96	Начала на неорганическата химия, ч. I, отъ проф. Ас. Златаровъ (изчерпана)	
97	Начала на неорганичната химия, ч. II, отъ проф. д-ръ Ас. Златаровъ изчерп.	
98	Медицински и отровни растения, отъ проф. Н. Арнаудовъ	80
99	Анатомия на човѣка, часть III, отъ проф. И. Шапшалъ	210
100	Обяснение на листа Царибродъ отъ геоложката карта на България въ мѣрка 1:126,000. Ст. Бончевъ. Съ една карта	110
	„ Бѣлоградчикъ	15
	„ Брѣгово	15
	„ Орѣхово	30
	„ Ломъ	30
101	Сравнителна анатомия на гръбначнитѣ животни, отъ проф. д-ръ Т. Моровъ	250
102	Ветеринарна хигиена, часть I, отъ проф. Ст. Петровъ	225
103	Ржководство по ентомология, съ огледъ на вреднитѣ насѣкоми, отъ Д. Иоакимовъ	215
104	Основитѣ на царската власть и престолонаследието, отъ проф. д-ръ Л. Владикинъ	215
105	Обща биология, отъ проф. д-ръ Ст. Консуловъ	170
106	Психология на литературното творчество, отъ професоръ д-ръ М. Арнаудовъ	215
107	Форма и отношение, приносъ къмъ учението за познанието, второ преработено издание, отъ проф. Д. Михалчевъ	190
108	Курсъ по укрепяване пороищата, отъ проф. Т. Димитровъ	240
109	Патогенни микроорганизми и имунитетъ, отъ проф. д-ръ Вл. Марковъ	300
110	Сборникъ отъ задачи и теореми по висша алгебра, отъ проф. д-ръ Н. Обрешковъ	220
111	Астрономическа география, отъ Йор. Д. Ковачевъ	125
112	Ржководство за опредѣляне на минералитѣ, Fuchs-Brauns, прев. отъ 7-то нѣмско издание Н. Николовъ и Ст. Димитровъ	70
113	Технологично изследване на каменни вжглища, коксъ, циментъ и глина, отъ проф. Ив. Трифоновъ	60
114	Лекции по земедѣлска ботаника, отъ проф. Н. А. Стояновъ	210
115	Чиновническо право, томъ I, отъ Петко Стайновъ, ч. хон. доц.	185
116	Въведение въ Светото писание на Вехтия заветъ, отъ професоръ Ив. Марковски	140
117	Извънкланиченъ месопрегледъ, отъ проф. Гр. Диковъ	195
118	Частна зоотехния, отъ проф. П. Бичевъ	135
119	Теория на статистиката, отъ проф. Г. Т. Данаиловъ	200
120	История на християнската църква, ч. I и II отъ М. Е. Понсовъ	190
121	Педагогическа психология, отъ проф. д-ръ Мих. Герасковъ	120
122	Еклога, отъ Н. П. Благоевъ	90
123	Хигиена, ч. I, отъ проф. д-ръ Т. Петровъ, изчерпана	
124	Наука за хранене на домашнитѣ животни, отъ Ст. Петровъ	190
125	Сравнителна анатомия на гръбначнитѣ животни, 2-ро преработено издание отъ проф. Методи Поповъ	160
126	Основи на наказателно-процесуалната наука, томъ II, отъ д-ръ Н. Сарановъ	175
127	Флора на България, отъ проф. Н. Стояновъ и Б. Стефановъ	410
128	Курсъ по биохимия, отдѣлъ броматология, отъ д-ръ Ас. Златаровъ	195
129	Основи на гинекологията, ч. II. проф. Д-ръ Д. Стаматовъ (изчерпана)	
130	Органична химична технология, ч. I, мѣстни индустрии, отъ проф. Г. Н. Колушки	140
131	Международно частно право отъ проф. Д-ръ Ст. Даневъ (изчерпана)	
132	Курсъ по горска таксация, отъ проф. Т. Иванчевъ	109

№		лева
133	Курсъ по гражданско право, облигационно право, обща частъ, т. III. отъ проф. Л. Диковъ (изчерпана)	
134	История на българския езикъ, томъ II, отъ проф. Б. Цоневъ, посмъртно издание	250
135	Уводъ въ векторното смѣтане съ приложения и задачи, отъ проф. Г. Ив. Маневъ	185
136	Основи на гинекологията ч. III, болести на влагалището и вулвата отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ (изчерпана)	
137	Болести на културнитѣ растения, отъ проф. д-ръ Д. Атанасовъ съ 221 фигури въ текста	300
138	Обща биология, отъ проф. Д-ръ М. Поповъ, 2-ро прераб. изд. (езчер.)	
139	Чиновническо право, томъ II, отъ Петко Стайновъ	110
140	Кратъкъ курсъ по зоология, отъ проф. д-ръ Ст. Консуловъ	200
141	Полска граматика, отъ проф. Боянъ Пеневъ, посмъртно издание	120
142	Животновъдство, отъ проф. Г. С. Хлѣбаровъ	230
143	Лекции и практика по земедѣлска химия, отъ проф. Мих. Д. Хаджиевъ	235
144	Цендрология, отъ проф. Б. Стефановъ	210
145	Литературна история на възраждането въ Италия, отъ проф. Ив. Д. Шишмановъ, посмъртно издание	190
146	Кирилъ и Методи—II, редица „Помагала" бр. 3, отъ проф. А. Тодоровъ—Бланъ	125
147	Метеорология, отъ проф. Р. Райновъ	190
148	Междудържавно право, отъ проф. Г. П. Геновъ (изчерпана)	
149	Частна зоотехния, отъ проф. П. Бичевъ	155
150	Основи на аналитичната геометрия, отъ проф. Д. Ст. Табаковъ	320
151	Органическа химия, ч. I, отъ проф. П. Н. Райковъ	370
152	Византийски текстове, подбралъ и наредилъ П. Мутавчиевъ	100
153	Лесоохрана, отъ проф. инж. Т. Димитровъ	240
154	Основи на дидактиката отъ проф. Д-ръ М. Герасковъ (изчерпана)	
155	Обща сравнителна ембриология, отъ проф. д-ръ Теод. Моровъ	160
156	Курсъ ио общо държавно право, ч. I. проф. Д-ръ Л. Владикинъ (изчерпана)	
157	Органична химична технология, ч. II. Вжглеводни индустрии, отъ проф. Г. Н. Колушки	260
158	Ржководство по хигиена на млѣкото, отъ проф. Гр. Диковъ	175
159	Основи на гинекологията, гинекологична симптоматология, II. доп. издание отъ ироф. Д-ръ Д. Стаматовъ (изчерпана)	
160	Почвознание, отъ проф. Ив. Т. Странски	200
161	Лозарство, отъ проф. Н. Недѣлчевъ	140
162	Елементарна хидравлика, отъ част. доц. инж. Б. Ангеловъ	145
163	Висша алгебра, т. II, отъ проф. Н. Обрешковъ	205
164	Александрийска поезия, отъ проф. д-ръ В. Бешевлиевъ	105
165	Старобългарски разкази, отъ проф. Йорд. Ивановъ	115
166	Сравнително и бълг. конст. право, ч. I., отъ проф. Ст. Г. Баламезовъ (изчерпана)	
167	История на философията, т. IV, отъ проф. д-ръ Ив. А. Георговъ	140
168	Сравнително индоевропейско езикознание, отъ проф. д-ръ Ст. Младеновъ	195
169	Лекции и практика по земедѣлска химия, ч. I, отъ проф. М. Д. Хаджиевъ	215
170	Кратъкъ курсъ по металургия, отъ проф. Ив. Трифоновъ	100
171	Фармакология, отъ проф. П. А. Поповъ	225
172	Генетика, отъ проф. М. Христовъ	155
173	Болести на ухото, носа и гърлото, отъ проф. д-ръ С. Бѣлиновъ (изчерпана)	
174	Организация на демократ. държава, отъ проф. Л. Владикинъ (изчерпана)	
175	Специална минералогия отъ проф. Г. Бончевъ	155
176	Въведение въ Св. Писание на Вехтия Заветъ, ч. II, отъ проф. Ив. С. Марковски	130
177	Сравнително и бълг. конст. право, ч. II. отъ проф. Л. Владикинъ (изчерпана)	

№		лева
178	История на Русия отъ IX до XVIII в., отъ проф. В. Я. Мякотинъ	120
179	Учебникъ по диференц. и интегр. смѣтане, II издание, отъ проф. д-ръ К. Поповъ	245
180	Солунъ въ българската духовна култура, отъ проф. Ив. Снѣгаровъ	135
181	Ржководство по практическа хигиена, 2-ро издание, отъ проф. д-ръ Т. Петровъ	180
182	Курсъ по българско гражданско право, т. II. Семейно право отъ проф. Д-ръ Любенъ Диковъ (изчерпана)	
183	История на български езикъ, т. III, отъ проф. Б. Цоневъ, посмъртно издание	210
184	Ржководство по аналитична химия, ч. I. II изд., отъ проф. З. Карагеоргиевъ	190
185	Курсъ по лесоустройство, отъ проф. Темелко Иванчевъ	220
186	Горска технология, отъ проф. В. Стояновъ	180
187	Обща психология, отъ проф. Д-ръ С. Казанджиевъ изчерпана	
188	Петрография, отъ проф. д-ръ Г. Бончевъ	190
189	Теоретична физика, ч. I. Ученне за материята, отъ професоръ Г. Ив. Маневъ	230
190	Прагматизъмъ, отъ проф. Ив. В. Саржилиевъ	90
191	Историческа граматика на гръцки езикъ, отъ професоръ д-ръ В. Бешевлиевъ	160
192	Учебникъ по обща теория на правото, т. II, ч. I, отъ проф, В. Ганевъ	270
193	Курсъ по българско гражданско право, Облигационо право, обща часть, т. III, 2-ро издание, отъ проф. д-ръ Л. Диковъ изчерпана	
194	Сравнително и българско конституционно право, ч. I, 2-ро преработено издание, отъ проф. Ст. Баламезовъ изчерпана	
195	Акушерство отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ (изчерпана)	
196	Рибознание и болести по рибитѣ, отъ д-ръ М. Йордановъ	165
197	Ампелография, съ една карта, отъ проф. Н. Недѣлчевъ	110
198	Учебникъ по микроскопска анатомия на домашнитѣ животни, отъ проф. д-ръ М. Московъ	210
199	Дидактика и методика на обучението по бълг. езикъ въ основнитѣ и срѣдни училища, отъ проф. д-ръ П. Цоневъ	210
200	Дескриптивна геометрия, ч. I. Проективна геометрия, отъ проф. Д. Табаковъ	240
201	История на Софийския университетъ „Св. Клим. Охридски", отъ проф. М. Арнаудовъ	270
	Кратка история на Софийския университетъ	35
202	Общо учение за държавата отъ проф. Д-ръ Л. Владикинъ (изчерпана)	
203	История на българския езикъ, т. I, изд. 2-ро, отъ проф. Б. Цоневъ	175
204	Горска патология, отъ проф. д-ръ Д. Атанасовъ	155
205	Готска граматика, отъ проф. д-ръ К Гължбовъ	115
206	Земедѣлска икономия, отъ проф. Я. С. Молловъ	225
207	Алманахъ на Софийския университетъ Св. Климентъ Охридски, II изд., за 50-годишнината на университета, 1888—1939 год.	350
	Юбилейки тържества по случай 50-годишнината на университета 1888—1938	200
208	Междудържавно право, ч. II, отъ проф. Г. П. Геновъ	210
209	Ембриология на домашнитѣ животни и на човѣка, отъ Д-ръ А. Петковъ	195
210.	Учебникъ по ветеринарно обдукационно учение, отъ проф. Д-ръ К. Ивановъ	105
111.	Основи на гинекологията, ч. I, II изд., отъ проф. д-ръ Д. Стаматовъ	75
212	Православно-християнско учение за нравственостьта (Нравствено богословие), отъ проф. Г. Ст. Пашевъ	205
213	Отговоритѣ на папа Николай I по допитванията на българитѣ, отъ проф. Д. Дечевъ	60
214	Дескриптивна геометрия, ч. II. Проекционни методи, отъ проф. Д. Табаковъ	250
215	Сърдце отъ анатомо-клиническо гледище, отъ Д-ръ М. Ц. Миневъ	205
216	Млѣкарство, отъ проф. Ас. Кантарджиевъ	125
217	Практическо ржководство по физиология, отъ Д-ръ Т. Гоцевъ	105

№		лева
218	Палеонтоложки опредѣлитель по В. Ю. Черкесовъ, отъ П. Бакаловъ и В. Цанковъ	135
219	Психология на възприятието, II изд. отъ проф. Д-ръ Казанджиевъ.	75
	Международни актове и договори засѣгащи България, отъ проф. Г. П. Геновъ.	150
220	Обработване на почвата, отъ проф. Ив. Т. Странски	140
221	Земедѣлска таксация и земед. смѣтководство, отъ проф. Я. С. Молловъ	100
222	Оценка на горитѣ съ горска статика, отъ проф. Темелко Иванчевъ	210
223	Сферична астрономия, отъ проф. Д-ръ Никола Боневъ	285
224	Уводъ въ теоритичната физика, ч. II. учение за етера, отъ проф. Г. Ив. Маневъ	300
225	Основи на гинекологията, ч. II. Второ преработено и допълнено издание, отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ	75
226	Лѣкуване на бѣлодробната туберкулоза чрезъ изкуственъ пневмотораксъ, отъ Д-ръ Р. Русевъ	30
227	Курсъ по Римско право, томъ I., отъ проф. И. А. Базановъ	230
228	Курсъ по Римско право, томъ II., отъ проф. И. А. Базановъ	120
229	Основни насоки въ историческото развитие на Европа, отъ проф. П. Бицилли	125
230	Неорганична химия, отъ проф. Д-ръ Д. Баларевъ	185
231	Общо учение за държавата, отъ проф. Д-ръ Л. Владикинъ трето издание (изчерпана)	
232	Новото училище (Идеалъ и възможности), отъ проф. д-ръ П. Цоневъ, II издание	70
233	Курсъ по българското гражданско право, томъ II (Семейно право), отъ проф. Д-ръ Люб. Диковъ, II издание	190
234	Военно-административно право, отъ проф. Петко Стайновъ	75
235	Организация на демократичната държава, отъ проф. Д-ръ Л. Владикинъ, второ преработено издание (изчерпана)	
236	Сборникъ отъ задачи по проективна и дескриптивна геометрия, отъ проф. Д. Табаковъ	250
237	Основи на акушерството, II преработено издание, отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ	300
238	Полска книжовна речь, отъ проф. Стоянъ Романски	300
239	Междудържавно право, II изд. отъ проф. Г. П. Геновъ	230
240	Обща психология, II изд., отъ проф. д-ръ Сп. Казанджиевъ	180
242	Кратъкъ учебникъ по паразитология, отъ проф. Д-ръ Методий Поповъ	70
243	Кооперацията въ земедѣлското стопанство, отъ проф. Янаки Мллловъ	60
244	Уводъ въ модернитѣ теории на интегрирането, отъ проф. Д-ръ Кирилъ Поповъ	45
245	Кратъкъ курсъ по аналитична химия, отъ проф. З. Караоглановъ	135
246	Основи на гинекологията. Часть III. Болести на влагалището и вулвата, отъ проф. Д-ръ Д. Стаматовъ	35
247	Русия, великитѣ сили и българския въпросъ следъ избора на князъ Ферднанда (1888-1896). отъ Д-ръ Ив. Панайотовъ	135
248	Основенъ курсъ по демография, отъ проф. Д. Мишайковъ	130
249	Лесоползуване, отъ проф. инж. В. Стояновъ	210
250	Машинознание за индустриална химия, отъ проф. Б. Илиевъ	165
251	Обща биология, отъ проф. Д-ръ М. Поповъ. Трето преработено издание	185
252	Зоология Анатомия и систематика на безгръбначнитѣ животни, отъ проф. Д-ръ Ст. Консуловъ	285
253	Въведение въ анатомията на дървото, отъ проф. Б. Стефановъ	140
254	Конституционно право, часть първа. Трето преработено издание отъ проф. Ст. Баламезовъ	15
255		
256	Пѣсеньта за Роланда, отъ проф. Т. Томовъ	315
257	Учебникъ по органична химия, отъ проф. Д-ръ Д. Ивановъ	475
258	Болеститѣ на ухото, носа и гърлото. Второ допълнено издание. отъ проф. Д-ръ С. Бѣлиновъ (подъ печатъ)	
259		
260	Организация на демократичната държава. Трето допълнепо издание, отъ Д-ръ Л. Владикинъ (подъ печатъ)	